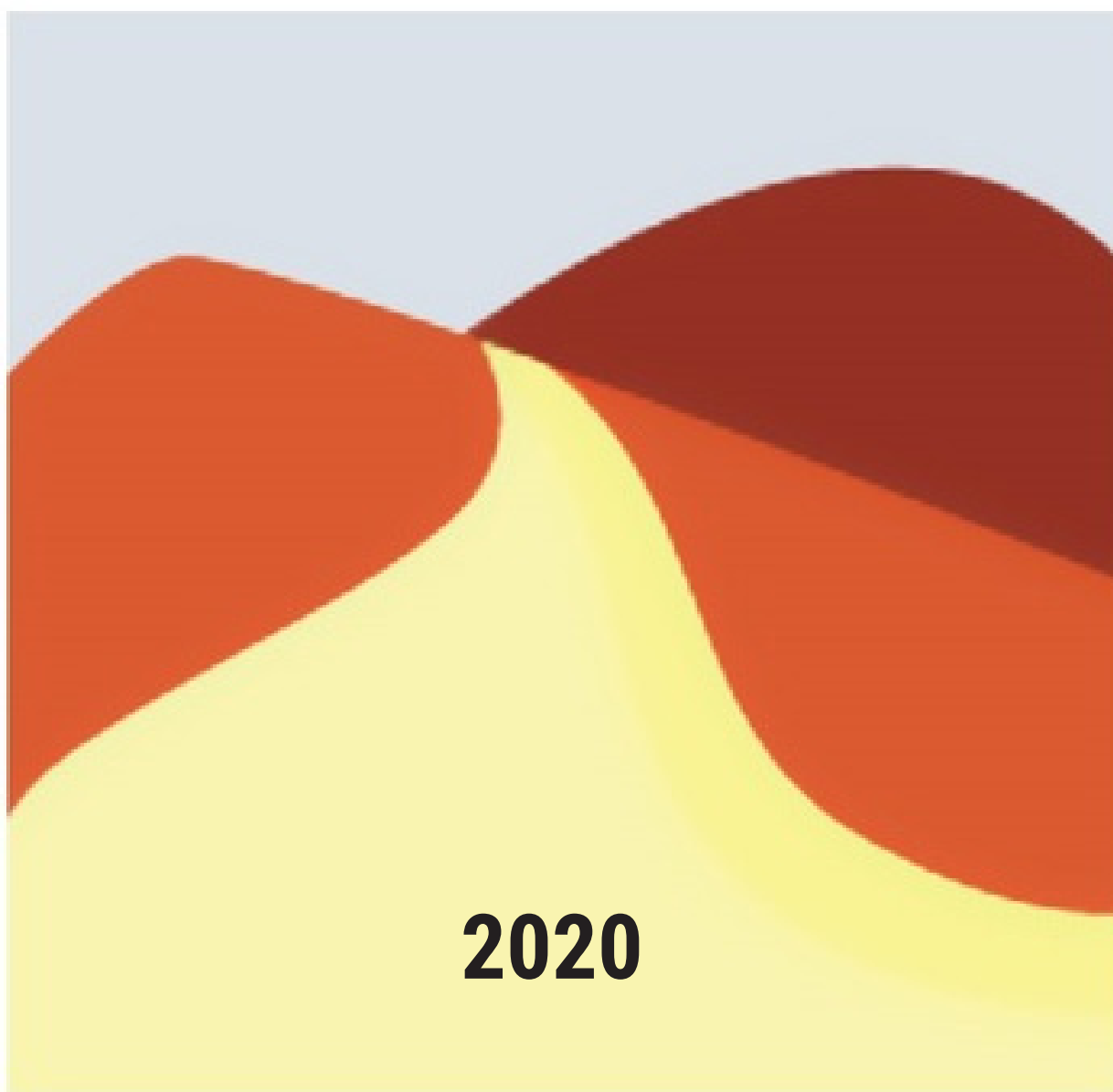

ÖSVÉNYEK

A FUNKCIONÁLIS NYELVÉSZETI DIÁKMŰHELY FOLYÓIRATA

ELTE DiAGram
Funkcionális Nyelvészeti Központ

ÖSVÉNYEK

Az ELTE DiAGram Funkcionális Nyelvészeti Központ online folyóirata

Felelős szerkesztő
HRENEK ÉVA

Technikai szerkesztő
MAYER PÉTER, ROSKÓ MIRA, SZLÁVICH ESZTER

Az aktuális számot lektorálta

Bodó Csanád, Domonkosi Ágnes, Fazakas Emese, Hámori Ágnes, Horváth Péter,
Imrényi András, Jakusné Harnos Éva, Kugler Nóra, Kuna Ágnes, Laczkó Krisztina, Pelyvás Péter,
Pethő József, Sárosi Zsófia, Simon Gábor, Sólyom Réka, Szili Katalin

Szerkesztőbizottság: TOLCSVAI NAGY GÁBOR (a szerkesztőbizottság elnöke),
HORVÁTH PÉTER, IMRÉNYI ANDRÁS, KRIZSAI FRUZZSINA, KUGLER NÓRA, SIMON GÁBOR, TÁTRAI SZILÁRD

ISSN-szám: 2063-6032

Kiadja az ELTE DiAGram Funkcionális Nyelvészeti Központ

TARTALOM

BAJZÁT TÍMEA BORBÁLA: "Hogy csakugyan nem tudják megkülönböztetni." A <i>tud</i> + főnévi igenév szerkezet által nyelvileg aktivált modális tartományok konstrukciós vizsgálata	5
BEKE ANNA: Trauma és identitáskonstrukció. A stílushasználat vizsgálata betegségtörténetekben	28
KOPCSÁK RÓBERT: A <i>bealszik</i> mintázatainak korpusznyelvészeti feltárása: egy módszer lehetőségeiről	64
PRÓTÁR NOÉMI: Multimodális reklámplakátok metaforikusságának vizsgálata	82
KORMOS KEVIN: A szövegkoherencia megteremtésének eszközei Szabó Magda <i>Az őz</i> c. regényében	104
ROSKÓ MIRA: Az értelmező mint eltagolt szerkezetű típus.....	117
SZABADHEGYI ANNA: A <i>be</i> és a <i>bele</i> igekötős igék szemantikája és gyakorisága	125
SZLÁVICH ESZTER: A létigét tartalmazó kétigés konstrukciók negatív polaritásának motivációi.....	138

„Hogy csakugyan nem tudják megkülönböztetni”

A *tud* + főnévi igenév szerkezet által nyelvileg aktivált modális tartományok konstrukciós vizsgálata*

A tanulmány egy olyan, a funkcionális kognitív nyelvelmélet keretébe ágyazott módszertani bázis kidolgozását tűzi ki célul, amely lehetővé teszi a *tud* + főnévi igenév szerkezetek azon konstrukciós mintázataihoz való hozzáférést, amelyek a formai oldalon képesek specifikálni a szerkezet aktiválta modális tartományokat. A korpuszalapú kutatás a *tud* + főnévi igenév valós előfordulásaiban vizsgálja a modális értékek nyelvi kidolgozását a logikai modális kategóriákból kiindulva, de azokat funkcionális kognitív nyelvelméleti keretben újraértelmezve.

Tanulmányom azt a feltételezést veszi alapul, hogy az alapmodalitás a *tud* + főnévi igenév konstrukció esetében a lehetőségesség tartományát képes aktiválni a képesség jelentésén keresztül. A modális kategóriákat a prototípuselvű kategorizáció elvei mentén, illetve az előtér-háttér viszonyokat is tekintetbe véve tartja megragadhatónak.

A kutatás során alkalmazott módszertani eljárások sikeresnek bizonyultak a konstrukciók elkülönítésében, azonban a későbbiekben mind a kialakított elemzési szempontrendszer, mind pedig az adatok feldolgozási apparátusa további finomítást igényel.

Kulcsszavak: szemantika, modalitás, segédige, klaszteranalízis, korpuszvizsgálat, szemantikai térkép, konstrukció

1. Bevezetés

A társas dinamikus jelentésképzés során a diskurzus résztvevői egy elemi jelenetet nyelvileg megfigyelhetővé tesznek a beszédpartnereik számára (Imrényi 2017: 666, Tolcsvai Nagy 2017: 26). A modalitás a nyelvi megnyilatkozások során az elme egy szimulációs képességével kapcsolódik össze, amelynek segítségével a megnyilatkozó egy nem feltétlenül megvalósuló eseményt a lehetőségesség és a szükségszerűség skáláján képes modellálni, valamint ezen tudást a nyelvi kidolgozás során hozzáférhetővé tudja tenni a beszédpartner(ek) számára (Kugler 2017a: 467–474). A beszélők egy potenciális, lehetséges vagy szükségszerű esemény interszubjektív feldolgozását nyelvileg többféleképpen reprezentálhatják a beszédhelyzetben (Kugler 2017a: 469). Tanulmányom a *tud* + főnévi igenév konstrukció által nyelvileg hozzáférhetővé tett modális tartományok azonosítási lehetőségei köré szerveződik. A következőkben bemutatott problémaközpontú korpuszalapú kutatás a *tud* + főnévi igenév valós nyelvi adataiban vizsgálja a modális értékek nyelvi kidolgozását a logikai modális kategóriákból kiindulva (Kiefer 2005, ill. 2000: 301–333), de azokat funkcionális kognitív nyelvelméleti keretben (Langacker 2008, Tolcsvai Nagy 2013, 2017) újraértelmezve (Kugler 2017a: 480–485, Pelyvás 2013). A

* A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült.

jelen tanulmány céljai közé tartozik továbbá, hogy egy olyan szempontrendszer alakítson ki, amely alkalmas a *tud* + főnévi igenév használatalapú, konstrukciós leírására. Az elemzés során így a szemantikai szempontok a morfoszintaktikai jellemzőkkel együtt válnak azonosíthatókká, hozzáférhetővé téve ezzel a nyelvileg aktivált és kidolgozott szereplők (Paradis 2005) és a körülmények viszonyrendszerét. A feltárt szempont-együttállásokat adattáblába rendezve lehetőség nyílt arra, hogy klaszteranalízissel megragadhatóvá váljanak azon konstrukciós sémák, amelyek a különböző modális tartományok tipikus nyelvi megvalósulásait jellemzik. A jelen dolgozat céljai közé tartozik továbbá az is, hogy a szemantikai térkép módszerét alapul véve (vö. Haspelmath 2003; Janda 2009; van der Auwera – Plungian 1998; van der Auwera – Kehayov – Vittrant 2009), az egymástól elkülönülő konstrukciókkal összekapcsolva kísérletet tegyen az eredményként kimutatott szemantikai mintázatok ábrázolására és elrendezésére.

A kutatás elsődleges célja az volt, hogy az elemi mondatban szerephez jutó modális tartományok azonosítására kínáljon fel módszertant, azonban a modális tartományok azonosítása a segédigés szerkezetek tágabb kotextusában (Tátrai 2017: 951) sem mindig problémamentes feladat a szemantikai többértelműség lehetősége miatt. Ez abból fakad, hogy a magyar nyelvben a modális jelölők nem minden esetben specifikálják a modális forrást, így a modalitás számos esetben csupán a szöveg vagy a szövegrészlet makroszintjén és a szövegvilágon keresztül válik hozzáférhetővé a diskurzus résztvevői számára. Az elemzés – a többértelműséget és a meghatározatlanságot nem elfedve – az elemi mondaton (Imrényi 2017: 666) belül kidolgozó valószínűsíthető potenciális modális tartomány azonosítására koncentrál.

A dolgozat felépítése a következő: a 2. alpontban részletesen ismertetem a kutatás elméleti háttérét, kiemelt hangsúlyt fektetve a modális tartományok bemutatására, illetve a kutatás alapját képező problémakör felvázolására, amely az alapmodalitások áttekintése mellett kitérés az alapmodális kategóriák azonosítási lehetőségeinek kérdésére is. A 3. rész a vizsgálat során alkalmazott mintavétel sajátosságait foglalja össze, a 4. szövegegység pedig az általam kialakított elemzési metódust mutatja be. Az 5. alpontban a vizsgálat eredményeit ismertetem. A 6. alpontban a kutatás során feltárt konstrukciókat szemantikai térképen ábrázolom, valamint Venn-diagram segítségével elkülöníthetővé teszem azon konkrét konstrukciókat, amelyek potenciálisan specifikálhatnak modális tartományokat. A 7. alpont összegzi a kutatás eredményeit és azok elméleti vonatkozásait, valamint áttekinti a kutatás további lehetséges irányait.

2. Elméleti háttér

2.1. A *tud* + főnévi igenév szerkezet szemantikai értelmezése a logikai modális kategóriákból kiindulva

Kiefer Ferenc (2005) a *tud* + főnévi igenév szerkezet jelentéseit két aspektus mentén különbözteti meg, s ebből indul ki a konstrukció szemantikai leírása során. Az általa elkülönített jelentések a francia *pouvoir* ('lehetősége van valamire, a körülmények lehetővé teszik') és *savoir* ('képes valamire, ismeri a módját, birtokában van valami tudásnak') igék jelentéseinek feleltethetőek meg, tehát *tud*₁ és *tud*₂ jelentést különít el. Érveivel igyekszik alátámasztani azt, hogy a magyar nyelvben sem morfoszintaktikailag, sem prozódiaileg nem lehet megkülönböztetni egymástól a *tud* segédige kétféle használatát (Kiefer 2005: 97–98). Ezenfelül problémaként említi,

hogy az elemi mondatok megértésekor a világról szerzett ismereteink mozgósításával sem lehet egyértelműen azonosítani minden esetben azt, hogy a *tud* melyik jelentéstartománya aktíválódik a nyelvileg kidolgozott közlésegségben. Ennek ellenére mégis megkülönbözteti a *tud* két használatát.

Leírásában a default értelmezést a segédigével szerkezetet alkotó főnévi igenév jelentésétől teszi függővé: felfogása szerint bizonyos főnévi igenevek (pl. *játszani*, *zongorázni*, *úszni*) nagyobb kontextus nélkül is képesek aktiválni az egyik vagy a másik értelmezést (Kiefer 2005: 99). Mindezek mellett Kiefer Ferenc (2005: 102–106) a *tud* segédigét három modális kategóriát (diszpozicionális, cirkumsztanciális, deontikus) lefedő segédigeként határozza meg úgy, hogy a *tud* segédige *-hat/-het* lehetőségességet jelölő morfológiai elemmel való felcserélhetőségét teszteli, tehát azt, hogy a *tud* + főnévi igenév mely esetekben helyettesíthető vele. Tanulmányában a ‘savoir’ jelentésű *tud*-ot nem kezeli modális (segéd)igeként, hiszen jelentése nem vezet el egy tényállás érvényességének a relativizálásához (vö. Kiefer 2005: 108–111), hanem fennálló képességet fejez ki.

A két *tud* ilyen, szemantikai szempontok szerinti elkülönítését problematikusnak tartom, hiszen ez a megközelítés a kontextusérzékeny jelentések éles elhatárolásának lehetőségességét feltételezi. Ebből következően a fent felvázolt különbségtételt a jelen vizsgálat során nem alkalmazom – ehelyett az ‘elsajátított tudás’-ra vonatkoztatott *tud*-ot a diszpozicionális lehetőségesség jelölőjeként kezelem. A modális forrás ebben az esetben tehát az adott szereplő valamely belsővé tett képességének előtérbe kerülése a nyelvileg hozzáférhetővé tett közlésegség feloldozásakor, amely potenciális megnyilvánulással kapcsolódik össze, tehát a TUDÁS-on keresztül elérhetővé váló potencialitás kidolgozójaként vesz részt a jelentésfeldolgozás műveletében.

2.2. Az alapmodalitások funkcionális kognitív nyelvelméleti keretben értelmezve

A modalitás olyan elméleti képességekkel kapcsolódik össze, amelyek lehetővé teszik a következtetési és szimulációs folyamatokat. Nyelvileg pedig a modalitás mondatsemantikai jelenségeként ragadható meg, amelynek során a megnyilatkozó egy adott diskurzusszituációban ezeket a következtetési folyamatokat teszi hozzáférhetővé a beszédpartner számára (Kugler 2017a: 469). A hozzáférhetővé tett nem megtapasztalható (tehát nem faktuális) elemi jelenetsorozat megvalósulása mindig egy, a potenciális cselekvőnél nagyobb energiájú erőttől válik függővé. Ez az erő akár a cselekvő képességét, illetve belső állapotát is magába foglalhatja (lásd diszpozicionális modalitás), amennyiben ezen tényezők befolyásolhatják a potenciális cselekvés eredményességét (Kugler 2017a: 484). A modális kategóriákat aktiváló nyelvi reprezentációkat a beszélők a diskurzusszituációban hozzák létre a világról alkotott ismereteik, tudásuk alapján, valamint történetileg és szociokulturálisan beágyazottan (Kugler 2017a: 469). Az alapmodális tartományon belül megkülönböztethető egymástól a dinamikus modális kategória (diszpozicionális és cirkumsztanciális), valamint a deontikus modalitás.

A diszpozicionális modalitás azt jelenti, hogy a szükségszerűség és a lehetőségesség forrása a szereplő belső jellemzőjétől, képességétől függ, vagyis az ágens saját diszpozicionális beállítódása hat erőként a cselekvés végkimenetelére, illetve határozza meg annak potencialitását vagy szükségszerűségét (Kiefer 2005: 63). Ezt a jelenséget szemlélteti az 1. példa:

- (1) Az 1. pontról, még pedig az Egészséges Környezetért Magyar-Osztrák Környezetvédelmi Alapítvány céljáról, **ha valamit tudna mondani.** (MNSZ2)

Az (1) példában a megnyilatkozó a beszédpartner világról szerzett tudására irányítja a befogadó figyelmét úgy, hogy a beszédpartnernek a megnyilatkozás tárgyát képező entitásra (a Környezetvédelmi Alapítvány céljára) vonatkozó ismereteit, tudását teszi reflexió tárgyává. Ennek révén a jelentésfeldolgozás során aktiválódhat a diszpozicionális modális kategória, hiszen a szövegrészletben a félkövérrel szedett elemi mondat elsődleges figurájának belső, mentális állapotára tett feltételes következtetés dolgozódik ki nyelvileg. Ugyanakkor a példában megfigyeltetett nyelvi tevékenység modális kategorizálhatóságának bonyolult s minden esetben kontextusérzékeny voltára hívja fel a figyelmet, hogy ezen beszédhelyzet mellett, hogy aktiválja a diszpozicionális modális kategóriát, metonimikus figyelemáthelyeződéssel a diszpozicionalitáson keresztül potenciálisan motiválhatja a deontikus beszédhelyzet forgatókönyvi sémáját is (vö. Thornburg–Panther 1997). Hiszen az elemi mondatban kidolgozódó feltételesség (a *ha* kötőszó és a *tud* segédigén morfológiailag jelöltté tett feltételes mód) támogatja az implicit jelentés létrejöttét (Tátrai 2017: 1028). Tehát a megnyilatkozó az általam kiemelt elemi mondat által érvényre juttatja elvárásait a beszédpartner felé – ezzel nem csupán a partner vélhető ismereteire utal, hanem egyúttal szükségszerűvé is teszi azoknak a szóbeli közlését illokúciós beszédaktuson keresztül (Ruiz de Mendoza Ibáñez – Baicchi 2007: 18).

- (2) **Ha valaki tud segíteni ebben** azt megköszönném. (MNSZ2)

A (2) a képesség diszpozícióján keresztül metonimikusan aktiválja a kérés beszédcselekvésének forgatókönyvi sémáját úgy, hogy ezen kérés indirekt, a beszédpartnerre nem történik közvetlen referálás (E/3.-hoz és jelen időhöz való lehorgonyozása az igealaknak, határozatlan névmással történő kijelölése az elsődleges figurának). A kéréshez kapcsolódik egyfelől, hogy a segíteni tudás vágyott lehetséges, másfelől az a várakozás, hogy a képességgel rendelkező beszédpartner jelentkezik, és teljesíti a kérést. A társalgási implikátúra révén előálló diszpozicionális lehetséges (*tud segíteni*) tehát egy társas elvárásrendszerrel kapcsolódik össze, így ezen példány közvetlenül is képes alakítani a diskurzusban a személyek között működő interszónális viszonyokat, hasonlóan az (1) példához. A feltételesség aktivációjához és az indirekt kérés nyelvi konstruálásához a példában továbbá hozzákapcsolódik a tagmondatok közötti viszony kidolgozása is ('ha...', akkor'), amely hipotetikus mentális teret hoz létre (Kugler 2017b: 852), vagyis a megköszönés megvalósulása feltételhez, mégpedig a TUDÁS-on keresztül elért SEGÍTSÉGNYÚJTÁS realizálódásához kötött, tehát azonosíthatóvá válik szintén mind a diszpozicionális, mind pedig a deontikus modális tartomány aktiváltsága.

A cirkumsztanciális modalitás esetében a lehetséges forrása a jelentéskonstruálás során a külső körülményektől, az ágenst körülvevő környezettől válik függővé. Kiefer Ferenc (2005: 64) a cirkumsztanciális modalitás forrását negatív definícióból vezeti le: minden olyan körülményt külső körülménynek tekint, amely független a cselekvő képességeitől, tudásától (diszpozicionális modalitás) s a társas interakciók normarendszerétől. Erre példa a (3) szövegrészlet:

(3) A lakosság mérési lehetőség hiányában nem tud a távhővel takarékoskodni. (MNSZ2)

A (3) szövegrészlet a mondat elsődleges figurájának (*lakosság*) körülményeiből fakadó cselekvésképtelenségére vonatkozóan fogalmaz meg következtetést. A potenciális cselekvés (TAKARÉKOSKODÁS) a megnyilatkozó interpretációja szerint egy elengedhetetlen feltétel (*mérési lehetőség*) hiánya miatt nem valósulhat meg.

(4) Mivel a gerinccsatornában nem vér áramlik, hanem speciális gerincfolyadék, **amelyben a gyulladás nem tud terjedni**, [...]. (MNSZ2)

A (4)-ben a színre vitt testi folyamat természetes működésének akadályá egy, az elsődleges figura nézőpontjából külső entitás, tehát a cirkumsztanciális forrás az, ami elérhetővé válik.

A deontikus modalitás fogalma a társas normák, illetve az emberi társas viszonyokat meghatározó normarendszerek által motivált szükségesség vagy lehetőségesség potenciális forrására utal (Kugler 2017a: 483). A lehetőségesség kategóriája mindig attól válik függővé, hogy az adott, potenciálisan végbemenő cselekvés megfelel-e a társadalmi konvencióknak, a szükségyszerűség esetében pedig ezen konvenciók hatnak erőként a cselekvő szándékaira (Kiefer 2005: 60):

(5) **Azért nem tudtam megvenni**, mert csak 250 GBP-ről volt volt valutakiviteli engedélyem. (MNSZ2)

Az (5) példában kiemelt elemi mondatban a megnyilatkozó a saját képességének hiányát teszi nyelvi reflexió tárgyává. A korlátozottság okát a második tagmondat explikálja – rögzítve, hogy az adott VÁSÁRLÁS aktusa engedélyhez kötött.¹

Kutatásomban a modális kategóriákat a prototípuselvű kategorizációt alapul véve értelmezem (Taylor 1995, Tolcsvai Nagy 2013: 114–122), tekintetbe véve az előtér-háttér viszonyokat is (Tolcsvai Nagy 2013: 139–141). Azonban a modális tartományok azonosítása nem problémamentes a gyakorlatban, sok esetben tapasztalható az, hogy nem egyértelműen azonosíthatók ezen tartományok a példányok elemzésekor. Az elmosódott kategóriahatárokat a szemantikai meghatározatlanság is eredményezheti (Tolcsvai Nagy 2017: 272). Emellett érdemes megemlíteni, hogy vizsgált anyagban előfordulnak olyan segédigés szerkezetet tartalmazó megnyilatkozások is, amelyek több potenciálisan kidolgozódó modális tartományt képesek aktiválni a feldolgozás során (vö. (1)) – ezen esetekben tehát két potenciális primer modális tartomány kerül integráltan a figyelem előterébe (pl. diszpozicionális-cirkumsztanciális integráció).

Dolgozatom bevezető alpontjában is utaltam rá, hogy a modális tartományok potenciális kidolgozásának azonosítására sok esetben a szöveg makroszintjén vagy a szövegvilághoz való hozzáféréskor nyílik lehetőség, így bizonyos esetekben a szemantikai többértelműség problémája is felmerülhet. A vizsgálat során ezen szerkezetek esetében szintén nem törekedtem egyetlen modális tartomány kizárólagos azonosítására, csupán a képességforrás potencialitásának jelölésére fókuszáltam, így esetenként egyidejűleg több modális tartományt jelöltem. Ekkor

¹ A hivatalos engedély, illetve tiltás közvetetten a társas-társadalmi normarendszer működésére épül és utal.

az elemi mondat és az elemi mondat közvetlen környezete potenciálisan több tartomány előhívásához szükséges nyelvi elemet tartalmaz, azonban ez nem azt jelenti, hogy a vizsgált elemi mondat ténylegesen megvalósítja ezen kategóriák kidolgozását.

A funkcionális kognitív nyelvészet a nyelvi változási folyamatokat kontinuumként ragadja meg. Nem különíti el egymástól élesen a szinkroniát és a diakroniát (Ladányi 2007: 93–95, Tolcsvai Nagy 2013), és ezzel együtt a poliszémia jelenségével szorosan összefüggő grammatikalizációs (Dér 2013) ösvényt is a kontinuumelvet alapul véve értelmezi (Ladányi 2007: 93–95, 2017: 648–650). A szemantikai térkép mint adatvizualizációs eljárás a változási folyamatok során létrejövő különböző jelentések közötti érintkezések és átmenetek jelölésére szolgál (van der Auwera – Plungian 1988: 279). Jelen dolgozatomban ezen szemantikai térképes módszert újragondolva alkalmazom: a szemantikai pólust a konstrukciós mintázatokkal együtt ábrázolom.

A *tud* segédige grammatikalizációja szorosan összefügg a *tud* + főnévi igenév kompozitumszerkezet (Tolcsvai Nagy 2013: 267–268) szemantikai multifunkcionalitásának kialakulásával (*multifunctionality*, vö. Haspelmath 2003: 211–215). A finnugor eredetű *tud* ige történeti értelemben elsődleges jelentése a TESz. szerint: 'tapasztalata, ismerete, értesülése van valamiről'. Ez a jelentés feltehetően a diszpozicionális és cirkumsztanciális modális kategóriákkal kapcsolódott össze (Kiefer 2005: 109–110), míg a *tud* segédigei használata – amelyet szintaktikai s szórendi vizsgálatok is visszaigazoltak (vö. Bajzát 2018, 2020, Gugán 2007) – csak a későbbiekben alakult ki különböző változási folyamatok eredményeként. A segédige beférkőző szórendi pozícióra való törekvése vélhetően követte a jelentésének absztrahálódását, így a *tud* + főnévi igenév konstrukció képessé vált a deontikus modalitás kifejezésére is (Kiefer 2005: 109). Ezt motiválhatja az elme metonimikus (Panther–Radden 2007) működése: a metonimikus feldolgozás során a figyelem áthelyeződésével a potenciális képesség forrásán keresztül válik elérhetővé a deontikus tartomány.

3. A feldolgozott anyag

Korpuszalapú vizsgálatomban a Magyar Nemzeti Szövegtár (MNSZ v2.0.5, vö. Oravecz–Váradi–Sass 2014) egy 500 elemű véletlen mintáját vizsgálom. Elsőként a főnévi igenévi komponensre kerestem rá a korpuszban, majd az így kapott találati listát úgy szűrtem, hogy a főnévi igenévtől mindkét irányba 2-2 token távolságra a *tud* szótó forduljon elő. Ez a lekérdezés egy 1.317.457 elemű listát eredményezett. Törekedtem a reprezentatív mintavételezésre (Krejcie–Morgan (1970) alapján), ezért ebből az adatmennyiségből egy 500 elemű véletlen mintát kértem le úgy, hogy a megjelenítést 1000 karakteres ablakra állítottam be. Ezt a széles megjelenítési ablakot az indokolta, hogy így az elemi mondatok nagyobb kontextusban válnak hozzáférhetővé, s így a vizsgált elemi mondatban működő anaforikus kapcsolatok is jobban elemezhetők.

A vaktalálatokat és az ismétlődéseket kézi szűréssel távolítottam el a vizsgált konkordanciából, majd a *tud* + főnévi igenév kompozitum így kinyert, összesen 491 elemű mintájával dolgoztam tovább.²

² A hibás találatok között 5 duplum volt, további 4 találat pedig nem a *tud* + főnévi igenév kompozitumszerkezetet tartalmazta.

Az MNSZ2 korpusza nagy mennyiségű nyelvi anyagot tartalmaz, törekszik a reprezentativitásra, és annotált korpuszként megkönnyíti a keresési, illetve a szűrési folyamatokat. Ugyanakkor a spontán előbeszéd vizsgálatára nem alkalmas, ezért a kutatás későbbi fázisában fontosnak tartom a BEKK (Budapesti Egyetemi Kollégiumi Korpusz; I. Bodó–Kocsis–Vargha 2017) adatainak vizsgálatát is.

4. A kutatásban alkalmazott módszer: a klaszteranalízis

A klaszteranalízis előkészítéséhez első lépésként kialakítottam egy elemzési szempontrendszert (lásd az 1. táblázatot), amely biztosítja az adatok szisztematikus elemzését, valamint lehetővé teszi, hogy a szemantikai szempontokat a morfoszintaktikai jellemzőkkel – s ezzel egyidejűleg a nyelvileg aktivált és kidolgozott szereplőkkel (Paradis 2005), illetve a körülményekkel – együtt azonosítsuk. Kutatásom célja egy olyan adattáblázat létrehozása volt, amely bemenetként szolgálhat a klaszterezéshez.

Az átfogó analízis során nem vettem tekintetbe minden szempontot, ezenkívül bizonyos alkategóriákat összevontam. A mintában néhány példány valamilyen beszédaktus forgatókönyvét aktiválta (Ruiz de Mendoza – Baicchi 2007). Ezen példák esetében törekedtem a további elemzésre is, azonban a viszonylag szűk kontextus nem tette lehetővé az árnyalt értelmezést, ezért a kutatás későbbi szakaszában indokoltnak tartom spontán beszélt nyelvi anyagokat tartalmazó korpusz(ok) vizsgálatát is (vö. 3. alpont). Az adattáblázat szempontjait a következő, 1. táblázatban ismertetem:

Szempontok	Alkategóriák	A szempontokhoz tartozó magyarázat
1. Mondattípus	1. Direkt kérdő	A mondattípusok megkülönböztetését a jelen vizsgálatban az indokolja, hogy a mondattípusok tipikusan összekapcsolódnak a beszédcselekvéssel, a nyelvi viselkedés sémáival, valamint összefüggnek konvencionizálódott mondatmintázatokkal (Imrényi 2017: 763). Az „egyéb mellékmondat” kategória minden olyan <i>tud</i> + főnévi igenevet tartalmazó mellékmondatot magába foglal, amely nem függő kérdő mondat.
	2. Függő kérdő	
	3. Kijelentő	
	4. Felkiáltó	
	5. Felszólító	
	6. Óhajtó	
	7. Egyéb mellékmondat	
2. Lexikális jegyek	1. Episztemikus modalitást kidolgozó lexémák	Az episztemikus modalitást jelölő típusba tartozik minden olyan lexikális elem, amely összekapcsolódik a megnyilatkozóknak az elemi jelenet potenciális megvalósulására vonatkozó vélekedésével, valószínűsítésével (Kugler 2017a: 486).
	3. <i>Ha</i> kötőszó	
	3. Illokutív kérdőpartikula (-e)	
	4. Faktivitást jelölő lexikai elemek	A faktivitást jelölő lexikai elemek azon elemek, amelyek a megnyilatkozóknak a faktuális jelenethez fűzött értékelő atti-

		tűdjét (Tátrai 2017: 1048) teszik hozzáférhetővé a <i>tud</i> + főnévi igenév konstrukciót tartalmazó elemi mondatokon belül.
	5. Lexikális jelölők, amelyek részt vesznek a jövő idő jelölésének kidolgozásában	
3. Az elsődleges figura nyelvi kidolgozása		
3.1. Élő elsődleges figura	1. Humán	
	2. Nem humán, de élő elsődleges figura	
3.2. Nem élő elsődleges figura	1. Konkrétum	
	2. Absztraktum	
3.3. A <i>tud</i> segédigén leborgonyzó szám és személy	1. E/1.	
	2. E/2.	
	3. E/3.	
	4. T/1.	
	5. T/2.	
	6. T/3.	
3.4. Névmási kidolgozás	1. Személyes névmás	
	2. Kérdő névmás	
	3. Mutató névmás	
	4. Vonatkozó névmás	
	5. Határozatlan névmás	
	6. Általános névmás	
3.5. Az elsődleges figura nyelvi kidolgozása főnévvel	1. Elsőrendű	Az elemzés Paradis (2005) ontológiáját alkalmazta az elsődleges figura főnévvel történő nyelvi kidolgozásának kategorizációjánál. Ezen modell a konceptualizáció alapján három osztályba sorolja a főnévvel jelölt fogalmakat. ³ Az elsőrendűek csoportjába azon entitások sorolódnak, amelyek fizikai, a háromdimenziós térben kiterjedéssel bíró dologszerű entitásként konceptualizálódnak. ⁴ A másodrendű főnévi kidolgozások olyan absztrakt entitásokat jelölnek, amelyek csupán időbeli ki-
	2. Másodrendű	
	3. Harmadrendű	

³ „I distinguish three types of nominal content structures: first-order entities, second-order entities and third-order entities” (Paradis 2005: 549).

⁴ „These entities are relatively stable from a perceptual point of view. They exist in three-dimensional space, at any point in time, and they are publicly observable” (Paradis 2005: 549).

		terjedéssel bírnak (pl. események, állapotok). ⁵ A harmadrendű entitások absztrakt entitások, amelyeknek sem térben, sem időben nincs kiterjedtségük. ⁶
3.6. A beszédpartnerre referál-e az elsődleges figura nyelvi kidolgozása		
4. A tud segédigén keresztül kidolgozódó képesség potenciális modális forrása	1. Diszpozicionális	
	2. Cirkumsztanciális	
	3. Deontikus	
5. A tud segédigén jelölt mód	1. Kijelentő	
	2. Feltételes	
	3. Konjunktívusz	
	4. Direkt felszólító	
6. A tud-on jelölt grammatikai idő	1. Jelen	
	2. Múlt	
7. A főnévi igenév által előhívott folyamat eseményszerkezete Paradis (2005) alapján	1. ESEMÉNY	Az alkalmazott ontológia a folyamattípus meghatározását az igeaspektus alapján végzi el. Az ESEMÉNY kategóriába azon folyamatleképezések tartoznak, amelyek sematikus kidolgozottsággal a folyamat kezdő- vagy végpontját állítják a figyelem előterébe (Paradis 2005: 551; Tolcsvai Nagy 2017: 318). A FOLYAMAT csoportba tartozó elemek eseményszerkezete nem profilál sematikusán kezdő- vagy végpontot (Paradis 2005: 551), tehát imperfektívek. Az ÁLLAPOT kategória azon folyamattípusokat kidolgozó lexikai jelölőket tartalmazza, amelyek inherensen nem profilálnak kezdő- és végpontot, valamint a folyamatleképezés során statikus állapotként állítják az eseményt a figyelem középpontjába (Paradis 2005: 551).
	2. FOLYAMAT	
	3. ÁLLAPOT	
8. A főnévi igenév által kidolgozott folyamat másodlagos figurája, amely a tárgyi mondatrészt dolgozza ki az elemi mondaton belül	1. Nincs tárgy	
	2. Implicit tárgy	
	3. Anaforikus tárgy	
	4. Főnévi kidolgozás	A főnévi kidolgozás tekintetében azon kategóriák mentén osztályoztam a nyelvi adatokat, ahogyan az elsődleges figura esetében (l. a táblázat 3.1.– 3.2., 3.5. pontját).
8.1. Névmási kidolgozás	1. Személyes névmás	
	2. Kérdő névmás	

⁵ „Second-order entities are EVENTS, PROCESSES and STATES, such as ‘victory’, ‘discussion’ and ‘happiness’ respectively. These entities are located in time and are said to occur rather than exist” (Paradis 2005: 549).

⁶ „Finally, third-order entities are abstract entities that are outside both space and time” (Paradis 2005: 549).

	3. Mutató névmás	
	4. Vonatkozó névmás	
	5. Határozatlan névmás	
	6. Általános névmás	
	7. Visszaható névmás	
9. Aktiválja-e valamilyen beszéd-cselekvés forgatókönyvi sémáját a <i>tud</i> + főnévi igenév konstrukciót tartalmazó elemi mondat a diskurzusszituációban?		
10. A <i>tud</i> + főnévi igenév konstrukció metapragmatikai jelzésként működik a diskurzusszituációban		

1. táblázat. Az elemzés szempontjai

A 3. szempontcsoportba tartozó 3.1., 3.2. és 3.5. kategorizálási sémák bizonyos esetekben egymást átfedő azonosítási megoldást kínálnak. Egyidejű alkalmazásukat motiválta azonban az, hogy eltérő absztrakciós fokon teszik hozzáférhetővé az elsődleges figurát. A 3.1. és a 3.2. az ÉLŐSÉG kategóriáin keresztül identifikálja az elemi jelenet cselekvőjét, továbbá ezen szempontok alkalmazása nem csupán a főnévi igenévvel kidolgozott elsődleges figurák osztályozását, hanem a koreferenciális viszonyok feltárását is lehetővé teszi. Ezzel szemben a 3.5. szempont a főnévi igenévvel reprezentált szereplőket specifikálja a feldolgozó oldal felől (vö. Paradis 2005).

A *tud* + főnévi igenév szerkezet főnévi igenévi komponense által aktivált eseményszerkezet kategorizálására törekedve (lásd 1. táblázat, 7. szempontcsoport) szükséges volt a már meglévő ontológiák áttekintése. Az igék szemantikai kategorizációja nem problémamentes, és mind a számítógépes, mind pedig az elméleti nyelvészet körében fontos kérdéseket vet fel (vö. pl. Čulo et al 2008). Az egymással versengő kategorizálási lehetőségek közötti választáskor olyan döntést kell hoznia a kutatónak, amely a vizsgálati eredményeket több szempontból befolyásolhatja, hiszen más-más megközelítéseket alkalmazva a vizsgált nyelvi jelenségek más-más szempontból válnak hozzáférhetővé. A potenciálisan hasznosítható szempontrendszerek közötti választás során fontos, hogy az egyes metódusok milyen absztrakciós szinten teszik lehetővé a kategorizációt (vö. Čulo et al 2008). Čulo és szerzőtársai (2008) szerint az igék különböző szemantikai alapú osztályozásai az ige komplex struktúrájából más-más szemantikai jegyeket állítanak a figyelem előterébe.

Paradis (2005) az igék által jelölt folyamattípusok leírásakor a percepciót tekinti meghatározó szempontnak – vagyis abból indul ki, hogy a nyelvileg interpretált folyamatokat az emberi elme hogyan dolgozza fel. Ennek alapján három fő kategóriát különít el egymástól: az ige által aktivált jelentésszerkezetek felfogása szerint az ESEMÉNYEK (EVENTS), a FOLYAMATOK (ACTIVITIES) és az ÁLLAPOTOK (STATES) folyamatsémák alapján modellálhatók. Modellje tehát az absztrakció viszonylag magas fokát igénylő elemzési eljárást kínál az eseményszerkezet azonosítására, amely összekapcsolódik az aspektológiával és az ige jelentésszerkezetének az ige inherens időbeliségét kidolgozó alszerkezetével (vö. Tolcsvai Nagy 2017: 317). Kutatásomban azért ezt a kevésbé részletezett folyamattípusokkal operáló ontológiát veszem alapul, mert

minél részletezettebb egy adott ontológia, tipikusan annál nehezebben alkalmazható nagy anyagon végzett korpuszelemzések során (vö. Čulo et al 2008). A kutatás egy későbbi szakaszában azonban érdemes lehet tesztelni egy alacsony absztrakciós szinten működtethető kategorizációs modell alkalmazhatóságát is (vö. Ma – Mc Kevitt 2004).

Az általam végzett klaszteranalízis bemeneteként szolgáló adattábla szempontjait a jellemző konstrukciós együttállások jobb azonosíthatósága érdekében tovább kellett redukálni, ami bizonyos szempontcsoportok összevonásával járt együtt. Az alkalmazott szempontokat az alábbi, 2. táblázat tekinti át:

A klaszteranalízishez elkülönített szempontok	Diszpozicionális		Cirkumsztanciális		Deontikus	
Direkt kérdő	11	3,20%	7	2,77%	1	2,50%
Függő kérdő	7	2,03%	4	1,58%	1	2,50%
Egyéb mondattípusok	326	94,76%	242	96,27%	38	95%
Episztemikus modalitást jelölők	49	14,24%	25	9,88%	1	2,50%
Illokutív kérdő partikula	4	1,16%	3	1,19%	1	2,50%
Faktivitást jelölő lexikai elemek	7	2,03%	6	2,37%	1	2,50%
Humán elsődleges figura	284	82,56%	209	82,61%	26	65%
Nem humán, de élő elsődleges figura	3	0,9%	2	0,79%	0	-
Élettelen elsődleges figura	27	7,85%	22	8,70%	4	10%
Absztraktum	30	10,09%	20	7,91%	10	25%
A beszédpartnerre referáló nyelvi kidolgozás	34	9,88%	18	7,11%	9	22,5%
E/1. inflexió	57	16,57%	40	15,81%	1	2,5%
E/2. inflexió	13	3,78%	9	3,56%	3	7,5 %
E/3. inflexió	161	46,8%	104	41,11%	14	35%
T/1. inflexió	44	12,79%	41	16,21%	13	32,5%
T/2. inflexió	1	0,29%	0	-	0	-
T/3. inflexió	68	19,77%	59	23,32%	9	22,5%
Diszpozicionális modalitás	344	100%	116	46%	13	32,5%
Cirkumsztanciális modalitás	116	33,72%	253	100%	17	42,5%
Deontikus modalitás	13	3,78%	17	6,72%	40	100%
ESEMÉNY	175	50,87%	150	59,29%	27	67,5%
FOLYAMAT	151	43,89%	100	39,53%	13	32,5%
ÁLLAPOT	18	5,23%	3	1,19%	0	-
Valamilyen forgatókönyvi séma aktiválódik a diskurzusszituációban	23	6,69%	14	5,53%	3	7,5%
A tud + főnévi igenevet tartalmazó elemi mondat a megnyilatkozó metapragmatikai tudatosságát fejezi ki	37	10,76%	4	28,57%	2	5%

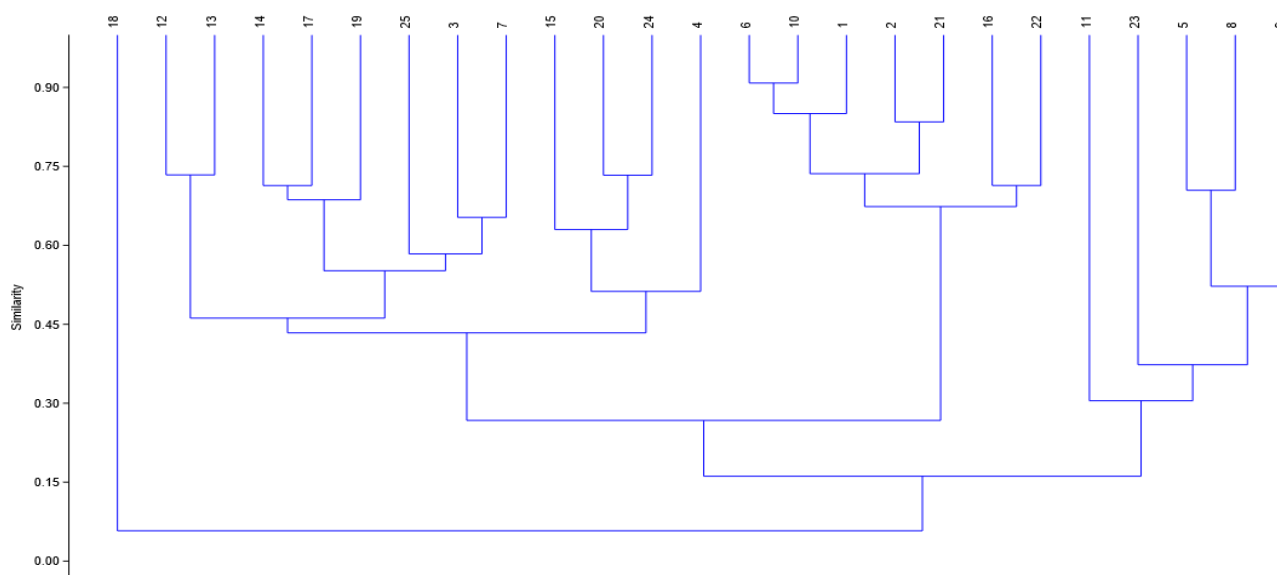
2. táblázat. A klaszteranalízis bemeneteként szolgáló szempontrendszer

A 2. táblázat az adatok olyan csoportosítását mutatja be, amely jól szemlélteti, hogy a három alapmodális kategória milyen mértékben mutat együttállást más morfoszintaktikai és szemantikai szempontokkal.

A klaszteranalízis elvégzése során a Past szoftvert alkalmaztam annak érdekében, hogy hozzáférhetővé váljanak azon szempont-együttállások, amelyek a tényleges nyelvi adatokat vizsgálva képesek elkülöníteni egymástól az egyes alapmodális kategóriákat. A Past szoftverben a Bray–Curtis Similarity függvényt beállítva a program generált egy dendrogramot, amely az Y-tengelyen 0 és 1 között terjedő értékskálán jelöltté teszi, hogy az adattáblára felvitt adatok milyen arányban sorolhatók az adott szempontok szerint azonos csoportokba (a kapott eredményeket az 5.1. alpontban ismertetem). Így tehát meghatározhatóvá válik a különböző jellemzők egy konstrukción belüli együttállásának mértéke.

5. A klaszteranalízis eredményei

A klaszteranalízis eredményeit az 1. ábra foglalja össze. Az elemzés során kirajzolódott adatscsoportosulások jobb áttekinthetősége érdekében az eredményeket a nagyobb, egymástól jól elkülönülő adathalmazok szerint mutatom be. Az X-tengelyen számokkal jelölt szempontok elnevezéseit a 3. táblázat tartalmazza.

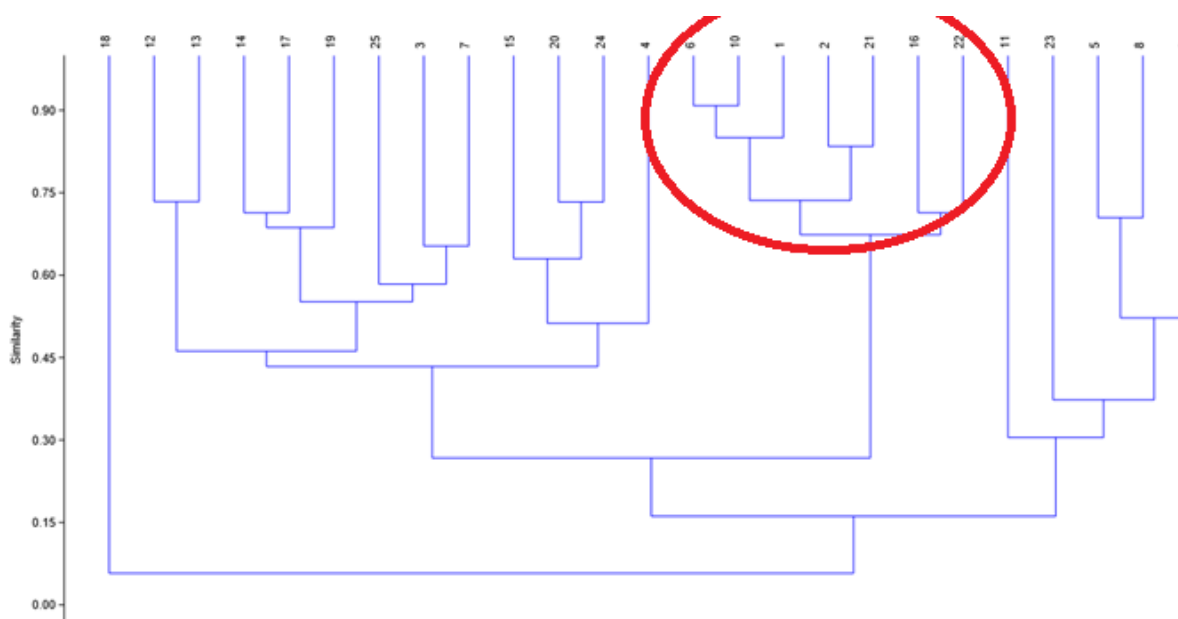
1. ábra. A dendrogram a Past szoftverben

1.	diszpozicionális modális tartomány	14.	E/1.
2.	cirkumsztanciális modális tartomány	15.	E/2.
3.	deontikus modális tartomány	16.	E/3.
4.	direkt kérdő mondat típus	17.	T/1.
5.	függő kérdő mondat típus	18.	T/2.
6.	nem kérdő mondatok	19.	T/3.
7.	episztemikus modalitást jelölő lexikai elemek	20.	Az elsődleges figura a beszédpartnerre referál
8.	Illokutív kérdő partikula	21.	ESEMÉNY
9.	faktivitást jelölő lexikai elemek	22.	FOLYAMAT
10.	humán elsődleges figura	23.	ÁLLAPOT
11.	élő, de nem humán elsődleges figura	24.	Forgatókönyvi séma aktiválódik a diskurzusszituációban

12.	élettelen elsődleges figura	25.	A <i>tud</i> + főnévi igenevet tartalmazó elemi mondat a megnyilatkozó metapragmatikai tudatosságát fejezi ki
13.	absztraktum		

3. táblázat. A dendrogram X-tengelyén jelölt szempontok.

A dendrogramon azt látjuk, hogy a 18. szempont alkot a legkevésbé (0,05) együttállási csoportosulást a többi szemponttal. Ez a kiugróan alacsony érték azzal magyarázható, hogy a vizsgált mintában csupán csak egy olyan példány vált azonosíthatóvá, amelyben az elemi mondaton belül az elsődleges figura T/2-ben horgonyzódott le a *tud* segédigén. Úgy vélem, ebből az egyetlen előfordulásból nem lehet általánosabb következtetéseket levonni az adott kategóriára vonatkozóan, így ettől az elemzésem során eltekintek.

2. ábra. A cirkumsztanciális és a diszpozicionális modális kategóriák csoportosulása

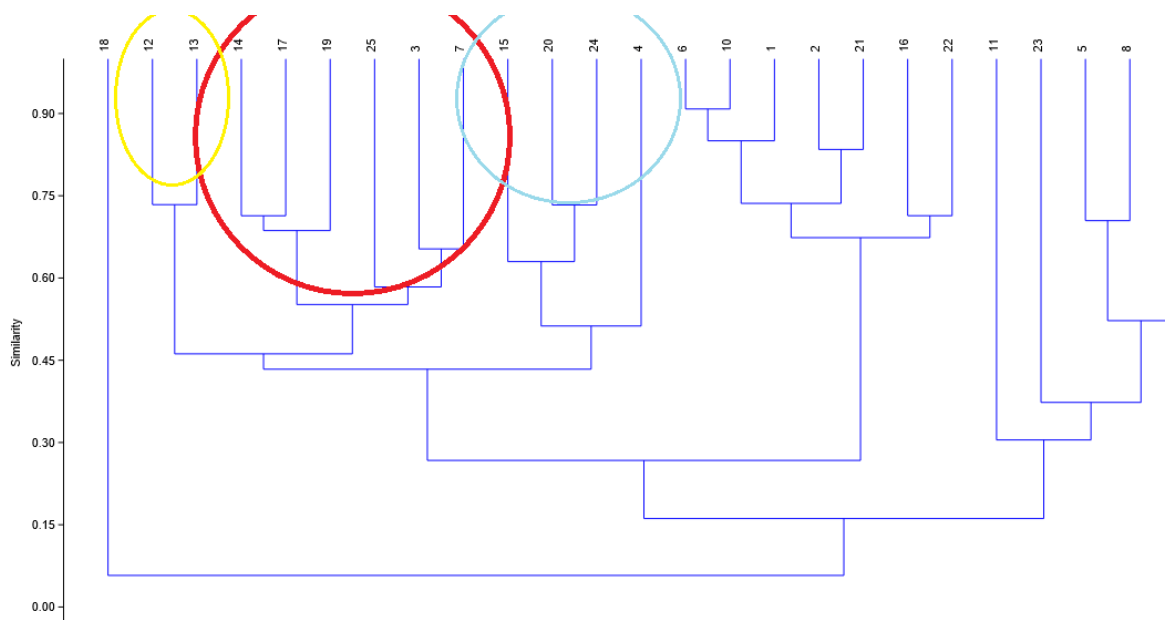
A 2. ábra piros színnel jelölt ágán jól láthatók a diszpozicionális (1.) és a cirkumsztanciális (2.) modális kategóriákkal szorosan (0,7–1) összekapcsolódó más szempontok (6, 10, 21, 16, 22). A két modális tartomány együttes előfordulása szintén erős együttállási mintázatot mutat: a vizsgált populáción belül a diszpozicionális és cirkumsztanciális modális kategóriák jelentős arányban együttesen, integrálódva kerültek a figyelem előterébe. Ezzel szemben a deontikus (3.) tartomány nagyobb mértékű elkülönözést mutat a diszpozicionális és cirkumsztanciális példányoktól – vagyis konstrukciós eltérés mutatható ki ezen tartomány és az előbbi két tartomány nyelvi kidolgozása között.

A cirkumsztanciális és a deontikus alapmodális tartományok szoros együttállási mintázatot alkotnak a nem kérdő mondatokkal (6.) és a humán elsődleges figurával (10.) is. Ez utóbbi azért feltűnő, mivel a humán elsődleges figurákkal való szoros kapcsolat a deontikus (3.) tartomány esetében lenne várható. A nem humán elsődleges figurával történő összekapcsolódások mért arányait ugyanakkor az is befolyásolhatta, hogy az elsődleges figurára vonatkozó ontológiák (Paradis 2005) alkalmazásakor minden olyan, elsődleges figurát kidolgozó kifejezést absztraktumként címkéztem, amely metonimizáció útján teszi elérhetővé a cselekvőt.

Ilyen esetek voltak például azok, amikor az ágens a hivatali szerepén keresztül vagy intézményesült formában dolgozódott ki nyelvileg:

(4) Várhatóan hitelfelvétel nélkül tudja zárni ez évi költségvetését a körösszegapáti **ön-kormányzat**. (MNSZ2)

Az eseményszerűen feldolgozott folyamatok (21.) szintén a cirkumsztanciális és a diszpozicionális kategóriára jellemzők – ahogyan azt a dendrogram is mutatja. Ez a szempont a vizsgált mintában különösen a cirkumsztanciális kategóriával mutat szoros együttállást. A FOLYAMAT (22.) típusú folyamatlekepezés is kapcsolódik az említett két modális tartományhoz, azonban egyikkel sem mutat olyan mértékű együttállást, mint az ESEMÉNY a cirkumsztanciálisként jelölt példányokkal. Ezenkívül megfigyelhető, hogy az E/3-hoz lehorgonyozódó *tud* segédigés igealakok (16.) feltűnően erősen kapcsolódnak a cirkumsztanciális és a diszpozicionális tartományokhoz.

3. ábra. A deontikus modális tartományra jellemző együttállások

A deontikus modális tartománnyal (3.) nagyobb arányban együttálló szempontok a 3. ábrán a piros körrel jelölt ágon helyezkednek el (0,55–1). Az ábrán jól látható, hogy ez a kategória viszonylag szoros kapcsolatot mutat a 7. szemponttal (episztemikus modalitást jelölő lexikai elemek). Ez az összefüggés azért is feltűnő, mivel ezen lexikai kategóriába olyan elemek tartoznak, amelyek a megnyilatkozóknak a nyelvileg kidolgozott elemi jelenet megvalósulásához fűződő vélekedését vagy valószínűsítését fejezik ki (Kugler 2017a: 486) – ami alapján várható lenne, hogy az episztemikus modalitást kidolgozó lexikai elemek a cirkumsztanciális modális kategóriát kifejező konstrukciókkal összekapcsolódva fordulnak elő nagyobb arányban. Az erre vonatkozó intuíciót részben alátámasztják a 2. táblázat adatai is, amelyek szerint az episztemikus modális jelentéssel bíró elemek a vizsgált cirkumsztanciális példányok 9,88%-ában azonosíthatók, a diszpozicionális esetekben azonban ennél is nagyobb arányban, az adatok 14,24%-ában fordultak elő. A deontikus kategória esetében ilyen összefüggés csupán a pél-

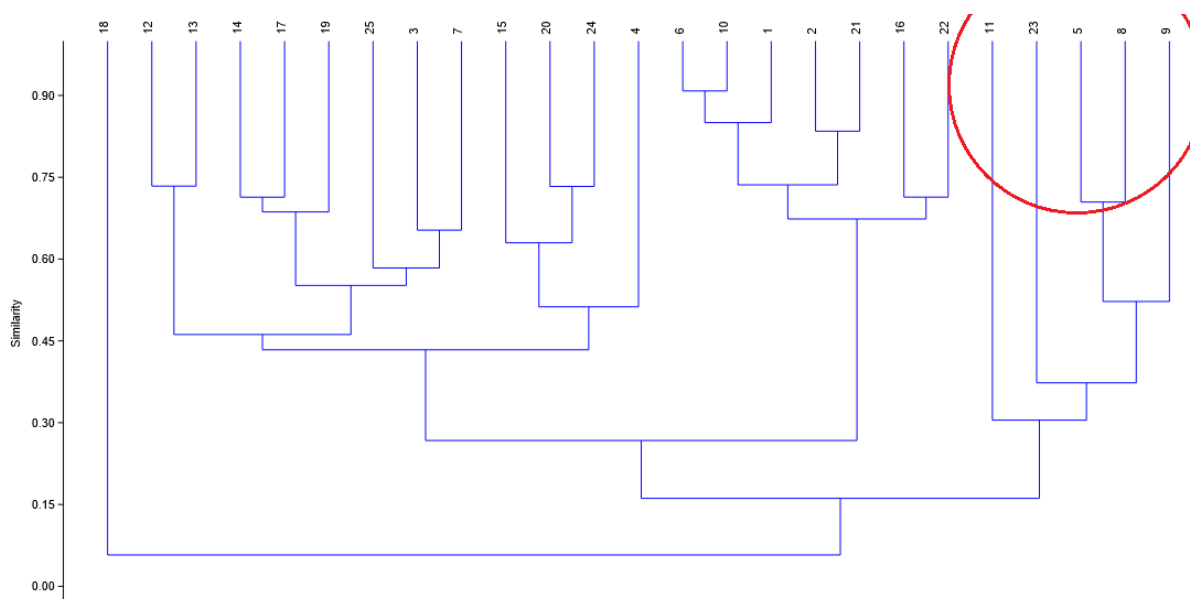
dányok 2,5%-ában volt kimutatható, vagyis mindössze egyetlen előfordulást adatoltam – ennek ellenére a program számításai szerint a szóban forgó kategória nem az utóbb említett két tartománnyal (cirkumsztanciális és diszpozicionális) mutat szorosabb összekapcsolódást. A kutatás egy későbbi fázisában mindenképpen indokolt részletesebben megvizsgálni ezen anomáliának tűnő jelenséget.

Az elemi mondat episztemikus modális jelölővel történő kidolgozása jól láthatóan összekapcsolódik a 25. szemponttal, amely azt jelöli, hogy a feltételezett beszédhelyzetben a megnyilatkozó a saját nyelvi tevékenységét teszi reflexió tárgyává.

A deontikus modalitással az E/1-hez (14.), a T/1-hez (17.) és a T/3-hoz (19.) lehorogonyzó igealakok előfordulása kapcsolódik össze. Az előbbi két szemponttal való együttállás arra enged következtetni, hogy a megnyilatkozó a *tud* + főnévi igenév konstrukció esetében a deontikus tartományt kidolgozó elemi mondatokon keresztül válik leginkább hozzáférhetővé.

A 3. ábrán sárgával jelölt körben az élettelen (12.) és az absztraktum (13.) kategória látható. Ez utóbbi kapcsán – ahogyan már fentebb is utaltam rá – fontos megjegyezni, hogy minden humán entitás, amely metonimizáció útján, valamely általa megvalósított szerepen keresztül vált nyelvileg kidolgozottá, ebben a kategóriában jelent meg. Ez az összefüggés azonban újabb vizsgálatokat tesz szükségessé, hiszen az absztraktum kategória önmagában nem különbözteti meg az intézményesült formában megjelenő humán ágenseket a fogalmilag feldolgozott absztrakt entitásoktól – éppen ezért a konstrukcióra vonatkozóan sokkal informatívabb lesz, ha a későbbiekben az absztraktum kategóriát a kiemelt alszempontok szerint tovább bontjuk.

Az ábrán kék színnel jelölt szemponthalmaz ugyancsak kapcsolódik a deontikus tartományhoz, azonban nem olyan szorosan, mint a piros színnel jelölt szempontcsoport. Ezen szempontok az implicit kérést megvalósító példányokat foglalják magukba. Az ebben a tömbben csoportosuló szempontok között az E/2-ben lehorogonyzó *tud* + főnévi igenév szerkezetek (15.), a beszédpartnerre referáló kifejezések (20.), a megnyilatkozó által végrehajtott beszédaktusok (24.) és a direkt kérdések (4.) kategóriája áll.

4. ábra. A *tud* + főnévi igenév szerkezet modális tartományát nem specifikáló szempontegyüttes

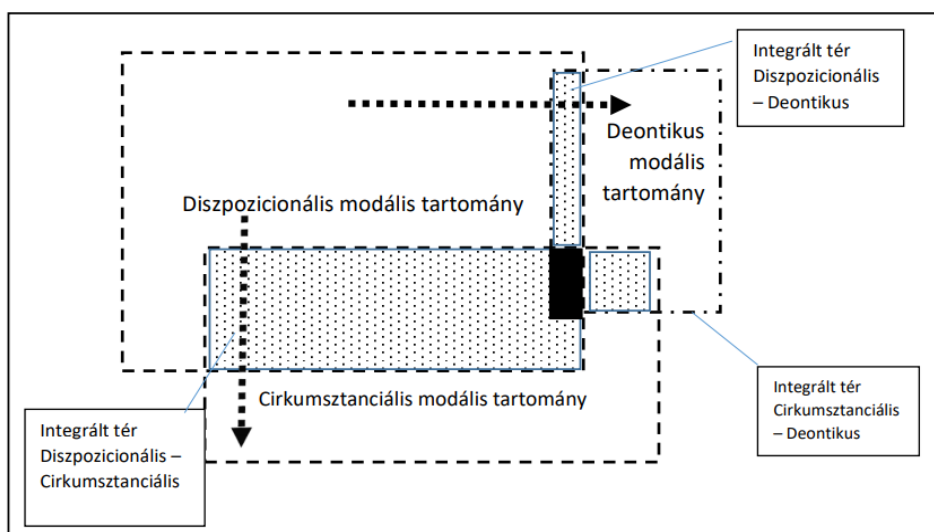
Az 4. ábrán szereplő kör azon szempont-együttállásra irányítja a figyelmet, amelynek elemei nem specifikálják a *tud* + főnévi igenév szerkezet által kidolgozott modális tartományt, hiszen minden modális tartománytól számottevően elkülönülnek. Az ebbe a kategóriacsoportba tartozó szempontok a következők: élő, de nem humán entitások (11.); STATES, vagyis állapotként feldolgozott folyamatok (23.); indirekt kérdések (5.); illokutív kérdő partikula (8.) és faktivitást jelölő lexikai elemek (9.). Az 5. és a 8. kategória természetesen szorosan összekapcsolódik egymással.

6. A klaszteranalízis nyomán kirajzolódó konstrukciók és a hozzájuk kapcsolódó jelentéstartományok ábrázolása

6.1. A *tud* + főnévi igenév szerkezet modális tartományainak egyidejű ábrázolása a hozzájuk kapcsolódó konstrukciós mintázatokkal

A 4. ábra a klaszteranalízis során alkalmazott szempontrendszert felhasználva s azt az 1. táblázat 3.4., 3.5., 5. és 6. szempontjával kiegészítve készült el. A konstrukciós mintázatok ábrázolásához az Excel táblázatkezelő programot alkalmaztam: a szempontcsoportok alszempontjainak meglétét vagy hiányát a nyelvi adatok sorában egyesekkel és nullákkal jelöltem (nyelvi kidolgozás = 1; hiány = 0). Az így kapott sorokat az ÖSSZEFŰZ függvénnyel egyetlen oszlopba rendeztem, majd minden nyelvi adathoz és szemponthoz egyedi sorszámot rendeltem. Ezt követően az egyedi azonosítókat, a nyelvi adatokat, az összefűzött kódot, valamint azt a 66 x 491 mezőből álló táblázatot, amelyet az előző lépésben összefűztem, átmásoltam egy új munkalapra. Az összefűzött kódot cellaformázással szöveggé alakítottam, majd ezeket a számsorokat betűrendbe szedve listáztam a konstrukciós mintázatokat.

A klaszteranalízis során elkülönített konstrukciós mintázatokat – az áttekinthetőség és a különböző modális jelentéstartományok elkülönítésének szemléltetése érdekében – szemantikai térképen ábrázolom. Az 5. ábra a *tud* + főnévi igenév által feltehetőleg aktivált modális kategóriákat mutatja be a szemantikai térben. Az integrált terek az ábrán azon konstrukciós megvalósulásokat reprezentálják, amelyek két, egymással összekapcsolódó modális kategóriát aktiválnak a jelentésfeldolgozás során.

5. ábra. A *tud* + főnévi igenév szerkezet modális tartományainak ábrázolása a szemantikai térben

Az ábra megragadhatóvá és szemléletessé teszi a szemantikai térben a *tud* + főnévi igenév által aktiválható modális tartományokat. A diszpozicionális tartományból induló nyilak a feltételezhető grammatikalizációs ösvényt ábrázolják (lásd 2. alpont). Az átfedésbe kerülő terek a modális tartományok integrációjára utalnak, vagyis az olyan konstrukciók által kidolgozott jelentésrétegek csoportosulását jelölik, amelyek feltételezhetően egyszerre állítják a figyelem előterébe a két modális tartományt.

6.2. A *tud* + főnévi igenév szerkezet modális tartományainak ábrázolása a szemantikai térben és a hozzájuk kapcsolódó gyakori konstrukciók

A klaszteranalízis s ezen manuális konstrukciós elemzés eredményei együttesen képezték a szemantikai ábrázolás alapját. Az ábrázolás során azon konstrukciókat vettem számításba, amelyeknek legalább két előfordulása volt adatolható a sorbarendezés után. Az így adatolt konstrukciós mintázatokat Venn-diagramon ábrázoltam (5. ábra) annak érdekében, hogy látathatóvá váljon, egy-egy ilyen konstrukciós mintázat milyen mértékben képes specifikálni bizonyos szemantikai tartományokat.

A 4. táblázat azokat a konstrukciós mintázatokat tekinti át, amelyek a vizsgált mintán belül specifikusan hozzárendelhetők voltak a modális tartományokhoz. Feltételezhetően azon konstrukciók specifikálnak konkrét modális tartományt, amelyek egyetlen modális tartomány nyelvi kidolgozásában vesznek részt.

Sorszám	Konstrukció	Előfordulás (db)	A konstrukció által aktivált modális kategóriák		
			diszpozicionális	cirkumsztanciális	deontikus
1.	Direkt kérdő mondat – (E/2. elsődleges figura – humán – beszédpartnerre referál) – (jelen idő – kijelentő mód) – ESEMÉNY – beszédaktus	3	+		+
2.	Nem kérdő mondat – (T/3. elsődleges figura – absztraktum – harmadrendű) (jelen idő – kijelentő mód) – ESEMÉNY	3	+		
3.	Nem kérdő mondat – (T/3. elsődleges figura – humán) – (kijelentő mód – jelen idő) – FOLYAMAT	5	+	+	
4.	Nem kérdő mondat – (T/1. – humán elsődleges figura) – (kijelentő mód – jelen idő) – ESEMÉNY	7	+	+	+
5.	Nem kérdő mondat – (E/3. elsődleges figura – absztraktum – vonatkozó névmás) – (kijelentő mód – múlt idő) – ESEMÉNY	2	+		
6.	Nem kérdő mondat – (E/3. elsődleges figura – humán – vonatkozó névmás) – (kijelentő mód – múlt idő) – ESEMÉNY	3	+		
7.	Nem kérdő mondat – ha lexikai elem (E/2. elsődleges figura – humán –	2	+		

	beszédpartnerre referál) – (kijelentő mód – jelen idő) – ESEMÉNY				
8.	Nem kérdő mondat – episztemikus modalitásjelölő lexikai elem (T/1. elsődleges figura – humán) – (kijelentő mód – múlt idő) – ESEMÉNY	2	+		
9.	Nem kérdő mondat – episztemikus modalitásjelölő lexikai elem (T/1. elsődleges figura – humán) – (kijelentő mód – jelen idő) – FOLYAMAT – beszédaktus	2	+		
10.	Nem kérdő mondat – (E/3. elsődleges figura – élettelen – elsőrendű) – (jelen idő – konjunktívusz) – ESEMÉNY	2		+	
11.	Nem kérdő – (T/1. elsődleges figura – humán) – (kijelentő – jelen idő) – FOLYAMAT	5		+	
12.	Nem kérdő – (E/3. elsődleges figura – humán) – (kijelentő mód – jelen idő) – FOLYAMAT	3		+	
13.	Nem kérdő – (E/2. – humán elsődleges figura – beszédpartnerre referál) – (kijelentő mód – jelen idő) – ESEMÉNY	3		+	
14.	Nem kérdő – (E/1. – humán elsődleges figura) – (kijelentő mód – jelen idő) – ESEMÉNY	3		+	
15.	Nem kérdő mondat – (E/3. elsődleges figura – absztraktum – harmadrendű) – (jelen idő – kijelentő mód) – FOLYAMAT	2			+
16.	Nem kérdő mondat – (E/2. elsődleges figura – humán – beszédpartnerre referál) – (jelen idő – kijelentő mód) – FOLYAMAT – beszédaktus	2			+
17.	Nem kérdő mondat – (T/1. elsődleges figura – humán) – (jelen idő – konjunktívusz) – ESEMÉNY	2		+	+
18.	Nem kérdő mondat – (E/3. elsődleges figura – humán – elsőrendű) – (jelen idő – kijelentő mód) – ESEMÉNY	3		+	+
19.	Nem kérdő mondat – (T/3. elsődleges figura – humán) – (jelen idő – kijelentő mód) – ESEMÉNY	2		+	+
20.	Nem kérdő mondat – (E/3. elsődleges figura – absztraktum) – (múlt idő – kijelentő mód) – ESEMÉNY	6	+	+	
21.	Nem kérdő mondat – (T/3. elsődleges figura – humán – elsőrendű) – (múlt idő – kijelentő mód) – ESEMÉNY	5	+	+	
22.	Nem kérdő mondat – (T/3. elsődleges figura – absztraktum – harmadrendű) – (jelen idő – kijelentő mód) – ESEMÉNY	3	+	+	
23.	Nem kérdő mondat – (E/3. elsődleges figura – humán) – (múlt idő – kijelentő mód) – ESEMÉNY	2	+	+	

24.	Nem kérdő mondat – episztemikus modalitásjelölő lexikai elem (T/3. elsődleges figura – humán) – (jelen idő – kijelentő mód) – FOLYAMAT	3	+	+	
25.	Nem kérdő mondat – (T/3. elsődleges figura – humán – személyes névmás – beszédpartnerre referál) – (jelen idő – kijelentő mód) – ESEMÉNY	2	+		+
26.	Nem kérdő mondat – (E/3. elsődleges figura – absztraktum) – (múlt idő – kijelentő mód) – ESEMÉNY	2	+		+

4. táblázat. A *tud* + főnévi igenév szerkezet modális tartományait potenciálisan aktiváló konstrukciós mintázatok

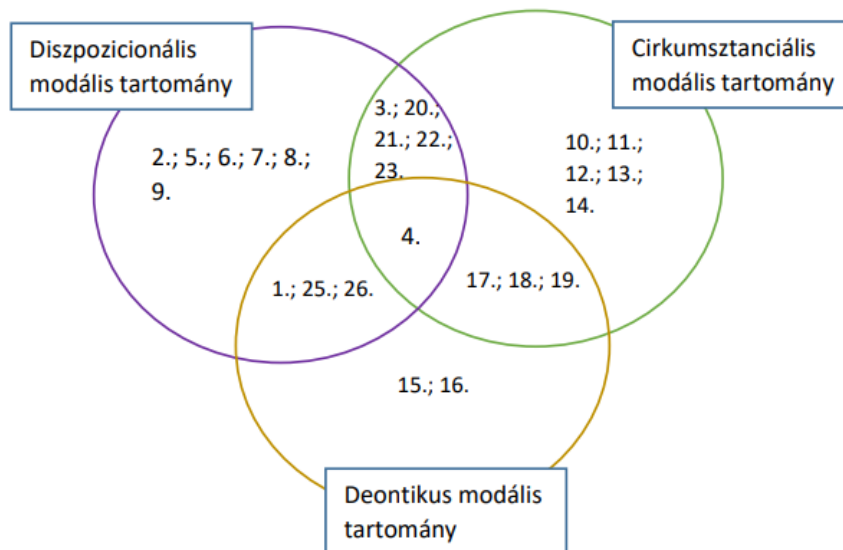
A 4. táblázat olyan konstrukciós mintázatokat tekint át, amelyek többszörös, stabil előfordulásban jellemzik mind az önálló tartományokat, mind pedig azon konstrukciókat, amelyek több modális tartományt képesek aktiválni. Míg a klaszteranalízis során a cél az volt, hogy elkülöníthetővé váljanak a szempontok csoportosulásai, a 4. táblázat a vizsgált reprezentatív mintából kinyert többszörös konkrét konstrukciós megvalósulásokat foglalja össze.

A táblázat feltűnővé teszi, hogy a *tud* + főnévi igenév szerkezet konstrukciós megvalósulására általánosságban a nem kérdő mondatos kidolgozás jellemző, míg a diszpozicionális jelentésekhez a vizsgált mintán belül a direkt kérdő mondat is kapcsolódik. A klaszteranalízis eredményei rávilágítottak arra, hogy a direkt kérdő mondatok csoportja a deontikus tartománnyal alkot közös csoportosulást, azonban a diszpozicionális kategória más szempontokkal is mutat stabil mintázatot. A *tud* segédigén komplex inflexiók toldalékkal jelölt szám- és személyjelölések megoszlása a modális tartományoktól függetlenül azt mutatja, hogy a leggyakoribbak az E/1-hez, E/3-hoz, T/1-hez és T/3-hoz lehorgonyzódó igealakok voltak. A deontikus tartomány esetében többször volt azonosítható az ugyanazon E/2-höz lehorgonyzódó konstrukciós mintázat, s ezek megvalósulásai egyszerre aktiváltak azonosítható beszédaktus-forgatókönyveket. A klaszteranalízis eredményei emellett alátámasztják, hogy a deontikus alapmodalitás esetében jellemző konstrukciós tulajdonság az E/2-höz lehorgonyzódó *tud* igealak, valamint a beszédpartnerre való referálás nyelvi kidolgozása.

Az elsődleges figura absztraktumként való kidolgozása tipikusan szintén a deontikus modális kategóriát jellemzi – mind a klaszteranalízis (5. ábra) mutatta csoportosulásban, mind pedig a többször előforduló konkrét mintázatokat tekintve. A deontikus kategória cirkumsztanciális és diszpozicionális tartománnyal való integrációjában azonban a humán elsődleges figurák kerültek előtérbe a konstruálás során. Ezen tendencia a cirkumsztanciális tartomány esetében is megfigyelhető, illetve a diszpozicionális és cirkumsztanciális integrációjában a visszatérő mintázatok esetében kétszer is adatható volt az absztraktumként feldolgozott elsődleges figura nyelvi kidolgozása. Mindemellett megállapítható, hogy a kijelentő mód önmagában nem specifikálja a modális tartományokra jellemző stabil konstrukciókat.

Bár a folyamatípusok a többszörösen előforduló konkrét konstrukciós mintázatok esetében nem specifikálják a modális tartományokat, az ÁLLAPOT, vagyis az állapotra vonatkozó jelölés egyedül a diszpozicionális tartományhoz mutatott kapcsolódást: a klaszteranalízis eredményeit bemutató 5. ábrán az ÁLLAPOT címke alá tartozó példányok nem specifikálnak egyetlen

modális tartományt sem, azonban a vizsgált anyagban a diszpozicionális tartományhoz képe-
sek a leginkább kapcsolódni.

6. ábra. A többszörösen előforduló konkrét konstrukciós mintázatok ábrázolása Venn-diagramon

A 6. ábra azt mutatja meg, hogy az azonosított többszörösen előforduló konstrukciók milyen mértékben képesek specifikálni egyes alapmodális kategóriákat – tehát arra a kérdésre adhat választ, hogy ezen mintázatok formai szempontból vajon ténylegesen mutatnak-e elkülönülést. A vizsgált anyagban összesen 12 olyan konstrukciós kidolgozás volt azonosítható, amely egyszerre több halmaznak is a részét képezi, 13 pedig csupán egyetlen modális jelentéshez kapcsolódott. A 3., 20., 21., 22., 23. és 24. mintázat potenciálisan aktiválhatja mind a diszpozicionális, mind a cirkumsztanciális olvasatot, míg az 1., 25. és 26. a diszpozicionális és a deontikus tartományt, valamint a kettő integrált tartományát specifikálja. Az ábra visszacsatol a klaszteranalízis (5. alpont) eredményeihez is: alátámasztja azt a feltételezést, amely szerint a morfoszintaktikai és a szemantikai szempontok együttes azonosítása elkülönítheti a deontikus tartományt a diszpozicionális és cirkumsztanciális kategóriáktól, mivel a cirkumsztanciális és a diszpozicionális metszetben több konstrukció is szerepel.

A vizsgálati eljárások eredményeit összegezve, a részletes, sok szempontot mozgósító szisztematikus elemzési eljárás nyomán hipotézisként felvethető, hogy a *tud* + főnévi igenév szerkezet által kidolgozott potenciális modalitás tartományok formai oldalról megközelítve is elkülöníthetőek egymástól, s bizonyos morfoszintaktikai és szemantikai környezetek aktiválhatják az egyes jelentéstartományok előhívását szűk kontextuális ablakban, illetve akár egy elemi mondaton belül is.

7. Összegzés

A jelen dolgozat fő célkitűzése az volt, hogy hozzájáruljon a *tud* + főnévi igenév szerkezet által aktivált alapmodális kategóriák azonosítási lehetőségeihez és leírásához. Korpuszalapú kutatásom a *tud* + főnévi igenév valós nyelvi adatait elemezve vizsgálta a modális értékek nyelvi

kidolgozását: feltárta azon fő tendenciákat, amelyek a konstrukciós kidolgozás oldaláról képesek lehetnek specifikálni egy-egy modális tartományt, vagyis támogatják bizonyos modális kategóriákhoz kapcsolódó olvasatok kialakulását. A dolgozat a modális értékek nyelvi kidolgozását a logikai modális kategóriákból (Kiefer 2005) kiindulva, de azokat funkcionális kognitív nyelvelméleti keretben (Langacker 2008, Tolcsvai Nagy 2013, 2017) újraértelmezve (Kugler 2017a: 480–485, Pelyvás 2013) kísérte meg leírni, valamint rámutatott arra, hogy bizonyos konstrukciós környezetek képesek egyidejűleg több modális tartományt is aktiválni.

Mindezek mellett célom volt egy olyan szempontrendszer kialakítása is, amely alkalmas a *tud* + főnévi igenév konstrukciós tulajdonságainak empirikus megragadására. Az elemzés során a szemantikai szempontok együttesen váltak azonosíthatóvá a morfoszintaktikai jellemzőkkel. Az vizsgálat továbbá feltárta a nyelvi aktívált és kidolgozott szereplők (Paradis 2005), illetve a körülmények viszonyrendszerét. A tekintetbe vett szempont-együttállásokat adattáblába rendezve klaszteranalízissel vizsgálhatóvá váltak azon konstrukciós sémák, amelyek a különböző modális tartományok tipikus nyelvi megvalósulásait jellemzik. A tipikus jellemzők feltárására és ábrázolására a kutatás a szemantikai térképes módszert (Haspelmath 2003) alkalmazta: a *tud* + főnévi igenév szerkezet által potenciálisan előhívható alapmodális tartományokhoz hozzárendelte a teljes vizsgált populációban többszörösen ismétlődő mintázatokat, majd összevetette őket annak alapján, hogy milyen mértékben képesek specifikálni a modális tartományokat.

A vizsgálat eredményei (a) alátámasztani látszanak azt a feltevést, amely szerint a morfoszintaktikai és a szemantikai szempontok együttes azonosítása elkülönítheti a deontikus tartományt a diszpozicionális és cirkumsztanciális kategóriáktól, valamint (b) rámutatnak arra, hogy az utóbbi két kategória a rájuk jellemző szoros együttállási mintázatok mellett rendelkezik olyan specifikus konstrukciós mintázatokkal is, amelyek alapján formai szempontból szintén elkülönbözést mutatnak.

A kutatás későbbi szakaszában indokolt lehet diakrón korpuszok nyelvi anyagát is megvizsgálni, hiszen ezek elemzése lehetőséget nyújthat a *tud* + főnévi igenév szerkezet grammatikalizációjának jobb megértésére. Az itt alkalmazott módszer ezenkívül eredményesen alkalmazható lehet más segédige + főnévi igenév szerkezetek elemzése során is.

Források

MNSZ2 (v2.0.5) = Magyar Nemzeti Szövegtár 2.

TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) 1984. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Hivatkozott szakirodalom

Bajzát Tímea Borbála 2018. „És mit akarsz tudnod mitőlünk?” *Az akar, tud, mer/merészkedik, szokott segédige + főnévi igenév kompozitum kettős jelöltsége ómagyar kori kódexekben. Ősvények* 2018: 1–18.

Bajzát Tímea Borbála 2020. „de akarám Kdnek is tudtára adni.” *Az akar, a tud és a mer segédige + főnévi igenév kompozitumszerkezetek szintaktikai vizsgálata az időbeliség perspektívájában*. In

- Simon Gábor – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan, diskurzus, megismerés*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. 119–140.
- Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna – Vargha Fruzsina Sára 2017. A Budapesti Egyetemi Kollégiumi Korpusz. Elméleti és módszertani kérdések. In Benő Attila – Fazakas Noémi (szerk.): *Élőnyelvi kutatások és dialektológia. Válogatás a 19. élőnyelvi konferencia – Marosvásárhely, 2016. szeptember 7–9. – előadásaiból*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület. 169–178.
- Čulo, Oliver – Erk, Katrin – Padó, Sebastian – im Walde Schulte, Sabine 2008. Comparing and combining semantic verb classifications. *Language Resources and Evaluation* 42(3): 265–291.
- Dér Csilla Ilona 2013. Mi számít grammatikalizációnak? Kísérlet a fogalom újradefiniálására. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 17–28.
- Gugán Katalin 2007. A szintaktikai változások feltételezett egyirányúságáról. *Nyelvtudományi Közlemények* 103: 61–74.
- Haspelmath, Martin 2003. The Geometry of Grammatical Meaning: Semantic Maps and Cross-Linguistic Comparison In Tomasello, Michael (ed.): *The New Psychology of Language. Cognitive and Functional Approaches to Language Structure*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates. 211–242.
- Imrényi András 2017. Az elemi mondat viszonyhálózata. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan. A magyar nyelv kézikönyvtára* 4. Budapest: Osiris. 663–761.
- Janda, Laura 2009. What is the role of semantic maps in Cognitive Linguistics? In Stalmaszczyk, Piotr – Oleksy, Wiesław (eds.): *Festschrift for Barbara Lewandowska-Tomaszczyk*. Frankfurt am Main: Peter Lang Publishers. 105–124.
- Kiefer Ferenc 2005. A *tud* segédige jelentéstanához. In Kiefer Ferenc: *Lehetőség és szükségesség*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 96–111.
- Kiefer Ferenc 2000. A modalitás. In Kiefer Ferenc: *Jelentélmélet*. Budapest: Corvina Kiadó. 301–333.
- Krejcie, Robert V. – Morgan, Daryle W. 1970. Determining Sample Size for Research Activities. *Educational and Psychological Measurement* 30: 607–610.
- Kugler Nóra 2017a. Az összetett mondat. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan. A magyar nyelv kézikönyvtára*. Budapest: 4. Osiris. 806–895.
- Kugler Nóra 2017b. Az evidencialitás és a modalitás. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan. A magyar nyelv kézikönyvtára* 4. Budapest: Osiris Kiadó. 899–1057.
- Ladányi Mária 2007. *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Ladányi Mária 2017. Alaktan. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan. A magyar nyelv kézikönyvtára* 4. Budapest: Osiris Kiadó. 503–660.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar. A basic introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Ma, Minhua – Mc Kevitt, Paul 2004. Visual Semantics and Ontology of Eventive Verbs. Conference paper. https://www.researchgate.net/publication/221324451_Visual_Semantics_and_Ontology_of_Eventive_Verbs (Utolsó elérés: 2020. jún. 13.)
- Oravecz, Csaba – Váradi, Tamás – Sass, Bálint 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In Calzolari, Nicoletta – Choukri, Khalid – Declerck, Thierry – Loftsson, Hrafn – Maegaard, Bente – Mariani, Joseph – Moreno, Asuncion – Odijk, Jan – Piperidis, Stelios (eds.): *Proceedings of the ninth international conference on language resources and evaluation (LREC-2014)*. Reykjavik: European Languages Resources Association (ELRA). 1719–1723.
- Panther, Klaus Uwe – Radden, Günter (eds.) 1999. *Metonymy in language and thought*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins.
- Paradis, Carita 2005. Ontologies and construals in lexical semantics. *Axiomathes* 15: 541–573.

- Pelyvás Péter 2013. „*Nekem most el kell menjek...*” A *kell* és az angol *must* segédige konceptuális és grammatikai struktúrájáról. In Kugler Nóra – Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *A megismerés és az értelmezés konstrukciói. Tanulmányok Tolcsvai Nagy Gábor tiszteletére*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 186–203.
- Ruiz de Mendoza Ibáñez, Francisco José – Baicchi, Annalisa 2007. *Illocutionary Constructions: Cognitive Motivation and Linguistic Realization. Cognitive-linguistic dimensions of intercultural pragmatics*. https://www.academia.edu/722585/Illocutionary_constructions_Cognitive_motivation_and_linguistic_realization1 (Utolsó elérés: 2020. szept. 18.)
- Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan. A magyar nyelv kézikönyvtára* 4. Budapest: Osiris Kiadó. 899–1057.
- Thornburg, Linda – Panther, Klaus-Uwe 1997. „Speech Act Metonymies.”. In Liebert, Wolf Andreas – Redeker, Gisela – Waugh R., Linda (eds.): *Discourse and Perspective in Cognitive Linguistics*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins. 205–219.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Jelentés. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan. A magyar nyelv kézikönyvtára* 4. Budapest: Osiris Kiadó. 207–495.
- Taylor, John R. 1995. *Linguistic categorization*. Oxford: Oxford University Press.
- van der Auwera, Johan – Kehayov, Peter – Vittrant, Alice 2009. Acquisitive modals. In Hogeweg, Lotte – de Hoop, Helen – Malchukov, Andrej L. (eds.): *Cross-linguistic Semantic of Tense, Aspect, and Modality*, Amsterdam: John Benjamins. 271–302.
- van der Auwera, Johan – A. Plungjan, Vladimir 1998. „Modality’s semantic map”. *Linguistic Typology* 2: 79–124.

BAJZÁT TÍMEA BORBÁLA
Eötvös Loránd Tudományegyetem
bajzat.timi9696@gmail.com

Trauma és identitáskonstrukció

A stílushasználat vizsgálata betegség történetekben

Jelen tanulmány a trauma és az identitáskonstrukció összefüggéseit és nyelvi jellemzőit mutatja be amputált személyekkel készített interjúkon keresztül. A terepmunka során olyan személyek nyelvhasználatát vizsgáltam, akiknek egy trauma, pontosabban szólva a végtagamputáció következtében megváltozott a fizikai állapotuk. Az elemzett interjúk témája maga a megváltozott fizikai állapot, illetve ennek következményei. Elsősorban olyan nyelvi megnyilvánulásokra fókuszáltam, amelyek alátámasztják, hogy az identitás a diskurzusban dinamikusan konstruálódó jelenség, miközben a diskurzus (formai és tartalmi) egységei folyamatosan újraképződnek, illetve stabilizálódnak, vagyis az interakciók folyamatában is állandóan változnak. Tanulmányom tehát az identitáskonstrukció jelenségével kíván foglalkozni amputált végtagú személyek diskurzusait, illetve egyes nyelvi megnyilatkozásait vizsgálva.

Kulcsszavak: trauma, nyelvi identitáskonstrukció, amputáció, fogyatékoság, rehabilitáció, narratív perspektíva, ágencia

*„Győzést ki említ? Minden csak kitartás.”
(Rainer Maria Rilke – Rekviem)*

1. Bevezetés

Tanulmányom tárgya az amputált személyek (nyelvi) identitáskonstrukciója, amelyet az amputáció jelentette trauma történetbeszélésein keresztül mutatok be. E téma elméleti kérdésfelvetéseinek elsődleges inspirációját a pszichoterápiák diskurzusalapú megközelítése adta (I. Schefflen 1973, Labov–Fanshel 1977, Ferrara 1994), amely az elmúlt hatvan évben került a pszichoanalízis és a nyelvészet látókörébe. A kutatók diszkurzív nyelvészeti elemzéseinek célja a terápia interjúhelyzetében érzékelt, konkrét interakciós mintázatok és gyakorlatok feltárása volt. A következőkben bemutatott kutatásom nem a terapeuta és a kliens között létrejövő diskurzusokat vizsgálja, mégis hasonlóképpen derít fényt arra, milyen lexikai, stílusbeli választások mutathatók ki abban az esetben, ha egy amputált és egy iránta érdeklődő személy kerül interakcióba. A vizsgált diskurzusokban felmerülő témák induktív módon juttatnak el olyan, társadalmi aspektusból nézve is releváns összefüggések feltárásához, amelyek indokolják, hogy interdiszciplináris keretben végezzek a nyelvi jelenségeket középpontba állító elemzést.

¹ Jékely Zoltán fordítása.

1.2. A témaválasztás indoklása, a téma aktualitása

A módosult test és a módosult élethelyzet megváltoztathatja az ember önmagáról alkotott képét is: az új test új énkép kialakításával jár, s az önmegítélés alakulásában szerepet játszanak társadalmi sztereotípiák is. A testi változáshoz fizikailag is alkalmazkodni kell, a változás nyomán az énképben beálló változásokkal pedig a pszichológiai feldolgozás során kell megbirkózni. A téma részletesebb feltárása érdekében elvégzett empirikus kutatásom a trauma nyelvi leképeződését vizsgálja, különösen arra keresve a választ, mit árulunk el, hogyan beszélünk magunkról, az állapotunkról, a helyzetünkről, illetve miről nem beszélünk, hogyan képezzük meg egy diskurzusban az (új) identitásainkat nyelviileg, amikor megváltozik a testünk, ennek következtében pedig az élethelyzetünk és az életminőségünk is.

Az amputáción átesett emberek számára kiemelkedően fontos az intézményes körülmények között zajló, kimerítő és legfőképp hosszan tartó pszichés kezelés, különösen az egyén önmagával, társas helyzetével, szerepével kapcsolatos feldolgozás során – és ebben a nyelvi aspektusnak is kiemelt szerepe van. Tanulmányom e tényezők feltárásához és hangsúlyozásához szeretne hozzájárulni. Mindehhez pedig feltétlenül szükséges megismerni, hogy az amputált személyek hogyan tekintenek magukra (aktív vagy passzív cselekvők-e), milyen nyelvi eszközökkel konstruálják meg és fejezik ki az új identitást, akár a korábbi éntudathoz képest is (pl. közelséget vagy távolságot tartanak-e maguk és a beszéd tárgya között, miről beszélnek és mit hallgatnak el az interjú során).

Az itt bemutatott kutatás eredményei nyelvészeti hozadékuk mellett hasznosíthatóak lehetnek a rehabilitáció során, például pszichoterápiában vagy a „nyomon követés” alatt. Ez alatt azt értem, hogy a pszichikai rehabilitáció alapját egy közvetlenül ható, dinamikus rendszer képezné olyan szakemberek segítségével, akik a felépülési szakasztól a mindennapi élet magabiztos újrakezdéséig vagy a munkába való visszatérésig egyéni odafigyeléssel igazodnának az amputáltakhoz, úgy, hogy ne csak testileg, hanem lelkileg is megerősödve folytathassák hétköznapjaikat, továbbá a későbbiekben is rendszeres, a lelket is ápoló kontrollvizsgálatok útján segítenék az amputáltakat esetleges elakadásaikban. Mindemellett az eredmények nyilvánossá tétele hatékonyabbá tehetné az empatisz készségek fejlesztését a sérült személy környezetében, továbbá segítséget nyújthat az amputált emberek rehabilitációjában dolgozó szakemberek számára az érintettek nyelvhasználati jellegzetességeinek tudatosabb regisztrálásában és pontosabb értelmezésében.

Tanulmányomban tehát arra a kérdésre keresem a választ, hogy a végtag elvesztéssel járó trauma milyen hatással van az identitás alakulására, az új identitás miként reprezentálódik a nyelvben, valamint hogy mindez milyen hatással lehet az egyén szociális életére. A megfogalmazott kérdéseket élettörténeti² narratívák nyelvi jegyeinek elemzésén keresztül igyekszem körüljárni.

² Az interjúkban feltett kérdések elsősorban az amputációra és annak körülményeire, hatásaira vonatkoztak, ám az elbeszélésekben óhatatlanul megjelentek más életeseményekre tett utalások is. Témáikat tekintve ezek olykor nem kapcsolódtak szorosan a tanulmány tárgyához, azonban árnyaltabbá tették a formai és tartalmi szempontok szerinti elemzéseket.

1.3. Elméleti és kutatómódszertani háttér

A választott téma összetettsége arra indít, hogy az első, a kutatás háttérét megvilágító részben tágabb áttekintést nyújtsak a jelenségkör legfontosabb aspektusairól, a kapcsolódó pszichológiai megközelítésekről, az amputáltság mint fogyatékosági kategória körülhatárolásának nehézségeiről és néhány nyelvészeti fogalomról.

A tanulmány kiinduló tézise – Bucholtz és Hall (2005) nyomán – az, hogy **az identitás olyan diszkurzív konstrukció, amely az interakcióban képződik meg, de nem mint stabil struktúra van jelen, hanem dinamikusan változó jelenség. Elsősorban az egyén elméjében és rögzített társadalmi kategóriákban érhető tetten.** A szerzők állításukat arra az axiómára alapozzák, amely szerint az identitás az egyén elméjében található, tehát az egyetlen lehetséges kapcsolat identitás és nyelv között, az egyén belső mentális állapotára reflektálva, a nyelvhasználatban rejlik. Eckert (2000) szintén hasonló megállapításra jutott kutatásai során: véleménye szerint „a társadalmi és egyéni identitás nem objektív tulajdonság, hanem a társas gyakorlatokban, interakcióban létrehozott és fenntartott jelenség” (idézi Bartha–Hámori 2010: 302).

Ha abból a kognitív nyelvészeti tételből indulunk ki, amely szerint az elme és a valóság, az elme és a test, illetve az elme és a nyelv holisztikus kapcsolatban áll egymással, akkor elmondhatjuk, hogy a nyelvhasználatban megmutatkozik az éntudat (self-awareness), az önértékelés, illetve az én és a világ viszonya is (Kaló 2012: 4), ami arra enged következtetni, hogy a pszichológiai jelenségek nyelvészeti szempontból is értékelhetők. Bucholtz és Hall (2005) az identitás szociolingvisztikai szempontú vizsgálata kapcsán azt is kijelenti, hogy az effajta interdiszciplináris perspektívák abban szándékoznak segíteni a kutatókat, hogy felismerjék: egy már meglévő, átfogó eszköztár képes az identitást a nyelv felől is elemezhetővé tenni. A szociokulturális nyelvészet (sociocultural linguistics) ugyanis a nyelv, a kultúra és a társadalom keresztmetszetében jön létre, és olyan további diszciplínákon nyugszik, mint például a szociolingvisztika, a nyelvészeti antropológia, a pszichológia vagy a társalgáselemzés. Egy – a tanulmány 5. fejezetében részletesen ismertetett – kvalitatív kutatási módszeren nyugvó empirikus vizsgálat, amelynek középpontjában az amputált emberek identitáskonstrukciójának nyelvi aspektusai állnak, képes társadalmi szempontból is releváns, hasznosítható információkkal szolgálni.

Az identitáskonstruálás és a trauma viszonyát öt amputált személlyel készített interjú alapján vizsgáltam. A kutatást három hónap alatt, egy vidéki kórház osztályán tett látogatások alkalmával végeztem. Az interjúkhoz használt kérdésekkel előzetesen próbainterjúkat is végeztem, az ezekből leszűrt tanulságok alapján végül módosítottam az eredeti kérdéssort (l. a mellékletekben). A terepmunka során keletkezett adatok mennyisége azt mutatja, hogy az adatközlők szívesen beszéltek magukról. Az adatokat elemeztem egyrészt a nyelvi jellemzők (pl. a legmarkánsabb hangtani jegyek, a szóhasználat, a mondatalkotás) szempontjából, továbbá a narratív perspektíva aspektusaiból, végül pedig az interjúkérdések tematikus csoportjai szerint. A módszertan részletes bemutatása a 4. fejezetben történik, az elemzések pedig az 5. fejezetben találhatóak.

2. Pszichológiai fogalmak és fiziológiai aspektusok áttekintése

2.1. A trauma fogalma

A trauma fogalmának tárgyalásakor a szakirodalomban a trauma mentális állapotra gyakorolt hatását hangsúlyozzák leginkább, ahol a traumatikus esemény pillanatnyisága és az állapot visszafordíthatatlansága játszik kulcsszerepet az érintett személy életében. „Legyen fizikai vagy pszichikai természetű – valamely védőréteg olyan mérvű sérülése, hogy az már nem kezelhető azokkal a mechanizmusokkal, amelyekkel a fájdalmat és a veszteséget általában kezelni szoktuk” (Mitchell 1998: 121). Mitchell az idézett tanulmányában azt állítja, hogy az említett védőrétegen – pl. baleset által – keletkezett sérülés olyan reakciót válthat ki mind testi, mind viselkedésbeli, mind nyelvi értelemben, amely másként nem jelent volna meg. Ezek pedig olyan elsődleges folyamatok bennünk, mint az álmok,³ és a traumatikus nyelv nem más, mint az álom verbális megfeleltetése, ahol inkább az érzelmi kifejezés kerül előtérbe az értelmivel szemben (Mitchell 1998).

A trauma fogalmának elsődleges magyarázatához érdemes számba venni a PTSD (post-traumatic stress disorder) számunkra releváns aspektusait. Mitchell a poszttraumás stressz jelenségére utal, amikor a traumát egy olyan állapotként írja le, amely „nem a bekövetkezés idejében hasít belénk” (Mitchell 1998: 61). A PTSD kognitív modellje szerint a trauma utóéletét olyan maladaptív folyamatok befolyásolják, amelyek következtében a sérült személy nem képes időben behatároltnak tekinteni a veszteséget, ezáltal a múltban bekövetkezett traumatikus esemény a jelenében él tovább, és magába foglalja az illető jövőképét is (Kököneyi 2006, idézi Pintér 2007: 38). A destruktív értékelés kognitív feldolgozási formái (stílus- és viselkedésmódok) pedig képesek gátolni a negatív pszichikai tünetek megváltozását. „A terápiában ennek értelmében a történetek újrastrukturálását javasolják” – írja Pintér (2007: 38).

Jon G. Allen (2005) értekezésében a traumát szintén az időbeliséggel hozza összefüggésbe, és olyan eseményeket ért alatta, amelyek tartós kedvezőtlen hatással bírnak akár fizikai, akár pszichológiai értelemben. A trauma továbbá megragadható úgy is, mint a múlt behatolása a jelenbe, például rémálmok, flasbackek révén. Ezek olyan önvédelmi mechanizmusokat váltanak ki, amelyek a traumatikus esemény idején alakultak ki, fenntartva a védekező állapotot, „a behatolás és elkerülés e kombinációja jelenti a PTSD esszenciáját” (Allen 2005: 5). Egy ilyen esemény feldolgozása tehát maga után vonja a múlt és a jelen szétválasztását.

A trauma pszichológiai jelentőségének feltárásában fontos szerepet játszik Judith Herman munkássága is, aki – Allen mellett – szintén felhívja a figyelmet arra a tényre, hogy a trauma hatása nemcsak pszichés rendellenességek formájában jelenhet meg, hanem „a cinizmusban, keserűségben, bizalmatlanságban, elidegenedésben” (Allen 2005: 5), illetve az emberi kapcsolatok megkérdőjelezésében, továbbá a világba és az emberekbe vetett hit vagy a vélekedésrendszer megváltozásában is (Herman 2011, idézi Pohárnok–Lénárd 2015: 227).

A továbbiakban a traumát az élettörténetben bekövetkező visszafordíthatatlan eseményként értelmezem, amelyet követően a testhez való viszonyban és az élet minőségében olyan mértékű változás áll be, ami befolyásolja az érintett személy identitását is. A fogalom meghatározása a pszichikai jegyek nyelvhasználatban való kimutatása érdekében válik

³ Freud *Álomfejtés* c. művében eltolásnak, sűrítésnek nevezi a jelenséget (Freud 1932: 200–221.), Lacan a nyelvészet fogalmaival metaforává, metonímiává nevezi át (Lacan 1966, idézi Borch-Jacobsen 1991: 187).

számunkra hasznossá. A következő, 2.2. alpont fogyatékoságdefiníciója pedig a külső jegyek énképre gyakorolt hatása miatt lesz meghatározó a vizsgálat szempontjából.

2.2. A fogyatékoság

2.2.1. A fogyatékoság meghatározása

A fogyatékoság definícióját, a fogalom körülhatárolásának nehézségeit és a statisztikai adatok ingadozását fontos ismerni az identitáskép összetettségének megértéséhez, a hivatalos besorolási módok ugyanis hathatnak az egyéni identitás konstruálására. A Magyar Angiológiai és Érsebészeti Társaság adatai szerint évente közel 7000 amputációt végeznek – nagyrészt 60 év feletti férfiak alsó végtagján, főleg vaszkuláris okokból következően –, ezek az esetek mégsem szerepelnek önálló fogyatékosági kategóriaként a KSH statisztikai adataiban. A 2001. évi népszámlálás még külön kategóriaként tünteti fel azokat, akik mozgássérültként, alsó- vagy felsővégtag-hiánnyal élőként, illetve egyéb testi fogyatékosággal rendelkezőként azonosították magukat (1. diagram), azonban ehhez hozzá kell tenni, hogy a végtaghiányosként definiáltak körébe beletartoznak a veleszületett végtaghiánnyal élő személyek is. A 2011-es népszámlálás óta a (szerzett és veleszületett) végtaghiány mint fogyatékosági típus a nagyfokú társadalmi reprezentáltság ellenére „csupán” a mozgássérültség kategóriájába tartozó létállapot (2. ábra). Itt fontos megjegyezni, hogy a fogyatékoságra vonatkozó kérdésekre a válaszadás önkéntes volt, és önbesoroláson alapult. Ezt azért lényeges kiemelni, mert külön csoportot képeznek az egyéb besorolásúak, akik valószínűsíthetőleg nem tudták elhatárolni a fogyatékoságot a tartós betegségtől.⁴ Meglátásom szerint a fogalmi besorolás problémája kapcsolódik az identitás kérdéséhez is: az önmeghatározás, a csoporthoz való tartozás érzése és a választott csoporttal való azonosulás elengedhetetlen része az identitás (új) megalkotásának. Ebben szerepet játszik a társadalom fogyatékosokhoz való hozzáállása is, ugyanis az identitás nem függetleníthető teljes mértékben az egyén társas-társadalmi és kulturális környezetétől, illetve annak megítélésétől.

Minthogy a tanulmányomban bemutatott csoport – a szerzett végtaghiánnyal élő személyek csoportja – teljes létszámának meghatározása a fogalmi besorolás következtében problémákba ütközik, elsőként a tágabb értelmezés (fogyatékoság) felől kell közelíteni a vizsgálati személyek státuszának megállapításához.

A fogyatékoságot nemcsak egyféleképpen lehetséges meghatározni. Ha ugyanis a fogyatékoságot társadalmi konstrukcióként fogjuk fel, az azt eredményezi, hogy már a vizsgálati csoport felállítása sem egyszerű feladat. Nagy Zita Éva (2015) szerint a társadalmi jelleg azt jelenti, hogy „nem az egyéni károsodás, hanem a(z) ehhez jobban-rosszabbul viszonyuló) társadalmi környezet tesz valakit fogyatékosá”, vagyis nem megállapítható, ki minősül „alapvetően, természetszerűleg” fogyatékosnak – ez az adott definíciótól és annak értelmezésétől függ (Nagy

⁴ A tartós beteg fogalmát az 1993. évi III. törvény határozza meg. Eszerint „tartósan betegnek minősül az a személy, aki előreláthatólag három hónapnál hosszabb időtartamban állandó ápolást, gondozást igényel.” Továbbá, Orbán Kornélia (2015) szerint: „ha elfogadjuk a WHO egészség meghatározását, miszerint »az egészség a teljes testi, lelki és szociális jólét állapota, és nem csupán a betegség hiánya«, akkor azt is megállapíthatjuk, hogy a fogyatékoság nem zárja ki az egészséget, tehát nem betegség, hanem egy állapot.”

2015: 14). 2007-ben az ENSZ a következő definíciót deklarálta: „Fogyatékossgal élő személy minden olyan személy, aki hosszan tartó fizikai, értelmi, szellemi vagy érzékszervi károsodással él, amely számos egyéb akadállyal együtt korlátozhatja az adott személy teljes, hatékony és másokkal egyenlő társadalmi szerepvállalását” (ENSZ Egyezmény, 1. cikk).⁵ A definíció nem nevezi meg, milyen okból áll be a fogyatékossgal, így az érintettek rendkívül széles spektrumát fogja át, aminek következtében a fogyatékossgal élő emberek csoportjának meghatározása további pontosításra szorul. Az egyes csoportok meghatározásai a medikális szempontok szerinti, az önbesorolás alapján történő, illetve a társadalmi funkciók betöltésének hiányára épülő megközelítések mentén változhatnak, továbbá világ- és hazai szinten is eltérő értelmezések állhatnak fent egyidejűleg. Magyarországon – a fejlettebb országokhoz képest később – 1998-ban deklarálták a fogyatékossgal élők jogait⁶ (Szellő 2009: 15), de csak 2013-ban fogadták el azt a törvénymódosítást, amely kimondja, hogy a különböző fogyatékossgai csoportok számára specifikusan kell biztosítani a közszolgáltatásokhoz való hozzáférést (2013. évi LXII. törvény). A jelen tanulmány szempontjából nem az orvosi értelemben vett különbségtételek a lényegesek (pl. egészségkárosodott, megváltozott munkaképességű, rokkant); vizsgálataim során az egyén saját bevallását és ezen keresztül a társadalom megítélését állítom fókuszba. Nagy Zita Éva (2015) Gere-Szellőre (2007) hivatkozva arra hívja fel a figyelmet, hogy az eltérő megközelítésmódok vizsgálata azért is fontos, mert „alapvetően meghatározhatja az érintettek énképét, illetve élet-, valamint társadalmi integrációs lehetőségeit” (Nagy 2015:15).

2.2.2. A fogyatékos személyek számára vonatkozó adatok

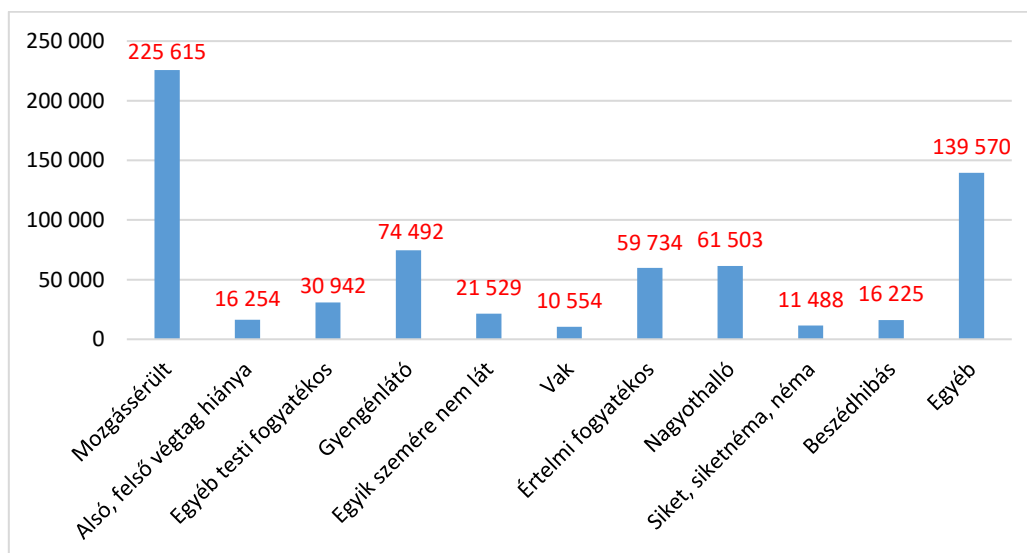
Magyarországon először az 1870. évi népszámlálás során kaptak önálló „státuszt” a testi vagy értelmi fogyatékossgal élők, ám csak a rendszerváltás óta beszélhetünk a státusz állandósulásáról. Az 1990-ben, 2001-ben és 2011-ben felvett népszámlálási és a 2016-os mikrocenzus adatok azt mutatják, hogy a fogyatékossgal élők száma hol csökken, hol nő, ami mind egészségügyi, mind szociális és demográfiai tényezőkkel összefüggésbe hozható (Bácskay–Gárdos–Huszár–Szabó 2018: 8).

2001-ben összesen 272 811 személy vallotta mozgásában korlátozottnak magát, együtt értve mindhárom fentebb említett csoportot (1. diagram). 2011-ben a három külön kategória megszűnt, más fogyatékossgai csoportok ellenben kibővültek (2. diagram), a létszáma vonatkozó adatok összehasonlítása tehát csak korlátozottan végezhető el. Biztonsággal csak azt állapíthatjuk meg, hogy a magukat a mozgássérültek csoportjához sorolók száma 225 615-ről 232 206-ra nőtt 2001 és 2011 között, ami 2,9%-os növekedést jelent. A 2016-os mikrocenzus azonban már jelentős változást tükröz: eszerint 5 év alatt 16%-kal csökkent a mozgássérültek száma. A csökkenés azonban elsősorban a jogszabályváltozásokból adódott, ugyanis 2012 után a rokkantsági nyugdíj helyett öregségi nyugdíjat folyósítottak, illetve voltak, akik az összetett bürokratikus eljárások következtében kiestek a juttatásokra jogosultak köréből – mindezek a

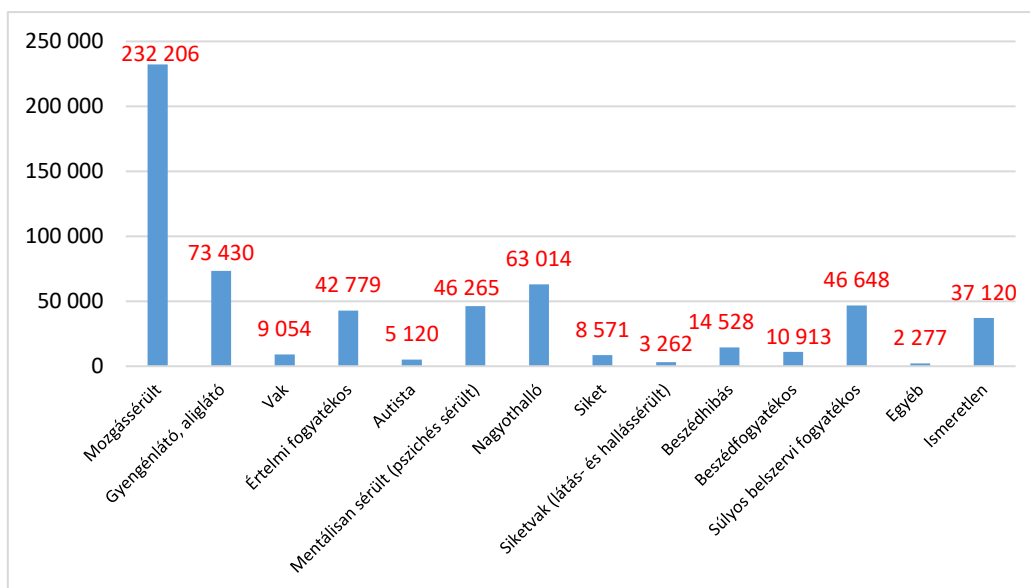
⁵ 2007. évi XCII. törvény a Fogyatékossgal élő személyek jogairól szóló egyezmény és az ahhoz kapcsolódó Fakultatív Jegyzőkönyv kihirdetéséről.

⁶ 1998. évi XXVI. törvény a fogyatékos személyek jogairól és esélyegyenlőségük biztosításáról.

tényezők pedig ahhoz vezettek, hogy kevesebben vallották magukat mozgásukban korlátozott-nak, mint korábban (Bácskay–Gárdos–Huszár–Szabó 2018: 9).

1. diagram. A fogyatékossgal élők a fogyatékossg típusa szerint 2001-ben⁷

2. diagram. A fogyatékossgal élők a fogyatékossg típusa szerint 2011-ben

2.3. A rehabilitáció fogalma

Akárcsak a fogyatékossgdefiníció kapcsán, a rehabilitáció fogalmának értelmezéséről szólva is több megközelítésmódról beszélhetünk. E témában is érdemes a világszinten elfogadott, legújabb meghatározásból kiindulni, amely szerint a rehabilitáció „olyan beavatkozások

⁷ Az 1. és a 2. diagram forrása: http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_fogyatekossg

sorozata, amelynek célja a működés – ez alatt értve az életre, munkára való képességet, illetve teljesítőképesség maximalizálását – optimalizálása és a fogyatékoság csökkentése, az egyén egészségi állapotával és környezetével összhangban” (WHO 2017).⁸ Ahogy látjuk, a definíció igen tágan értelmezi a tárgyalt folyamatot – ellentétben a korábbi meghatározásokkal (pl. ENSZ Egyezmény 2007. évi törvény 26. cikk),⁹ amelyek főleg a társadalomba való visszailleszkedést tartották szem előtt, és kizárólag fogyatékos személyekre vonatkoztak (Salgó 1996, Kullmann 1999, idézi Könczei–Kullmann 2009: 16). Ennek okai nemcsak az új mentális és fizikai betegségek megjelenésében keresendők, hanem az elmúlt évtizedekben bekövetkezett szemléletváltozásban is: ma már egy börtönviselt személy vagy az abúzus áldozata is rehabilitációra szorulónak tekinthető, ami – és ez a korábbi elméletekhez képest szintén újdonság – egyszerre jelenthet orvosi, pszichológiai, munkaügyi, jogi, pedagógiai segítségnyújtást. Lényegét tekintve azonban minden elmélet egyetért abban, hogy a rehabilitációnak nemcsak a sérült szerv vagy testrész „integrálása” a célja, hanem az is, hogy az embert hozzásegítse ahhoz, hogy újra képes legyen az élet minden területén önállóan és magabiztosan helytállni, és ezzel együtt a társadalom teljes jogú tagja maradjon.

A rehabilitáció „sikerét” azonban nemcsak az mutatja, ha valaki ismét képes lesz járni vagy újból munkába tud állni – legalább ekkora jelentőséggel bír a psziché gyógyítása is. Pintér Judit Nóra (2007), aki felnőttkorban látásvesztést szenvedett egyéneket vizsgált, arra jutott, hogy nem annyira a trauma maga, mint inkább annak következménye a meghatározó: az a tény, hogy a történet nem visszafordítható. A rehabilitáció fontos lépése tehát az önelfogadás elősegítése is, ami amputált személyek esetében is hosszú időt vehet igénybe.

2.4. Testkép és identitás a végtagamputáció tükrében

A tanulmány alapjául szolgáló empirikus vizsgálat adatközlőinek kiválasztására az interjúk szövegeinek elemzését megelőzően (4.3.) térek ki részletesen; a következőkben csupán – az elemzéseket megalapozva – azt kívánom áttekinteni, hogy tipikusan milyen (lelki) háttér folyamatok mennek végbe az érintett egyéneknél a végtagvesztést követően.

A szerzett – vagyis nem veleszületett – **végtaghiány olyan paranormatív** (rendkívüli, nem a normál életciklusba illeszkedő) **veszteség, amely irreverzibilis, illetve testi, pszichés és egzisztenciális válságot eredményez.** A veszteség feldolgozása pedig ugyanolyan **gyász munka** révén történik, mint egy válás vagy egy hozzátartozó halálának feldolgozása. A Kübler-Ross-féle modell (Kübler-Ross 1988) a gyász folyamatát egy görbén ábrázolva öt fázist különböztet meg, ezek: a tagadás, a harag, az alkudozás, a depresszió és az elfogadás. Fontos azonban ehhez hozzátenni, hogy az öt állomás nem egymás után következik be, és nem mindegyik jelentkezik mindenki esetében (Kübler-Ross–Kessler 2005: 7). A gyász megélése szükségszerű és nem kikerülhető, ugyanis „új »öneszmélésre« van szükségünk, amely az identitásélmény lassú megváltozásával jár. Ezt a »gyász érzése vezeti be«. A gyászra vár az a feladat, hogy kimunkálja bennünk a továbbéléshez szükséges új ént” (Kast 2000, idézi Pintér 2007: 39).

2.4.1. A fantomfájdalom

⁸ WHO 2017: Rehabilitation in health system.

⁹ ENSZ Egyezmény 26. cikk: elismeri a függetlenséghez, szociális és társadalmi integrációhoz való jogot, és biztosítja a teljes elfogadást és részvételt a közösség életében, az élet minden területén.

A gyász olykor metaforikusan is megjelenik: traumatizálólóktól sokszor hallani, hogy úgy érzik, mintha az esemény hatására egy részük meghalt volna. A végtagvesztett személy életében ez nem csupán egy költői kép, hanem a valóság. Pintér Judit Nóra arra hívja fel a figyelmet (2007: 39), hogy bizonyos esetekben a páciens pszichés tünetei éppen abban mutatkoznak meg, „*ami nincs*”. (Freudnál (1997: 129–145) szintén ehhez hasonló megállapításokat olvashatunk: a „trauma felfalja énjét”, „az ént a teljes elszegényedésig kiüresíti”). Ez explicit módon a fantomfájdalomban is tetten érhető – vagyis abban, amikor az amputált személy arról számol be, hogy meglévőnek érzi az eltávolított testrészt. A jelenség a testtudat és testséma különbségének iskolapéldája is, a (biológiai) testtel kapcsolatban ugyanis pszichológiai értelemben több, egymással szorosan összefüggő fogalmat érdemes megkülönböztetni. A testkép az egyén pszichológiai élménye, a testséma neurofiziológiailag értendő (a test fizikai kiterjedése), míg a testtudat az előbbi kettőt foglalja magába szubjektív észleléseken keresztül (Mayer 2011: 22). A fantomfájdalom során az illető saját testéről szerzett tapasztalata nem illeszkedik a test sé-májába.

A jelenség korai értelmezői a fájdalmat csupán pszichoszomatikusnak tekintették, így az amputáltak sokáig nem mertek róla beszélni, félve attól, hogy megbomlott elméjűnek tartják őket emiatt (ugyanis a fantomfájdalom sokszor stressz, fáradtság, félelem hatására jelentkezik).¹⁰ A későbbi neurológiai kutatások azt támasztották alá, hogy az ilyen fájdalom tanulmányozásával közelebb kerülhetünk az agy megismeréséhez, illetve hogy a fantomfájdalom szorosan összefügg a testünkről alkotott képpel is. Melzack (1989, idézi Mayer 2011) vezette el a kutatókat ahhoz a ma leginkább elfogadott felismeréshez, hogy az ember eleve kiterjedt neurális hálózattal születik, amelyet a tapasztalatok szerzése által tölt meg tartalommal. Mindezt abból vezeti le, hogy a fantomfájdalom ugyanolyan jellegű érzet, mint amit a páciens a végtag-eltávolítás előtt érzékelt, továbbá, hogy a hiány ellenére az érintett személy testét egységesnek érzékeli és a sajátjának tekinti – Melzack szerint ez a központi idegrendszer szerepével magyarázható.

3. Nyelvi identitáskonstruálás

3.1. A diszkurzív identitáskutatásokról

Az interjúszövegek vizsgálata előtt szükséges röviden felvázolni az értelmezés alapjául szolgáló elméleti hátteret, vagyis a nyelvi identitáskonstruálás elemzésének nyelvészeti előzményeit és lehetőségeit.

A stílus a nyelvhasználat egyik olyan alapvető tényezője, amely sokat elárul a beszélőről: az önmagáról és a világról alkotott képéről, származásáról, életkoráról, műveltségéről, a céljairól, a témához, a beszédpartnerhez, illetve a körülményekhez fűződő viszonyáról stb., röviden szólva az identitásáról. A modern szociolingvisztikai kutatásokban elsőként Labov vette figyelembe a stílust a nyelvi variabilitás leírása során: felfogása szerint a stíluskülönbségek a

¹⁰ A vizsgálatomban részt vevők közül egyetlen ember tudott beszámolni ilyen jellegű érzésről, ő azonban ennek okát külső tényezőkben – például az időjárásváltozásban – látta.

formalitás tengelye mentén fokozatokban rendeződnek el, a formalitás mértéke pedig attól függ, hogy a beszélő mekkora figyelmet fordít saját beszédére. Ha csökken a beszédre vonatkozó „önfigyelem”, a vernakuláris nyelvváltozat válik hangsúlyosabbá a sztenderddel szemben, és ezek a folyamatok szorosan összefüggnek a presztízs, illetve a stigmatizáció fogalmával is (Labov 1972). Ugyanakkor fontos ehhez hozzátenni, hogy a stílus fogalma Labov szerint sem írható le kizárólag az egyén saját beszédére fordított figyelmének elemzésével – ez csupán egy lehetséges szempont a nyelvi stílus kutatása során.

A szociolingvisztikai stílusvizsgálatok fontos kérdése a diskurzusban megjelenő stílus alakulásának, változásának leírása is. A „hallgatóságra tervezés” (audience design) modellje a labovi elmélet kritikája nyomán jött létre (Bartha–Hámori 2010). Eszerint a beszélők a hallgatók (ismert vagy feltételezett) stílusához igazítják megszólalásuk stílusát; ez a dinamikus alkalmazkodás egyaránt megnyilvánulhat a hallgató beszédmódjához való közeledésben, illetve az attól való eltávolodásban is (Bell 1984: 162). A kutatások ugyanakkor egyre nyilvánvalóbbá tették, hogy ez az egyoldalú, egyetlen tényezőre fókuszáló modell önmagában nem alkalmas a stílusváltások kimerítő leírására és értelmezésére, hiszen a megszólalás módját nem kizárólag, illetve nem minden esetben a partner beszédmódjához való alkalmazkodás határozza meg (Schilling-Estes 2004: 388). Coupland (2001) az identitás és a társas jelentés fogalmával összefüggésben vizsgálta a stílust; kutatásaiban már nem a beszélő/megnyilatkozó a kiindulópont, hanem maga a stílushasználat kerül előtérbe (idézi Bartha–Hámori 2010: 302). A stílus és az identitáskonstruálás összefüggéseit, az önreprezentáció megjelenését a nyelvben többek között Bucholtz–Hall (2005) és Rampton (2002, idézi Bartha–Hámori 2010: 303) vizsgálta a nyelvészeti antropológia segítségével.

A stílus kutatások szorosan összefüggenek az önkifejezés sajátosságaira fókuszáló vizsgálatokkal is, amelyek az egyéni nyelvhasználatot egy újabb szemszögből közelítik meg. Johnstone (1996) eltérő etnicitású (afro-amerikai és fehér amerikai), de azonos (amerikai angol) anyanyelvű személyek körében végzett kutatása során arra a megállapításra jutott, hogy a nyelvhasználatot nagymértékben befolyásolja az individualizmus eszménye. Bucholtz és Hall (2005) emellett arra is rávilágított, hogy az öntudat a diskurzusok formáin keresztül válik társadalmi érvényűvé. A nyelvészeti antropológiában Hymes (1975) állította először előtérbe az identitásképzés jelenségét, aki szerint az identitás a nyelvi kivitelezés struktúráját tekintve inkább dialogikus, mint monologikus formában konstruálódik meg (idézi Bucholtz–Hall 2005: 587).

A korábbi kutatásokat figyelembe véve és a társas jelentés fogalmával összefüggésben Bucholtz és Hall (2005) öt megállapítást fogalmaz meg az identitáskonstrukció és a nyelv kapcsolatáról:

1. Az identitás nem eleve adott, hanem speciális elvek mentén, nyelvi interakciók során létrejövő produktum (emergent product). Mint ilyen, alapvetően társadalmi és kulturális jelenségnek tekinthető.
2. Az identitások magukba foglalnak makroszintű demográfiai kategóriákat (pl. kor, nem, társadalmi osztály), helyi, illetve etnográfiai szempontból sajátos kulturális helyzeteket, valamint különböző, a diskurzusban résztvevők által feltételezett résztvevői szerepeket.
3. Az identitás egymással összefüggő indexikus folyamatok révén alakul ki, ideértve például a saját vagy a mások identitáshelyzetével kapcsolatos következtetéseket,

feltételezéseket, illetve az olyan nyelvi struktúrák és rendszerek használatát is, amelyek hasonló ideológiai alapokon kapcsolódnak bizonyos egyénekhez vagy csoportokhoz.

4. Az identitás interszjektív módon, egymással gyakran átfedésben lévő, illetve egymást kiegészítő viszonyok (pl. hasonlóság/különbség, hitelesség/megtévesztés) által konstruálódnak.
5. Az identitás konstruálását parcialitás jellemzi: részben vagy egészen szándékos, részben megszokott, és ezért gyakran nem vagy alig tudatos módon történik, részben (kölcönös) interakcionális egyezkedés és versengés eredménye, részben pedig más személyek percepciójával és reprezentációjával áll összefüggésben.

Bucholtz és Hall (2005) hívja fel a figyelmet arra a jelen kutatást is érintő jelenségre is, hogy a beszédpartnerrel való egyezkedésnek, illetve a hozzá való viszonyulásnak meghatározó szerepe van az identitáskonstruálás folyamatában. Fontos tehát tekintetbe venni, hogy az amputáción átesett interjúalanyaim kifejezetten az adott, mesterséges interjúhelyzetben, a saját helyzetük problematizálása és tematizálása révén teszik vizsgálhatóvá a konstruálódó identitást.

Összefoglalóan megállapítható tehát, hogy az identitás a diskurzusban dinamikusan megképződő és formálódó jelenség, amelyet nem lehet csupán egyetlen kiragadott nyelvi szint (pl. a fonetikai sajátosságok, a kódválasztás vagy az ideológiák) figyelembevételével elemezni: az identitáskonstruálási folyamatok csupán a különböző nyelvi jelenségek együttes értelmezése révén tárhatók fel érvényes módon. Bucholtz és Hall (2005) felfogása szerint a nyelvi interakciókra, illetve az interakciós jelenségekre való fókuszálás azért lényeges, mert ezek az interakciók jelentik a társas jelentések forrását. Az identitáskonstruálást ugyanakkor abban az esetben a legkönnyebb felismerni, amikor nem alkalmazkodik a társas jelentésekhez. Ezt támasztja alá, hogy egyes nyelvészeti antropológiai kutatások (pl. Rampton 2002) rámutatnak arra, hogy a társas jelentést is alakító csoportidentitások és az egyéni identitás között kereszteződés és átjárás („crossing”) jöhet létre, amely a különböző nyelvhasználati színterekkel is összefüggésbe hozható, valamint azt is kimutatták, hogy ezek a kapcsolatok akkor fedezhetőek fel, amikor a beszélő a csoportidentitás kifejezésére egy, a saját szokásos nyelvhasználati módjától eltérő („idegen”) nyelvhasználati mód (pl. valamely sajátos nyelvváltozat) jellemző kifejezőmódjait veszi alkalmazásba. Mindezt azért érdemes megjegyezni, mert nem csupán a beszélő saját szokásos nyelvhasználati módjainak megnyilvánulásakor, hanem az ettől való eltérés – adott esetben a kódváltás – során is identitáskonstruálási folyamatok mennek végbe.

Az empirikus vizsgálat során (4–5. alpont) a stílus fogalmát a nyelvi elemek kiválasztásaként és a kiválasztott eszközök elrendezésének módjaként értelmezem. A bemutatott interjúrészletek rávilágítanak arra, hogy az identitáskonstruálás folyamata befolyásolja a stílust alakító bizonyos tényezők, a stílusérték és a stílushatás¹¹ megjelenését a beszédhelyzetben.

3.2. Identitáskonstrukció traumatörténetekben

¹¹ A stílusérték az adott egység stilisztikai jelentésére, a stílushatás a stílusértékkel bíró megnyilatkozás hallgatóra gyakorolt hatására vonatkozik. Barbara Sandig mutat rá arra, hogy a stílus és alakító elemei viszonyfoglalomként is megadhatók, vagyis a stílusérték és stílushatás „a megnyilatkozás (szituációbeli) jelentése és a résztvevő befogadók által értékelt szituáció, valamint az ebben lehetséges cselekvések közötti viszonyból ismerhetők fel” (Sandig 1995: 326).

A traumatörténetekben megmutatkozó identitáskonstrukció sajátosságainak bemutatásához két kulcsfogalom, a narratíva és az ágencia értelmezésére van szükség.

A tanulmány előző, 3.1. alpontjában kifejtettem, hogy az identitás interakciók során jön létre. Az interakcióként értelmezhető diskurzusok esetében a megnyilatkozó nyelvi eszközök alkalmazásba vételével különböző strukturális egységeket alkot, például történetet beszél el. Az általam vizsgált interjúkban megjelenő történetelbeszéléseket Genette terminológiáját követve¹² narratíváknak nevezem. A narratívák megközelíthetők a narratív identitás, illetve a narratív perspektíva felől is.

A narratív identitással kapcsolatban Ricoeur a következőképpen fogalmaz: „azt a narratív identitást, amely bennünket alkot, nem kívülről magunkra erőltetni, hanem felfedezni igyekszünk” (idézi Tengelyi 1998: 1). Kaló Zsuzsa (2012) pedig az élettörténeti narrativitás fogalmával összefüggésben megállapítja, hogy a) az elbeszélő nemcsak történetmesélő, hanem egyúttal a történet főszereplője is, akinek célja az integrálás (vagyis az egyén életének egyszerre szinkrón és diakrón szempontú értelmezése), valamint hogy b) az elbeszélői perspektívát befolyásolja többek között az idő, a kultúra, illetve a fizikai, érzelmi és szellemi állapot. Tengelyi (1998) további két fontos tételre hívja fel a figyelmet: „a személyes azonosságunk – önazonosságunk – élettörténetünkkel egységben áll, és az élettörténetünk egysége ugyanolyan jellegű, mint az elbeszélő történetek egysége” (idézi Kaló 2012: 20).

Az ágencia (valamint ehhez kapcsolódóan a páciencia) fogalma a jelen tanulmányban az elbeszélő történetek alanyához kapcsolódik, és annak szövegbeli megjelenési módjaira (illetve megjelenésének hiányára) vonatkozik. Az ágencia a pszichológiában a tudatos cselekvés képességére utal; az ágens olyan személy, aki cselekedeteket hajt végre vagy cselekvéseket kezdeményez, míg a páciens mások cselekedeteinek vagy valamely folyamatoknak a passzív elszenvedője (Berán–Unoka 2016). Az ágencia, illetve a páciencia a narratív perspektíva intencionalitás-aspektusának is fontos kérdése. Berán és Unoka (2016) több ágenstípust különít el egymástól. Értelmezésük szerint amikor az elbeszélő a cselekvés vagy történés végrehajtójaként vagy elindítójaként jeleníti meg önmagát, **szelfágenciáról** beszélhetünk, míg a **szelfpáciencia** esetében egy esemény vagy folyamat az illető szándékai ellenére következik be, és ennek okaként/okozójaként a szóban forgó személy egy folyamatot, élettelen tárgyat vagy véletlen eseményt jelöl meg. Ebben a két esetben a narrátor egybeesik az ágens/pácienssel. Erre az analógiára épül a **más élő személy ágencia-páciencia** és az **élettelen tárgy vagy folyamat ágencia-páciencia**, ugyanakkor itt nem áll fenn a narrátor ágens/pácienssel való azonossága. Létezik olyan eset is, amikor egy adott mondatban sem ágens, sem páciens nem jelenik meg. Az ágencia és a páciencia típusait ez esetben azért érdemes ilyen részletességgel rögzíteni, mert – ahogyan arra a későbbiekben ismertetett elemzések is rámutatnak – az amputált személyek történetelbeszéléseiben rendkívül feltűnően és sokszínűen mutatkoznak meg a különböző ágenciatípusok. Az elbeszélő narratívákban az elbeszélők nagyrészt a valós fizikai lehetőségeikhez képest lényegesen aktívabb szereplőkként mutatkoztak meg, míg az amputáció okát egyöntetűen valamely más személynek vagy folyamatnak tulajdonították. A vizsgált narratívákban azonban az ágenciatípusok keveredése volt a leggyakoribb.

¹² Genette narratívának nevezi az elbeszélő elbeszéléshez fűződő viszonyát, narrációnak pedig magát „az alkotó elbeszélő eljárását” (Genette 1970, I. Thomka 1996: 61–62).

A traumanarratívákban létrejövő ágens mértékét Békés Vera A. (2008) az énreferencia reprezentációjának változásaiban vizsgálta holokauszt-túlélők történeteinek keresztül, és – a már említett John G. Allen (2005) PTSD-elméletéhez hasonlóan – az idő múlásával hozta összefüggésbe: „A trauma hatására az elbeszélő a cselekvések recipienseként, elszenvedőjeként jelenik meg, majd az eseményektől távolodva egyre inkább ágensként szerepel; a traumatikus eseménytől távolodva a főszereplő egyre inkább központi szerepet kap és másoktól elkülönült, független, individuális cselekvőként jelenik meg” (Békés 2008: 174).

4. Amputáltak nyelvi identitáskonstrukcióinak empirikus vizsgálata

Az identitáskonstruálás és a trauma viszonyát öt amputált személlyel készített interjú segítségével vizsgálom. A következőkben ismertetem az adatgyűjtés körülményeit, módját és nehézségeit, az adatok kezelésére vonatkozó információkat, az adatközlő személyek jellemzőit és az adatok lejegyzése során alkalmazott jelöléseket. Ezután térek ki az interjúszövegek részletes, formai és tartalmi szempontok szerinti elemzésére.

4.1. A terepmunka körülményei, módja és nehézségei

Az adatfelvétel 2019. augusztus 29. és 2019. november 5. között zajlott, összesen öt ülésben. (Egy személy esetében, közvetlenül az interjú kezdete után a család látogatása megszakította a beszélgetést, amely azonban nem zárult le, sőt: a látogatók maguk szerettek volna a kérdezett helyett válaszolni, ezáltal irányítva a válaszadást. A hozzátartozók a hangfelvétel készítésébe is beleegyeztek, az így kialakult beszélgetés azonban merőben eltérő szituációt eredményezett a másik négy interjúhoz képest. Ezért ezt a felvételt csupán referenciaként használtam az elemzés során, illetve a rá való hivatkozáskor külön [AX]¹³ jelölést kapott.)

A beszélgetéseket saját telefonom ún. hangjegyzetek-alkalmazásával rögzítettem, a telefont minden esetben jól látható, szabad helyre helyeztem el a felvétel alatt, de ez senki számára nem volt zavaró, és az interjúalanyok láthatóan egyáltalán nem érezték feszélyezve magukat a „mikrofon” miatt. A beszélgetésbe való belefeledkezést az adatok mennyisége is mutatja: a legrövidebb interjú 28 perc, a leghosszabb 1 óra 10 perc volt, az összes felvétel együttesen pedig 3 óra 46 percnyi, illetve 102,1 Mb-nyi audioanyagot eredményezett. A felvételek négy szemkört zajlottak, az interjúk helyszíne hol a betegszoba, hol a folyosó, társalgó, illetve az udvar volt.

Az interjúkérdések az 1. számú mellékletben olvashatók. A melléklet A), illetve B) részre oszlik. Az A) változatban látható kérdéssort a jelen tanulmányban ismertetett kutatást megelőző próbainterjúkhoz állítottam össze – ennek eredményeit egy korábbi dolgozatomban ismertettem –, amelyet egy balesetet szenvedett férfival folytattam. A kórházban ugyanakkor szembesültem azzal a ténnyel, hogy az ott tartózkodók a legtöbbször nem baleset miatt, hanem vaszkuláris megbetegedés következtében esnek át amputáción, ezért módosítottam az eredeti interjútervezetet. Az újabb változatot az 1. sz. melléklet B) variációja mutatja. Ez utóbbi abban is különbözik első változatától, hogy indirektebb módon közelíti meg az egyes témákat

¹³ Az adatközlőkre vonatkozó jelöléseket a 4.4. alpont tartalmazza.

arra törekedve, hogy a lehető legkevésbé befolyásolja az interjúalanyok interpretációit és nyelvhasználati sajátosságait (pl. A *Hogyan történt a baleset?* kérdés helyett ebben a változatban a *Mesélje el, mi történt Önnel!* kérdés vezeti be a társalgást).

A téma érzékenysége adott esetben megkívánja, hogy a kérdező és a kérdezett között olyan viszony jöjjön létre, amely lehetővé teszi, hogy az adatközlő biztonságban érezze magát, és őszintén tudjon megnyilvánulni. Mivel elfogadó atmoszféra elsősorban akkor tud kialakulni, ha a dialógusban két egyenrangúnak tekintett fél vesz részt, nem ragaszkodtam a kérdések sorrendjéhez és az előzetesen kialakított formai kritériumok követéséhez, csupán a beszélgetés irányát szabtam meg. Két esetben előfordult, hogy az érzelmek olyan mértékben eluralkodtak a beszélőn, hogy pár perc szünetre volt szükség a folytatáshoz, de félbehagyni egyetlen interjút sem kellett.

Kutatásom az élettörténet-interjúk egy speciális esetét valósította meg, hiszen az élettörténetmesélés során az életút tipikusan „monologikus” formában konstruálódik meg; a kérdező elsődleges szerepe paradox módon a hallgatás, illetve csak az elbeszélés végén szólal meg érdemben (Heltai–Tarjányi 1999). Az itt elemzett amputációs narratívák ezzel szemben az életút egy konkrét szakaszára koncentrálnak, ezért – a téma minél árnyaltabb körülményeinek érdekében – jellemzőbb volt a dialogikus forma.

4.2. A korpusz kezelésére vonatkozó információk

A terepmunka eredményeképpen létrejött egy interjúkból álló szövegtörzs. Az azonosíthatóság megakadályozása érdekében a felhasznált szövegrészek lejegyzése során a személyes adatokat (személyneveket, helyneveket, dátumokat) töröltem, illetőleg a személyneveket álnévvel helyettesítettem. Az interjúalanyok anonimitásának megőrzése érdekében az egyes beszélőket a kezdetektől betű-szám kódokkal különböztettem meg (AK = adatközlő; AK1, AK2, AK3, AK4, AK5). Olyan információ, amely a beteg személyazonosságát felfedhetné, nem került, illetve a jövőben sem kerül harmadik fél birtokába. Minden beteg beleegyezett a hangfelvétel készítésébe és annak tudományos célú elemzésébe, valamint az eredmények publikálásába. Ennek tudomásulvételét a kórház által szövegezett dokumentum is rögzítette, melyet az érintett személyek aláírásukkal két példányban hitelesítettek. Mindezeket túl megismertem és betartottam a Belmont Report¹⁴ és az APA¹⁵ vonatkozó kutatásetikai elveit: a kutatásban való részvétel önkéntes és bármikor félbehagyható volt, és kiemelt figyelmet fordítottam arra, hogy a különösen „sérülékeny” (vulnerable) csoport tagjai iránti tisztelet megvalósuljon, elismerve a résztvevő személyek autonómiáját és cselekvésük szabadságát a kutatást illetően.

4.3. Az adatközlők

Az interjúalanyok kiválasztását a betegek egészségügyi állapotának figyelembevételével a főorvos vagy a főnővér végezte az általam megadott olyan paraméterek alapján, mint a trauma típusa (végtagamputáció) és a műtét óta eltelt idő. (Feltétel volt, hogy az első amputáció és az interjú között legalább egy év teljen el; ennek oka a pszichés érintettség volt. Ahogy később

¹⁴ https://www.hhs.gov/ohrp/sites/default/files/the-belmont-report-508c_FINAL.pdf

¹⁵ <https://www.apa.org/ethics/code>

is jelzem, a frissen amputált interjúalanyom a második ilyen műtétjén volt túl a beszélgetés idején.) A hangfelvételt megelőzően minden esetben a kórház egy szakembere tájékoztatta a beteget a személyemről, a beszélgetésre pedig a beteg és nővér közös beleegyezése után került sor. Az adatfelvétel nehézségei közé tartozott a betegek fluktuációja – egyrészt a rehabilitációs intézmények közötti átjárások, másrészt a különböző kezelések időtartama miatt –, illetve az interjúk rögzítésének időzítése, ugyanis előfordult, hogy a délelőtti terápiák után jelentkező fáradtság nem tette lehetővé a beszélgetést. Mindezek ellenére mindössze egy beteg tagadta meg a válaszadást.

Az öt kiválasztott interjúalany mindegyike 50 év feletti férfi volt, három személyt éreredetű, egyet fertőzés miatt fellépő egészségügyi probléma miatt amputáltak (különböző mértékben, egy vagy két lábon), míg egy személy üzemi baleset következtében szerzett sérülést, majd veszítette el fél karját. Az amputáció bekövetkeztének időpontját nem határoztam meg előzetesen, így előfordult harminc évvel, illetve két héttel az interjú előtt végzett műtét is (az utóbbi, „frissen” végzett műtét azonban nem az első amputáció volt). Minden esetben legalább két év telt el az első műtéti beavatkozás óta. Meglátásom szerint a műtétektől való különböző időbeli távolság nem befolyásolta a kutatás eredményét.

Az adatközlők családi állapota a következőképpen alakult: hárman családban éltek, egy személy elváltként, egy pedig egyedülállóként definiálta magát. Végzettségéről három személy számolt be: egyikük szakképesítést szerzett, a másik interjúalany főiskolát, ami mellett elmondása szerint tizenhét szakmát tanult ki, a harmadik pedig elektronikai műszerész volt. Ez a téma két adatközlő esetében nem került említésre.

Összességében az életkort, a nemet, a nyelvi-kulturális hátteret és a trauma jellegét tekintve az adatközlők homogén csoportot alkottak. Emellett természetesen lehetnek olyan további változók, amelyek hatással voltak az identitáskonstruálás módjára, azonban ezek vizsgálata nem tartozik a jelen kutatás céljai közé.

4.4. Az adatfeldolgozás folyamata: a lejegyzésben használt jelölések

Az interjúk feldolgozása során idézett audioanyagok a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZI) rendszerében kerültek átírára (l. Váradí 1998).¹⁶ Az általánosan alkalmazott jelölések mellett az egyedi, markáns jelenségekre (pl. ejtismódra, szóhasználatra, rövidítésekre) fókuszáltam. A T a terepmunkást, az AK és szám kombinációja pedig az adatközlőt jelöli. A szövegrészletekben használt jelölések a következők:

- = szünet
- * * = párhuzamos beszéd
- <t> = hangzókiesés
- <ttt> = hangzónyúlás
- <=> = magyarázat
- ö = rövid hezitáció
- ööö = hosszú hezitáció

¹⁶ <http://www.nytud.hu/buszi/wp3/node8.html#SECTION00800000000000000000>

<0> = hiány

*Z = érthetetlen szövegrész

T = terepmunkás

AK1 = 1-es számú adatközlő

AK1* = korábban, a próbainterjú során nyilatkozott 1-es számú adatközlő

AX = nem elsődleges adatközlő¹⁷

5. Az interjúk elemzése

5.1. Az interjúk nyelvi jellemzői

A korábban végzett próbainterjúkkal ellentétben az öt felvett interjúban megjelenő narratívákra nem volt jellemző a kidolgozottság. Az elbeszélők nem törekedtek arra, hogy alkalmazkodjanak az interjúhelyzet formai konvencióihoz, ugyanakkor – a diskurzusoknak az érzelmileg felkavaró témákat érintő részeit kivéve – általában higgadtan válaszoltak. Két téma esetében, az amputációval és a rehabilitációval kapcsolatban volt feltűnő a szóhasználatukban megmutató szakkifejezések használata, keresése, például: „...este az egyik orvos, aki benne vót ebbe a műtéti *team*-be...” (AK3), illetve a pontos megfogalmazás is e téren ütközött nehézségbe, például: „... [amikor a] csonkra a lábat csinálták, a *lábcsinálókészítő* az már megmondta...” (AK1). Hasonlatok, metaforák¹⁸ és más szóképek a leggyakrabban a halálra vonatkozóan kerültek elő, például: „különben kampec lett volna szerintem” (AK5); „reggel 6-kor már tepsibe hoztak volna ki a kórteremből, ha nem írom alá” (AK3); „vagy vízszintesen megyek a temetőbe” (AK5), de a tehetetlenség kapcsán is felmerültek: „hiába akarok a nyúl után futni, még a döglött nyulat se érem utol, nemhogy a rendes nyulat” (AK3). Továbbá előfordult olyan példa is, amikor az illető metaforikusan értelmezte a letargia és az abból való kikerülés kapcsolatát: „...egyszerűen nem tudták, hogy hoznak ki abból a *letargiából*, amibe én vótam. És *fölhoztak* belőle” (AK3).

Az események a konkrét időpontok mentén strukturálódtak, az amputáció idejét napra – és akár órára – pontosan meghatározták (pl. a harminc évvel ezelőtti üzemi balesetre így emlékezett vissza az illető: „hétfői nap volt... május 28., este 6 óra” (AK4)), a rehabilitációs szakaszokat hónapról hónapra részletezték. Az elbeszélésekben azonban nem állt össze egységes, kidolgozott narratíva, ugyanis rendkívül sűrűn követték egymást a perspektíva-váltások, ebben az elbeszélők számára is az események időhöz kötött lehorgonyozása nyújtott biztos pontot. Ennek oka, hogy az élettörténeti események felelevenítése „komoly identitás- és emlékezetmunka”, amelyben az elakadások, keresések, bizonytalanságok arra szolgálnak, hogy

¹⁷ A vizsgálati személy egy hozzátartozója, aki szintén beleegyezett az audiofelvétel készítésébe és a kérdések megválaszolásába. Az elemzés során a külső nézőpontú elbeszélői szerep miatt vált fontossá hivatkozni rá.

¹⁸ Metafora alatt azt a mindennapi nyelvhasználatban központi szerepet betöltő nyelvi kifejezést értem, ahol két fogalmi tartomány között ontológiai megfelelés jön létre (Szabó 2012). Jelen tanulmány szempontjából fontos hozzáfűzni, hogy a metafora kognitív pszichológiai szempontból is értelmezhető (l. pl. Gibbs (1990), idézi Szabó (2012: 24)), ugyanis a metaforikus képek „mögöttes üzenetet hordoznak, nem értelmezhetők szó szerint”, megértésük (felfejtésük) a terápia során „a róluk való beszéd formájában történik” (Szabó 2012: 6).

„az elbeszélő a felidézett vagy felidézésre váró eseményekhez való viszonyát kialakítsa” (Kovács 2007: 275).

- (1) AK3: „Megcsinálták, ez is érdekes volt, mer ezt, én most nagyon kifogtam, mert mikor vót a [X-nap, hónap nap]-én, ezt harmadikán csinálták, hatodikán visszajöttem, szerdai nap vót a harmadika, hatodikán visszahoztak, következő héten megcsinálták ezt a formát, és már levették a mintát, két... tehát rá két hét múlva, mütét után két héttel már ebbe beleálltam.”
- (2) AK1: „És akkor megfogta a táskát, ami vót, a nagytáskát itt hagytuk, ja, egy másik táskát, nejlonszatyrot vittünk haza, koszos fehérnemű, meg mittudomén, hazavittük, kimosta, aztán hétfőn vagy kedden hoztam vissza. Szerdán hoztam vissza.”

A perspektíva- és ágenciaváltások a fent említett példákban is jól látszódnak, működésük megértése azonban további magyarázatot kíván. Az alábbi, 5.2. alpontban a narratív perspektívát és annak négy aspektusát mutatom be.

5.2. A narratív perspektíva

A következőkben az interjúkban megfigyelt narratív mintázatokat a Berán és Unoka (2016) által meghatározott narratív perspektíva négy aspektusával kívánom jellemezni. A négy szempont segítségével bemutatható, hogy milyen stratégiák jelennek meg a narráció létrehozásakor. Az interjúk narratív perspektívái egyszerre több aspektussal is operálhattak, egy megszólalóra nem csak egy nézőpont volt vonatkozatható. Az öt interjún egyenként végeztem el az aspektusok elemzését, majd azokat a példákat választottam ki, amelyek a leginkább reprezentálják az adott perspektívatípust.

A narratív perspektíva „az a szemszög, ahonnan a szereplő látja és láttatja a történet eseményeit, szereplőit” (Berán–Unoka 2016: 15), vagyis ahol a nyelvi identitáskonstruálás megvalósul. A perspektíva vizsgálatához Berán Eszter és Unoka Zsolt olyan diszkurzív nyelvi modellt alakított ki, amely négy aspektusból világítja meg a narratív struktúrák létrejöttét. A négy aspektus és a hozzájuk tartozó konkrét példák alapján – az eltérő kutatási paradigmák ellenére¹⁹ – jól látható a narratív perspektíva lényege: 1) a narrátor pozíciójának meghatározása és változása, valamint 2) a narrátor és az általa meghatározott személyek, illetve tárgyak viszonya. Mindez az identitáskonstruálás interakciókban történő, gyakorlati megvalósulásába enged betekintést. A vizsgált példák alapján elmondható, hogy a különböző aspektusokból megvilágított narrációkra a bizonytalanság, az elbeszélések spontán kidolgozása és rögzíthetősége jellemző, amely az identitás állandó változásával áll összefüggésben.

5.2.1. A fizikai aspektus

¹⁹ A narratív perspektívát vizsgálták a narratológia területén (Genette 1970), kognitív megközelítésben (Ericsson-Kintsch 1995) és pszichológiai szempontból (László 2005) is.

A fizikai aspektust az igeidő (múlt, jelen, jövő) és a deixis (nincs, közelítő, távolító, vegyes) fejezi ki, és a szubjektív időélmény leírására szolgál. A fizikai aspektus a narrátor perspektíváját konkrét időben és térben jelöli ki, és így mutatja meg a narrátor jelenlegi (az elbeszélés idejében állított) pozíciójának a diskurzushoz fűződő viszonyát.

- (3) AK3: „Megmondom őszintén, hogy nem tudom megmondani, hogy mi volt erősebb bennem akkor abba a pillanatba, amikor én az amputációs papírt aláírtam. Hogy élni akarok, tehát, vagy fölrugom a bakancsot, vagy még szüksége van rám a családnak. Ez a két gondolat ez egyszerre jött. Tehát ő minthogyha ugyanabba a pillanatba egy villanással jött volna a két gondolat. (...) Elvittek, olyan volt az egész, hogy (...) így átértem a lábamat, este hatkor, a jobbat, este tízkor már nem.”

Az idézett szövegben az elbeszélő a jelen perspektívájából pillanatok sorozataként idézi föl az eseményort, amelyek a történet valós idejéhez szubjektív módon viszonyulnak: a papír aláírásakor átfutó gondolat és a műtét négy órája a visszatekintés során szinte ugyanolyan hosszúnak és ezáltal ugyanakkora jelentőségűnek tűnik. A „*megmondom őszintén, hogy nem tudom megmondani, hogy mi volt bennem erősebb akkor...*” szövegrész arra utal, hogy az elbeszélő az idő elteltével sem tisztázta a történet tárgyához fűződő ambivalens viszonyát. A mondat folytatásából derül ki az ambivalens viszonyt kiváltó értékválasztási dilemma: „*vagy fölrugom a bakancsot, vagy még szüksége van rám a családnak*” – amely dilemma azonban a jelen perspektívájából sem feloldható, hiába sugallja ezt az *akkor* határozószó. Az, hogy az elbeszélőnek a papír aláírásával választania kellett élet és halál között, olyan terhet jelent, amely az idő elteltével sem oldja fel a döntéshelyzet problematikus voltát.

A deixis egy adott megnyilatkozás létrejöttének körülményeire utal, és például helyhatározó, időhatározó, névmás, határozószó jelölheti. Ha egy deiktikus elemeket tartalmazó diskurzusrész különböző változókkal operál (pl. a közelítő és távolító névmások együttesen jelennek meg a szövegben), az „zavart vagy ambivalens viszonyulást fejez ki a történet tárgyai, szereplői, eseményei iránt” (Berán–Unoka 2016: 88). Ezt a jelenséget a következő, (4) példa előtt, a lehorgonyzás fogalmának bevonásával értelmezem, ugyanis a deixis „szorosán összefügg az episztemikus lehorgonyzás műveletével” (Tátrai 2013: 200). A lehorgonyzás a referenciális jelenet (a megnyilatkozó a „valóság egy darabját” hozzáférhetővé teszi a beszédpartner számára) és a diskurzus alapja (ground) között áll fenn. A deixist a prototipikus deiktikus kifejezések (pl. *én, te, itt, ott*) mellett kifejezhetik olyan nyelvi elemek is, amelyek a főnevek és igék lehorgonyzását szolgálják (ilyen lehet a főnevek esetében a határozottság vagy a határozatlanság, az igék esetében az idő és a mód jelölése), és amelyek – a prototipikus deiktikus kifejezésekkel egyetemben – szintén a referenciapontok kijelölését teszik lehetővé a diskurzus résztvevői számára. A referenciapontok kijelölése pedig a közös valóságtapasztalat vonatkozásában a közös figyelem irányításához járul hozzá. Tátrai Szilárd (2013) mindehhez hozzáfűzi, hogy a harmadik személyű névmások (*ő, ők*) és a dologra mutató névmások (*ez, ezek, az, azok*) azonban nem tartoznak a prototipikus deixis kategóriájába, mert „csak a beszédeseményen kívül eső szubjektumo(ka)t jelölnek” (Tátrai 2013: 201), ami azt valószínűsíti, hogy

bizonyos esetekben a deiktikus kifejezések keveredése a közös tudás létrehozását nehezíti meg. A fentebb említett ambivalens viszonyulás akkor jön létre a diskurzusban, ha a beszélő és a beszéd tárgya közötti viszony nem tisztázott, ugyanis „a nyelvi kommunikációt az embernek az az igénye és [...] szükséglete működteti, hogy megértsen másokat és általában az őt körülvevő világot, ezen keresztül jobban megértse önmagát, és megértesse önmagát másokkal” (Kugler 2015: 16).

- (4) AK1: „...mosmeg nem csinálnak rá lábat, mer ez már annyira gyöngé. ■ Mer novemberbe, tavaly novemberbe *innen*, lágyéktúl idáig kivettek egy eret, *azt* pótoták, *azzal* mosmár rendbe vagyok, de van még egy ér, ami el van dugulva, *azt* is ki köllene venni, de *ide* köllene bemenni (...), a (...) orvoshoz, és *akkor az*, *azok* kúdenének föl *oda* a (...) -ba, hogy kivegyék. Hát én meg *ide* (...) -ra nem...”

A (4) példában az elbeszélő úgy tekint a hallgatóra, mint aki tisztában van a mutató névmások alatt értett helyszínek és kapcsolatok jelentésével és súlyával. Az elvárás által azonban nem, vagy csak nehezen jön létre a közös konceptuális tér. Emellett a vegyes deixissel való operálás révén a beszélő maga is háttérbe szorul az eseményekkel szemben, ami azt az érzetet keltheti, hogy elszenvédője, nem pedig kompetens cselekvője az általa bemutatott szituációnak. Mindez valószínűsíthető egy olyan beszédhelyzetben, amikor a beszélő alig, a hallgató pedig egyáltalán nem ismerője az orvosi (vagy kórházi) tudáskeretnek.

5.2.2. A szubjektivitás aspektusa

A szubjektivitás aspektusát a számra és személyre utaló igei személyrag, valamint – Genette (1980) terminológiáját követve – a diegézis (homo-, hetero-, illetve pszeudodiegetikus narráció) fejezi ki. Ez az aspektus azt mutatja meg, hogy az elbeszélő miként viszonyul a narratívához: szereplője-e a történetnek (homodiegézis) vagy külső szemlélője (heterodiegézis), vagy egy másik szereplő hangján szólal meg az eredeti narrációhoz képest (pszeudodiegézis); valamint hogy egyedül van-e jelen az eseményben (egyes szám) vagy többedmagával (többes szám), résztvevője-e az eseményeknek (első személy) vagy külső szemlélője (harmadik személy), illetve a narrátor a hallgatóság felé vagy róluk beszél (második személy), de mindkét esetben közös térben konceptualizálja a megjelenített karaktereket. Emellett a narratív perspektíva kifejezhet általános alanyt is, és ezzel együtt állhat egyes vagy többes számú harmadik személyű igei forma, illetve főnévi igenév is a grammatikai szerkezetben. Az általános alany azonban nem fokalizált, tehát nem fejez ki szubjektív viszonyt az elbeszélés eseményeivel és szereplőivel kapcsolatban.

- (5) AK1: „...az <=protéziskészítő> már megmondta, hogy a csonkkal van a probléma, nem a lábbal. Mer az, annak aszongya valami problémája van. Nem tudja, hogy mi, de valami problémája van. Mondtuk az orvoshoz, leintette, az hülye az az orvos, az a manusz, az a lábához ért, aszongya, én meg a vágáshoz. Tizenhárom évig elhúzták, tizennegyedik évbe felmentem hozzá, ránézett, az ajtón

mentem be, ott ült a széken, rám nézett, azt mondta, ójaj, rögtön, térd fölött...”

Az idézett szövegben több nézőpontváltás figyelhető meg. A heterodiegetikusról („Nem tudja, hogy mi, de valami problémája van”) pszeudodiegetikus pozícióra való áttérés („...aszongya, én meg a vágáshoz”; „azt mondja, ójaj, rögtön, térd fölött...”) a hallgató intenzívebb bevonódását eredményezheti, és lehetőséget teremt az idézett személlyel való azonosulásra (Sotirova 2006 és sokan mások, idézi Berán–Unoka 2016), amelynek célja például a nézőpont elfogadtatása akár a hallgatóval, akár az elbeszélővel. Az orvos protéziskészítőre tett megjegyzéseinek (*hülye* és *manusz*) felelevenítése pedig tovább erősíti, hogy az elbeszélő a műtétet végző orvos nézőpontját szeretné inkább magáévá tenni. Mindazonáltal, hogy a narrátor nem láttatja világosan a két szakemberhez fűződő viszonyát, olyan páciens szerepében tűnik fel, aki ki van szolgáltatva az ellentétes szakmai véleményeknek. Emellett előfordul, hogy egy mondaton belül váltakoznak az ágensek: *elhúzták* (T/3), *felmentem* (E/1), *ránézett* (E/3), *mentem be* (E/1), *ült* (E/3) stb. A sűrű váltakozások szintén az elbeszélői pozíció rögzítettségére utalnak.

A perspektíva-váltás azonban nemcsak a nézőpont elfogadtatását vagy a hallgató bevonását szolgálhatja, hanem a távolítást is beszélő és a hallgató, illetve az elbeszélő és az elbeszélés tárgya között, lásd pl. (16): „Csak megkérdik, hogy mi van, mi történt a lábaddal? Biztos szar lehet így mászkálni (...)” (AK1).

5.2.3. Az intencionalitás aspektusa

Ez az aspektus három változó segítségével írható le. Egyrészt megmutatja, hogy a narrátor mennyire enged betekintést a saját és az elbeszélő szereplők belső világába – amennyiben igen, internális, amennyiben nem, externális fokalizációról beszélhetünk.

(6) AK3: „Most már el tudom képzelni, hogy beteg gyereke van valakinek. Nem az, hogy átérzem, csak átlátom. A két dolog nagyon különböző, és az az igazság, hogy ilyen szempontból megpróbálok valahogy kívül helyezkedni a saját betegségemen is.

T: És ezt hogy tudja elérni?

AK3: Ezt úgy mondanám, hogy ő tudom, hogy beteg vagyok (...)”

Az idézett szöveg több szempontból, a távolítás, a párhuzam és az azonosítás révén, az intencionalitás aspektusán keresztül világítja meg a diskurzusban képződő és formálódó identitás alakulását. Az első kiemelni kívánt jelenség a távolítás mozzanata, adott esetben az *átérzem* és *átlátom* kifejezések viszonya. Az elbeszélő a diskurzus ezen egységében elhatárolja magát az érzelmi átéléstől, és objektív módon igyekszik feldolgozni, milyen egy beteg gyerek szülőjének lenni. A távolítás aktusa a szöveg szintjén is megjelenik: az elbeszélő a fogalmazás során saját magát „kívülre” pozicionálja a szülő és a beteg gyerek relációjához képest. A „megpróbálok valahogy kívül helyezkedni a saját betegségemen is” szövegrész másik fontos eleme emellett az *is* módosítószó. A beszélő nemcsak a már említett relációtól távolodik el, hanem egyúttal saját állapotától is, ezáltal pedig párhuzam jön létre a két mozzanat között. A harmadik

kiemelt jelenség a párhuzamhoz is kapcsolódó azonosítás eseménye: a beszélő arra irányítja a figyelmet, hogy a két betegségállapot – a beteg gyerek és az amputált férfi – egyazon skálán helyezkedhet el, ha mindkét körülményt kívülről szemléljük. Minthogy a férfi *tudja*, milyen betegnek lenni, azt is *el tudja képzelni*, milyen, ha valakinek beteg gyereke van. A gyerek és férfi között vont párhuzam egyrészt egy degradációt jelöl, ezáltal pedig a férfi a gyerek szintjével azonosul, másrészt azt sugallja – még ha ez nincs is explicit formában kimondva –, hogy mindkét státusz terhet jelenthet a környezet számára (egy beteg gyerek ápolása mindig áldozatot kíván a család részéről, a férfi pedig úgy érzi, ismerős számára ez a helyzet).

Az intencionalitás másik két szempontja a már említett ágencia és a páciencia (3.2. alpont), vagyis a cselekvőképesség mértéke. Fontos megjegyezni, hogy nemcsak cselekvő személy szerepelhet ágensként a megnyilatkozásban, hanem bármely olyan fogalom is, amely képes az ok (cause) létrehozására a diskurzus egyes egységeiben, és a két fogalom nem értelmezhető egymás feltételeként: az ágens nem szükségszerűen kívánja meg a páciens jelenlétét és fordítva.

A következő, (7) idézet megszólalója többször bizonygatta kitartását és akaraterejének nagyságát, számtalan mondatában hangzott el az *én* mint önreferencia, ám az interjú során többször visszakérdezett, hogy valóban rá vonatkozik-e a kérdés, ezzel megszüntetve az általa megfogalmazott határozottságot, mintegy megkérdőjelezve a cselekvések feletti irányítást és a szelfbe vetett hitet. A megszólaló személy identitása az interakcióban ambivalens módon képződik meg: a propozicionális attitűd szemben áll azzal, amit valójában a hallgató tudomására hoz.

(7) AK3: „Mondjuk *én* is kellettem hozzá, ha *én* nem hagyom, akkor messze nem áll össze a dolog, de nekem ezt mondták, igaz, nem igaz, ő véleményük, hogy nagyon kevés ember tud ilyen gyorsan fölállni, mint *én* (...).

T: És honnan meríti az akaraterejét?

AK3: Én?

T: Mi az, ami motiválja?

AK3: Engem?”

5.2.4. A diskurzusszint aspektusa

A negyedik, egyben utolsó szempont az emlékezet szerveződéséhez köthető: „általánosságban beszél a narrátor (narrátorszint), konkrét epizódokat mesél el (karakterszint), vagy az itt és most zajló érzelmi állapotokra reflektál?” (Berán–Unoka 2016: 95). Az élettörténet-elbeszélések narrátorszintjén az általános önéletrajzi emlékek felelevenítése nem konkrét és egyszeri epizódhoz kapcsolódik, hanem az egyén hosszabb időperióduson át jellemző viselkedéselemeiből összeállított tudást hívja elő. Az ilyen jellegű narratívákban gyakoriak az általánosítást szolgáló főnévi igenevek (pl. *megsérteni*, *viszonyulni*, *elkerülni*, *megadni*, *kitérni*, *megbántani*), ugyanakkor az elbeszélő az alábbi, (8) szövegrészletben ágensként jelenik meg, aki határozottan képes fellépni az értékrend megfogalmazása során.

(8) AK3: „Én nem szeretnék senkit úgy megsérteni, hogy na hát öö... úgy gondoljon rám, hogy na hát ez a tuskó paraszt mit képzel magáról. Nem, én, amíg lehet,

addig megpróbálok úgy viszonyulni. Persze, ha én kapok valami olyat, ami nem áll össze, akkor egyértelmű, hogy válaszolok rá, de ezt viszont szeretem elkerülni, azt, hogy lehetőleg én kapjak előbb. Megadni a másiknak a tiszteletet, ha olyan, akkor kitérni az útjából, hogy elférjen, de úgymond lenézni, vagy megbántani, az nálam nem megy.”

A narrátor karakterszinten való megnyilvánulására az érzelmi átélést hangsúlyozó kifejezések, a nagyobb szöveg- és tartalmi kohézió, valamint az epizód rövidebb időbeli kiterjedése jellemző (Berán–Unoka 2016). Az epizód jól körülhatárolható elemei szembeállíthatóak a narrátorszint nagyobb ívű egységeivel.

A (9) példában az elbeszélő számára fontos téma érintésekor a mondatalkotási struktúra is megváltozott, az esemény gördülékeny módon bontakozott ki, nem volt példa megakadásra vagy félbehagyásra. Az elbeszélő a párbeszéd mindkét szereplőjét megjelenítette, egyszersmind felül is kerekedett a „vevővel” szemben. A narrátor később hozzátette, hogy jó vétel volt tőle hibátlan autót venni, ugyanis sem ő, sem a későbbi vevő soha nem panaszkodott a jármű állapotára. Az elbeszélő az élet ezen területén fizikai határai ellenére mindvégig magabiztosan érezte magát, büszke volt magára, így a történetmondás során is ehhez a pozícióhoz igazodott:

(9) T: „Szeretett vezetni?

AK1: Ó, nagyon. Feleségem is vezetett, mind a ketten vezettünk. Ja. ■ Muszáj vót eladni. Akkor már le volt vágva a lábam. És oda jött, lakásra, a vevő, hogy ő ezt a kocsit meg akarja venni. Hát, mondom, vegye meg. Ha ki tud ennyi pénzt adni érte, amennyit kérek, akkor megveszi. Mennyibe kerül? Öt darab százás. Ötszázezer forint. Vette elő a bukszát, és már számolta is le. Megírtuk a papírt, akkor beültem én is a kocsiba, elmentem (...) -ra vele, a lakására, akkor ott berakta a garázsba ezt a kocsit, másik kocsit kihozta, és hazahozott. Rendesen hazahozott.”

A diskurzusszint aspektusában megjelenő harmadik kategória a jelenben zajló benyomásokra, friss élményekre, érzelmekre reflektál. Az interjúk során a jelen helyzetre vonatkozó megállapítások sokkal nehezebben képződtek meg a múlt eseményeivel szemben (a jövőkép változatos módon konstruálódott; erről a következő fejezetekben számolok be), az interjúalanyok inkább általános érzéseket említettek, és gyakran háritották, másra terelték a beszélgetést, ami azt sugallja, hogy az aktuális állapotról nem lehet vagy nehéz beszélni. A múlt és a jövő két olyan idősíki, ahol a cselekvés mértéke korlátozott: a múltbéli eseményekkel összefüggésben a cselekvési lehetőség nem értelmezhető, a jövőbeli események esetében pedig számolni kell az előre nem látott tényezők sorával. Az ember a jelenére (és ezáltal a jövőjére) tud hatással lenni, ami azonban felelősséggel is jár: megkívánja, hogy az illető az itt és most pillanatában legyen cselekvőképes. Ha azonban az én és az aktuális állapot viszonya nem tisztázott, az megakadást generálhat az élet további folyásában.

(10) T: „És hogy érzi magát most?”

AK5: Megvagyok...nem jó érzés, de mit csináljak. Vissza már nem lehet csinálni, előre kell gondolkodni, hogy mi lesz a jövőben.”

5.3. Az interjúk tematikus elemzése

Ebben a szerkezeti egységben tartalmi szempontból dolgozom fel az interjúkérdésekre adott válaszokat. A kilenc kérdés e tekintetben három nagyobb csoportba sorolható: az egyes kérdések a betegnek az orvosi ellátáshoz, a társas környezetéhez és a traumához (ezáltal önmagához) való viszonyára vonatkoznak. Az egyes tematikus csoportok részletesebb bemutatása előtt azonban érdemes kiemelni, hogy a tematikai megoszlásban fontos szerepe volt az időviszonyoknak is. A válaszok mennyisége időspecifikusan tért el egymástól: a leginkább kifejtett válaszok a múltra vonatkoztak (pl. a rehabilitáció lépései, az életvitelhez kapcsolódó történetek és epizódok), ezt követően a jövőre való reflektálás következett (vágyak, motiváció, esetleg tervek), míg a legkevesebbet a jelenről beszéltek az adatközlők. A témataratást tekintve is a múltra vonatkozó állítások szerepeltek a legexplicitőbb módon, míg a jelen és a jövő témáit illetően redundancia mutatkozott; a legtöbbször a családtagokat, rokonokat érintő események kaptak kiemelet szerepet, az interjúalanyok gyakran részletezték a velük kapcsolatos történeteket, állapotváltozásokat – annak ellenére, hogy a kérdés elsősorban rájuk magukra irányult. Többször került említésre például az elbeszélők gyerekeinek a foglalkozása, az unokák, esetleg dédunokák életkora, de emellett a családi tragédiák is (ketten beszámoltak arról, milyen körülmények között vesztették el egy közeli, náluk jóval fiatalabb hozzátartozójukat). A tartalmi szempont egy személy esetében volt különösen nagy hatással a kifejtettség mértékére: a számára fontos vagy praktikus témákról (pl. bevásárlás a feleségével) redundánsan beszélt, míg az őt érzékenyen érintő kérdésekre adott válaszok jóval rövidebben, olykor tömondatokban (*igen/nem*) fogalmazódtak meg (pl. azzal kapcsolatosan, hogy milyen megkülönböztetéssel találkozott az emberek részéről).

Az elbeszélések bőségében figyelemre méltó az elhallgatás szerepe is, vagyis az, ami végül valamilyen oknál fogva nem került kimondásra. Ilyen eseteket szemléltetnek a (11)–(13) példák. A beszélők az első két esetben maguktól lendültek tovább a saját megakadásukon, a harmadik esetben azonban az érzelmi érintettség olyan mértékben felkavarta az elbeszélőt, hogy nem tudott felülkerekedni, és a beszéd sírásba fulladt.

(11) AK1: „Cseresznyét tavaly előtt ültettem. Az má hoz, négy-öt szemet, azt már megkóstolja az ember, de nem kóstolhatom nagyon meg, mert a dédukának köll, az jön, azt megy szedni, há nem éri föl, aztán fölemeljük, aztán úgy leszedi. Hát ahogy fölemeli a feleségem, *mer én...* ■ meg az apja.”

(12) AK2: „Ez ilyen párdücféle...* <tetoválás>

T: * Dúvad? Az van odaírva?

AK2: Igen...akkor még szerettem ■ tudtam verekedni.

T: Ez annak a jelképe?

AK2: Hát igen! Meg hogy nem érdemes belém kötni. *De most már...* az akkor volt, régen volt.”

- (13) T: „És ők nem látogatják meg?
 AK3: Dolguk van nekik is. Örülnek, hogy élnek. És az az igazság, hogy nem várhatom el a feleségetől se, *hogy hát ő... hogy mindennap itt üljön*” (sír).

5.3.1. Az orvosi ellátáshoz való viszony kifejeződése

Az orvosi ellátásról változatos módokon nyilatkoztak az érintettek. Az amputáció körülményeiről leginkább ellenérzéssel számoltak be: „Én elkerülöm...! messzire azt a kórházat. Mer anyyira ismerem már őket.” (AK1); „De valami nagyon mocskos műtét volt” (AK3). Az amputációs beavatkozást különbözőképpen mesélték el, de nem esett nehezükre erről beszélni. Egy személy volt, aki az *amputáció* kifejezést mindössze egyszer – és akkor is a kérdést ismételve – említette, helyette így nyilatkozott róla: „azt mondja, fél láb zárva, levesszük, le kell venni (...) itt is levették volna, de hát én ezt nem akartam”, „...és akkor tavaly februárban levágták fönn, térd fölött” (AK1), illetve eleinte mindössze a „megcsinál”, „elkészül” igékkel utalt rá, és csak később került sor explicitebb említésre: „fölmertem, ott meg két nap alatt megcsinálták. (...) készen volt, nem volt probléma velem” (AK1).

Jellemző volt az események dramatizálása is: „S mondta egy orvos, aki ott volt a műtéten, hogy azt mondja, ő sok mindent látott, de ő is rosszul lett majdnem attól, amit látott.”; „mer ahogy én hallottam, meg ahogy értettem ott a műtét közbe, mer akkor ébren voltam, hogy a kutyának nem vitte volna el azt a húscsapatot, amit innen levágtak” (AK3). Érdeemes hozzáfűzni, hogy az érzelmek intenzitása abból is adódhat, hogy míg például gerincműtétek esetében van műtétre való felkészítés, addig az amputációra nincs (sokszor annyira gyorsan kell cselekedni, hogy a megfelelő papírok aláírásán kívül nem jut idő többre), illetve az érzéstelenítést gyakran nem altatással, hanem gerincvelői érzéstelenítéssel végzik, így fordulhat elő, hogy a beteg – ha nem is teljes tudatánál, de – éber marad. Meglátásom szerint a felkészülési idő hiánya a PTSD egyik forrása, mert a beteg a hirtelen döntés következményét csak később realizálja (mindamelllett, hogy egy gyors döntés életet menthet). Az amputáció végrehajtására vonatkozó döntés lehetősége azonban azt is jelenti, hogy a műtét meg is tagadható: többen beszámoltak arról, hogy ismernek olyan embert – vagy akár ők maguk is olyanok –, aki első vagy akár több esetben is visszautasította a testrész-eltávolítás lehetőségét. A témáról mindannyian eltérő véleménnyel nyilatkoztak, és élénk diskurzust alakítottak ki róla, azt mutatva, hogy az élet melletti voksolás, illetve az életminőség kérdése jóval árnyaltabb annál, mint amilyennek elsőre tűnik. Az elbeszélők amputációra és rehabilitációra vonatkozó szóhasználatukban az egyszerűsítésre törekedtek, és általában nem sajátították el az orvosi szakszavakat, pl. „csontot csinál” a *csontformázás* helyett (AK1), „pótláb” a *légláb*, *műláb*, *protézis* helyett (AK3), „rehab” a *rehabilitáció* helyett (AK5), „lábcsinálókészítő”, „láb ember” a *művégtagkészítő* helyett (AK1). Néhány esetben azonban alkalmazták a szaknyelvi kifejezéseket, méghozzá olyan módon, hogy szinte minden esetben elégették az *úgymond* határozószót: *úgymond lokál érzéstelenítés* (AK5), *úgymond érfestés* (AK2), *úgymond mofetta* (AK1) stb., ezzel mintegy hangsúlyozva tudásukat, és emelve presztízsjüket a kívülálló számára, feltételezve azt, hogy a hallgató nincs a szavak ismeretének birtokában. Ugyanakkor az *úgymond* diskurzusjelölőként is funkcionálhat, amelynek használatával a beszélő azt emeli ki, hogy a diskurzusjelölő

után álló kifejezés tartalmával – részben vagy teljes mértékben – nem kíván azonosulni (Dömötör 2008: 37–53).

Az őket ellátó orvosi személyzetről az adatközlők elismerően nyilatkoztak, elmondásuk szerint jó viszonyt ápolnak az alkalmazottakkal, ami hozzájárul ahhoz, hogy a körülményekhez képest jól érezzék magukat: „tisztelni <0kell> azt, amit csinálnak, mer ők egy olyan munkát végeznek, ami, amit én gondolkozva csinálnék” (AK3).

5.3.2. A társas környezethez való viszony kifejeződése

A társas környezethez való viszonyról két tényező, a család és a tágabb (társadalmi) környezet vizsgálata által kaphatunk képet.

A vizsgálati személyek bemutatásakor említettem, hogy az adatközlők eltérő családi körülmények között élnek, ezáltal pedig eltérően viszonyulnak az otthon fogalmához is, ami elsősorban az otthon töltött hétvégéről való véleményalkotáskor vált feltűnővé. Egyesek öt kórházban töltött nap után jó érzéssel mentek haza, más az otthont olyan helynek látta, ahol újabb akadályokat kell leküzdenie, illetve volt, aki arról számolt be, hogy egyszerűen nem éri meg hazamenni.

(14) AK1: „Igen, azt mondta a (...), hogy ettő a perctő kezdve csak kocsival <=kerekesszékkal> még a wc-re is csak kocsival, de hát nem bírok bemenni, a fürdőszoba ajtón, mer... be tudnák menni, csak akkor a konyhaszekrényt köllene leszűkíteni ott meg pontosan a vízcsap van, a másik oldalon meg a radiátor van, azzal se tudunk semmit csinálni, odébb nem tudjuk vinni, mer ott a másik mellette.”

(15) AK3: „Hogy menjek haza? (...) Ha meg azt mondom, hogy vigyen haza egy betegszállító – harmincezer forint. Honnan szedjek én össze harmincezer forintot csak azért, hogy hazavigyen pénteken, és a másik meg az, és ebbe is nekem van igazam, (...) ha én most hazamegyek, irgalmatlan rossz lenne visszajönni hétfőn. Az sokkal jobban visszavetne, mint bármi más. Az lelkileg fogná meg az embert. (...) Senkinek nem tetszett hétfő reggel visszajönni. Bejött nagy hanggal, délelőtt meg, egész nap meg se szólalt. Nincs értelme. Nem azt mondom, hogy nem mennék szívesen (...) még azt nem mondom, hogy ezt szüntessék meg, de nem biztos, hogy mindenkinek jót tesz az, hogy (...) lelkileg, hogy ott kell hagyni a családot.”

A család minden elbeszélő életében kiemelt szerepet játszott, gyakran elérzékenyültek a róluk való beszéd közben. A narratívákból kitűnt, hogy elsősorban a hozzátartozók jelentik a megtartó hálót és az egyéni motiváció forrását, ugyanis ők reflektálnak először külső szemlélőként a megváltozott élethelyzetbe került betegre, akik így tőlük tapasztalják meg és fogadják el először a környezet felől érkező impulzusokat, amelyek az új identitás megszilárdításához szükségesek. Minél lazább a családi kötelék, annál bizonytalanabb az új önkép és jövőkép kialakítása. A család kiemelt státuszát és az érzelmi érintettséget az is mutatja, hogy három elbeszélő

is beszámolt arról, hogy nem a műtét napján értesítette a hozzátartozókat a rá váró megpróbáltatásokról, hanem csak jóval később. Elmondásuk szerint ennek oka az volt, hogy meg akarták kímélni őket az érzelmi megrázkódtatástól, döntésükben ugyanakkor nyilvánvalóan közrejátszhatott az a tény is, hogy nekik maguknak is időre volt szükségük az információk feldolgozásához. Egy férfi, aki eredetileg más egészségügyi probléma miatt került kórházba, egy hirtelen kapott fertőzés miatt két órával az amputáció előtt tudta meg, hogy el fogja veszíteni az egyik lábát, de csak több mint egy héttel utána értesítette a közeli családtagjait, mondván: „segíteni nem tud, visszarakni nem tudja, azt, hogy rohangáljon ott nekem, már elnézést...” (AK3). Egy másik személy arról számolt be, hogy öccse, az egyetlen közeli hozzátartozója, csak hallomásból értesült a férfi második végtag-eltávolításáról: „valaki elszörnyülködött, hogy már megint mi történt velem, egy idősebb nő, sokat szoktunk beszélgetni az utcában... aztán ha már ő megtudta leadja a drótot ugye, az ismerősöknek (...) ha már egy valaki megtudja leadja telefonon a többieknek, hogy mi a helyzet (...) azok is biztos elszörnyülködtek vagy mittudomén” [nevet] (AK5). A nevetés is erősíti, hogy a narrátor valójában diszharmonikus érzéseket társít az elbeszélés tárgya iránt. Arról, hogy a családtagok miként fogadták hírt, nagyjából egyformán, röviden és tömören nyilatkoztak: „elfogadták.” (A1); „sajnálják, hát...mit tud mondani?” (AK3). A családtagok (elsősorban a gyerekek) azonban sokszor természetesebben reagálnak a megváltozott élethelyzetre, mint azt elsőre gondolnánk: „Meggörgette => az unokám>, egyszer megkérgette, hogy papa, mi van a lábaddal. Hát nem vót rajtam a pótláb. Hát, mondom, csak így vagyok. Mondom, bent van a szobába a lábam. És akko fő köllött venni, azt úgy mocorogtam, úgy mentem, na, aszongya, most jó, mer van lábad. Ennyi. De csak egyszer kérgette meg. Többet nem” (AK1).

A tágabb környezet felől érkező reakciókról alapvetően hasonló tömörséggel számoltak be, és érezhetően nagyobb távolságot tartottak a környezet megítélését vizsgáló kérdésekkel szemben. E téren gyűjtötték a legtöbb negatív tapasztalatot, ezért erről a témáról volt a legnehezebb és legfelkavaróbb beszélni:

- (16) T: „Találkozott valamilyen megkülönböztetéssel az emberek részéről?
 AK1: Igen.
 T: És ezt hogy tudná leírni?
 AK1: Csak megkérdik, hogy mi van, mi történt a lábaddal? Biztos *szar lehet így mászkálni*, meg mittudomén. Ilyesmi.
 T: És milyen helyzetben kérgette meg? Az utcán...?
 AK1: Hát, ha úgy találkozunk... esetleg.
 T: És az ismerősök? Szomszédok?
 AK1: Azok is. A szomszédok *elviselik*. Mer a másik szomszédba is így vót. Fél-lábú vót. (...) szépen elviselte. Engem is elviselnek. Beszélgetünk, ha találkozunk, kint vagyok a teraszon, azt kijön, akkor beszélgetünk. *De nem mondogassa, nem említi.*”

Az addig bőbeszédű férfinek nehezebbre esett válaszolni a diszkriminációt firtató kérdésekre, a hangszíne is megváltozott, és elsőre ingerült hangot ütött meg, amely később apatikussá vált. Érezhetően megkönnyebbült, hogy a szomszédban történt esetre térhetett át, átirányítva a

figyelmet magáról egy másik személyre. Két megjegyzés utal igazán a belső feszültségre: a *szar* és az *elviselnek* szavak: mindkét kifejezés egy, az elbeszélő által generált feltételezéshez kapcsolódik. Az első esetben ahhoz, hogy a narrátor helyzete mindenképp a rossznál is rosszabb, a második esetben pedig azt implikálja, hogy az elbeszélő létállapota nem természetes a környezet számára, hanem „elviselésre szorul”. Az, hogy teher lenne a környezet számára, egy belső reflexió (önbélyegzés) eredménye, nem kívülről érkező negatív impulzus. Az utolsó mondatban elhallgatásra kerül a mondat tárgya, ami mintha azt sugallaná, hogy hallgatólagos megegyezés áll fenn a történet szereplői között, hogy az amputációról nem vesznek tudomást, így az elbeszélés során sem kell szükségét éreznie az adatközlőnek, hogy megnevezze, miről nem beszélnek. Egy másik interjúalany azt az elsőkézből a felesége által hallott esetet említi, amikor a férfi először szerette volna biztonságos zárt helyen tárolni a segédeszközként használt elektromos mopedet. A társasházban, ahol lakott, csak egy babakocsitároló állt rendelkezésre, az elbeszélő pedig kérvényezte a hely közös használatát. A szomszéd azonban egyedül tartott igényt a területre, azzal indokolva, hogy „...többet ér egy babakocsi, mint egy féllábú ember” (AK3). A történet elbeszélője nem volt jelen a mondat elhangzásakor, mégis annyira megindította az emlék felelevenítése, hogy sírásban tört ki. Egy emberélet és egy tárgy összehasonlítása olyan mértékű dehumanizáció, amely drasztikusan formálhatja az illető identitásképét.

Az előbbi két példának érdekes „ellenpontja” lehet a kézamputált férfi feleségének elbeszélése, aki fiával az interjú közben érkezett látogatásra, és részt vett a beszélgetés hátralévő részében. Mint említettem, a két családtag megnyilatkozásait mint külső nézőpontú narratívákat használom fel az elemzésben, és azért a társas környezettel való kapcsolattal összefüggésben tárgyalom, mert egy, a helyzeten kívül álló (tehát nem amputált) személy reflexiói árnyalhatják a betegek narratívái alapján kirajzolódó képet az őket körülvevő tágabb környezetről. (Az amputált férfi hallotta ezeket a reflexiókat, de nem fűzött kommentárt az elbeszéléshez.) Az alábbi, (17) idézetben egyszer sem hangzik el explicit módon az amputáltság vagy az azt kiváltó ok megnevezése: ezek a módhatározói szerkezet által mintegy tabuvá válnak. A következő, 5.3.3. alpontban – egy másik, egyes szám első személyben megnyilatkozó elbeszélőtől idézve – ugyanez a szókapcsolat köszön vissza. Természetesen egyetlen külső nézőpontú példa nem szolgálhat elegendő adatként, mégis fontosnak tartom megemlíteni az esetleges külső-belső perspektíván alapuló oppozíciót.

(17) AX: „...érzékenyebb lett természetesen, meg egy ideig irritálta az, hogy esetleg, hogy nem akart emberek közé menni mer..., de aztán azér csak elment meg nem úgy állt hozzá a család, hogy na most aztán te itt maradsz mer *így vagy*, meg a barátok is szóval sokat segítettek, meg hát a család, a nagyobb család is, a rokonok (...) nem bántották, inkább mindenki szeretettel fordult felé. Ő futballozott is ott a faluba, meg hát ugye ott laktunk, ott születtünk, ott ismerősök vagyunk, ismernek, úgyhogy nem, nem. Azt meg egyáltalán nem bírta, hogyha sajnálattal fordultak feléje.”

Az öt interjú során a munka és az ahhoz való viszony kizárólag múlt időben került említésre, még a fiatalabb, koruk alapján munkaképes személyek esetében is. Az addig szervesen az identitás részét képező tevékenység csak mint nosztalgikus emlék merült fel. Kapcsolatuk a világgal a rokkantsági eljárással összefüggésben került szóba, igen szűkszavúan:

„lerokkantosítottak” (AK4). Ebben a kifejezésben is észrevehető a teljes ágencia hiányára való utalás, és további kontextus hiányában az ehhez társuló érzelmek sem mutatkoztak meg. Egy másik interjúalany számára a már említett „rokkantosító hivatal” (AK1*) egyik legmeggrázóbb élménye volt, amivel találkozott az emberek és a hivatal részéről: a férfi nagyon szemléletesen számolt be arról, hogy a rokkantkedvezményekre jogosító kártya kiváltása milyen megsemmisítő esemény volt számára, első körben ugyanis azt akarták megállapítani, valóban sérült-e. Ezt követően valódi foglalkozását (hangmérnök) nem akarták elismerni, amiről így nyilatkozott:

(18) AK*: „Foglalkozása? ■ – mondom hangmérnök. – Olyan nincs. ■ – Mondom, aszszonyom márpedig én az lennék. – Tudja dokumentálni? (...) Jó. Jó. Gondolt már arra az életben, hogy dolgozzon? Gondol<t> má<r> arra? ■ – És állsz ott a két mankóddal és azt mondom na ebből elég. (...) – Jó háttt maga nekem ne beszéljen itt össze-vissza, megpróbálom heti 4 órában szalag mellé áll(*Z) elküldeni dolgozni. – *Engem.*”

Elmondása szerint a történet úgy fejeződött be, hogy kivezették a rendelőből. Ebben a megváltozott minőségben a férfi addig úgy érezhette, hogy a munka – amelyben sikerei vannak – még olyan terület az életében, amelyen nem esett csorba. A dialógust felidéző elbeszélésből kitűnik, hogy identitásának megkérdőjelezése olyan felkavaróan hatott, hogy az érzelmek nem csillapodtak az idő múlásával. Az elbeszélő igyekszik helyreállítani és újrakonstruálni önmagát („én az lennék”; „engem”), a nézőpontváltásokban azonban nem tudja helyreállítani sem a nyelv, sem a test (és az érzelmek) felett gyakorolt uralmát.

5.3.3. A beteg önmagával való viszonyának kifejeződése

A betegek önmagukhoz való viszonyulását két aspektusból kívánom megvilágítani: az első szempont az eltávolított testrésszel kapcsolatos viszonyok nyelvi megformáltsága, a második a szabadidős tevékenység és a motiváció összefüggéseinek kifejeződése.

Az eltávolított testrésszel való kapcsolat feltárásához először az öndefiníciókat szükséges megvizsgálni. A végtagvesztett személyek soha nem azonosították magukat amputált személyként, megnyilatkozásaikban legtöbbször a *féllábú* jelző fordult elő, ezt követte a *beteg*, majd a *béna* önmeghatározás, továbbá gyakran előfordult, hogy a beszélők két szóban utaltak állapotukra: „így vagyok” (AK1). (Ez a kifejezés mint állapotmeghatározás különbséget mutatott a próbainterjúkhoz képest, ahol egy férfi, akinek kevésbé látványos módon „csupán” az egyik térdje lett eltávolítva, önmegbélyegző kifejezésekkel illette magát, pl. *kripli*, *nyomorék*.) Ebben az esetben is megmutatkozott az identitás alakítása során, hogy az elbeszélők nem alkalmazkodtak a tőlük távol álló, számukra idegen (orvosi) terminológiához (pl. nem használták az *amputált* szót). A lehető legegyszerűbb módon jelölték meg állapotukat: a *féllábú* kifejezés a külső jegyekre utal, így egy idegen számára nem igényel további magyarázatot, az *így vagyok* módhatározói szerkezet pedig egyszerre fejezi ki a beteg éntudatát és azt, hogy az illető a normától eltérően létezik, ugyanakkor ez a létezés tabuként is konstruálódik (l. még: (17) példa). Az eltávolított végtag testhez tartozó részét csonknak írták le; ez leginkább a

művégtaggal összefüggésben jelent meg a beszédükben.²⁰ A protézist a legtöbb esetben egyszerűen lábnak nevezték, pl. „a (...)i lábas csinált lábat, kettőt is, vagy hármat (...) ezér jöttem most is be, hátha mondom itt csinálnak nekem lábat” (AK1). Azonban volt, aki tárgyként tekintett a pótoltszrre: „...ha már énnekem nem tudják visszaadni a lábam. Ezt már soha nem tudják visszaadni. Mer ez nem láb ez, ez egy segédeszköz...” (AK3). A két ellentétes viszony két ellentétes identitást feltételez. Az egyik személy saját maga szerves részeként tekint egy mechanikus eszközre, míg a másik épp ellenkezőleg: nem tud testrészként integrálni egy tárgyat. A saját testkép elfogadása minden ember számára okozhat nehézségeket, az önkép kialakításában a testi és szellemi tényezők egyaránt szerepet játszanak. Az egyik beteg egy esetben úgy fogalmazott, hogy az adott beszédhelyzetben nem volt eldönthető, külső vagy belső jegyek alapján nyilatkozik önmagáról: „...én szeretek tükörbe nézni. Én szeretek odanézni és azt mondani, hogy ez vagyok, ez voltam és ki tudja, hogy meddig még, ez leszek. Lehet, hogy rossz a meglátásom vagy a gondolkodásom, de én világéletemben ilyen voltam...” (AK3). (Ehhez érdemes hozzáfűzni, hogy az osztályon sehol nem található tükör – egy kórházi dolgozó elmondása szerint szándékosan.) Ez alapján nem világos, hogy a narratíva létrehozója milyen perspektívából tekint magára, esetleg a külső-belső nézőpont együttesen jelenik-e meg a beszédben. Az azonban világossá válik, hogy az elbeszélő egységes képet alakít ki, konstruál önmagáról.

A megváltozott testkép elfogadása kapcsán az egyik férfi arról számolt be, hogy az amputációt követően a legnehezebb mozzanat az volt, amikor felismerte az állapot visszafordíthatatlanságát: „talán az volt a legrosszabb, hogy rá kellett jönni, hogy tényleg nincs lábam és tényleg csak múltal tudok közlekedni.” Majd hozzáfűzte: „mindent meg lehet csinálni, és mindent a saját akaratomból csináltam meg” (AK3). A szituáció indokolná, hogy az elbeszélő passzív ágenciával viszonyuljon a járáshoz vagy passzív szereplője legyen az eseményeknek, azonban az interjúalany itt világosan utal saját cselekvőképességére (még hozzá a két leginkább kérdéses és kockázatos témára, a közlekedésre, illetve az akaratra vonatkozóan). A módosult helyzethez való hozzáállás eltérőképp nyilvánult meg a betegek körében; gyakoribb volt a bizonytalanság érzése, mint a jelenre vagy a jövőre vonatkozó motiváltság. Meglátásom szerint a jövőkép a jelenbeli aktivitással áll összefüggésben: aki örömet lelt bizonyos szellemi vagy hobbitevékenységekben (pl. olvasás, tévénézés, rejtvényfejtés, beszélgetés), az a jövőt is sokkal pozitívabban látta, és számos tervvel állt elő, míg aki például az olvasást „fölslegesnek” értékelte, a következőképp nyilatkozott:

(19) T: „És mi lesz a jövőben?”

AK5: Hát ő nem tudom, először a láb, aztán a mozgás... ööö aztán meglátjuk mennyire megy, esetleg otthon javítok rá, vagy mittudomén...”

Érdekes megfigyelni, hogy az alapján véve nem túl stabil jövőképű személy a rehabilitáció irányába azonban cselekvőképességet fejez ki. Az ellátórendszerben mintha csak megtörténne vele rehabilitáció, és ő majd a jövőben lesz aktív. Önmagát a jelenben passzívnak, az

²⁰ Ha a csonk az elvárt módon gyógyul, jól formázható, akkor van lehetőség protézis viselésére. Sajnálatos módon a művégtag viselésére való alkalmasság nem eleve adott.

események elszenvedőjének ábrázolja. A láb és a mozgás pedig mintha tőle függetlenül is kezelhető volna.

Alapvetően tehát a vizsgálati személyek egyik csoportjának tagjai passzívan élték meg mindennapjaikat, és ezzel együtt kilátástalanabb jövőt festettek le maguknak – például: „Hallgatom a rádiót, és megpróbálom magamban megváltani a világot. Olyan sok mindennel nem lehet törődni” (AK2) –, míg a másik csoportba tartozók szerettek volna valamelyest visszatérni régi tevékenységeikhez, és emiatt igyekeztek aktívan tölteni mindennapjaikat: „És van még egy tervem, hogy én autót akarok még vezetni. Hogyha én erről lemondok, akkor fölösleges kínlódni. (...) mondom neki <=orvosnak>, mondom, egy év múlva, maga ott ül a saját autójába, én meg a saját autómba, és egymás mellett kocsikázunk. Mondom egy év múlva” (AK3).

5.4. Az interjúk elemzésének összegzése

A kutatás eredményei az egyes kérdéscsoportokra adott válaszok alapján összegezhetők:

1. Az amputáció eseményére tett megjegyzések azt mutatják, hogy a résztvevők az esemény okait más ágenciának tulajdonították: volt, aki a végtag eltávolításának bekövetkezését a véletlennek betudható fordulatnak, illetve olyan is, aki pedig valaki más hibájának tartotta. A felelősség áthárítása az eseményektől való távolságtartással hozható összefüggésbe. Az adatközlők ezenkívül érintettek olyan, előzetesen nem várt témákat is, mint a műtét közben való ébrenlét élménye vagy a végtageltávolítás szükségességének megtagadása.
2. A legnagyobb érzelmi bevonódás a családot érintő és a társas környezet felől érkező impulzusok révén mutatkozott meg. A rehabilitációs időszak miatti otthontól való távollétet a megkérdezettek fájdalmas élményként említették: egyfelől vágytak a megszokott körülményeik közé, másfelől azonban egy otthon töltött hétvége után a kórházba való visszatérés nagy érzelmi megterhelést jelentett (volna) a számukra. Az emberek vélekedéseiről nem szívesen és csak nagyon tömören nyilatkoztak. Ugyanakkor meg kell említeni azt is, hogy az egyik interjúalany feleségének véleménye szerint a barátok és a rokonok mindig szeretettel vették körül az amputált férfit.
3. Az önjellemzésekből elsősorban az rajzolódott ki, hogy a testképre tett utalások két aspektusból tevődtek össze: egyrészt az állapotra vonatkozó kifejezésekből (pl. *fél-lábú, ilyen vagyok*), másrészt pedig a protézissel való viszonyból (abból, hogy pl. testrészként vagy eszközként tekintenek-e rá). Ezenkívül megállapításra került, hogy a jelenbéli aktivitás a kutatásba bevont interjúalanyok esetében összefüggésben áll a jövőképpel, hiszen a körülményekhez képest tevékeny életforma pozitívabb jövőképpel kapcsolódott össze.

5.5. Következtetések

A tanulmányban bemutatott interjúk alapján elmondható, hogy az elbeszélőket különbözőképpen érintette a trauma és az élethelyzet gyökeres, visszafordíthatatlan megváltozása. Az amputáció eseményének feldolgozása szintén személyenként eltérő módokon valósult meg, ugyanakkor az új identitás konstruálásában hasonlóságok is megmutatkoztak. Mindezt az egyes kérdésekre adott reakciók támasztják alá. Az elbeszélők narratíváikban igyekeztek távol tartani magukat az események hatásaitól (pl. egyes szám harmadik személyű pozícióból, a sajátjuktól eltérő ágenciával szólaltak meg), ugyanakkor gyakran az érzelmi érintettségük is megnyilvánult a beszélgetések során (ez pl. elérzékenyülés vagy sírás formájában, illetve a számukra kedves történetekhez kapcsolódó bőbeszédűségben volt tetten érhető).

A narratív identitás aspektusait vizsgálva a kutatás rávilágított arra is, hogy a diskurzus során az eltérő perspektívák folyamatosan váltják egymást (pl. múlt időről jelen időre, heterodiegetikus narrációról pseudodiegetikus narrációra tértek át az elbeszélők), megvalósítva ezzel a „szelfnarratívumok újraírását” (Berán–Unoka 2016: 96). Az újraírás (történetrekonstrukció) segítségével az interakció során az elbeszélő képes egyre nagyobb mértékben helyreállítani az ágencia érzését, amely kiemelkedő szerepet játszik a traumafeldolgozásban (Békés 2009). A traumafeldolgozás folyamatának lényegi része továbbá az időbeliség tényezője. Megállapítható, hogy mindezen következtetések levonását a diskurzusok mint nyelvi interakciók vizsgálata teszi lehetővé, valamint hogy az identitás ezen interakciók során formálódik.

6. Összefoglalás és kitekintés

A vizsgálat eredményeiből levont következtetések azt mutatják, hogy az amputált személyek változatos módokon konstruálják meg új identitásukat interjúhelyzetben, egy ismeretlen személlyel zajló diskurzus során. Ez adott esetben egyfelől abban nyilvánult meg, hogy egyes témák (pl. az amputációs műtét és körülményei) kifejtetten jelentek meg a diskurzusban, míg más témák (pl. család, öndefiníálás) az elhallgatásban, illetve tabuként voltak értelmezhetők. Az eufemizmusok nem voltak jellemzőek; sokkal inkább az interjúalanyok és a beszéd tárgyai közötti távolságtartás volt feltűnő, amely rendezetlen viszonyokat feltételez az adott témákhoz kapcsolódóan. Mindemellett a nézőpontváltások gyakorisága és az ágencia mértéke differenciálta leginkább az identitáskonstruálás módjait.

A tanulmányban megfogalmazott megállapítások további lehetséges kutatási irányokat jelölnek ki mind az amputált személyek nyelvi megnyilvánulásaira, mind az általuk nyelvi megformált jelenségekre vonatkozóan. Magyarországon évente közel 7 000 amputációt végeznek, ám az érintett csoport nagysága ellenére a jelenséggel mindaddig kevés tanulmány foglalkozott akár orvosszakmai, akár pszichológiai szempontból. A nyelvészeti megközelítés abban nyújthat segítséget, hogy rávilágíthat arra, hogy a két említett területen milyen további vizsgálódásokra volna szükség. Meglátásom szerint például fontos lehet annak feltárása, hogy milyen lehetőségek állnak rendelkezésre a betegek műtét alatt észlelt ingereinek csökkentésére, a műtétre való felkészítés szerepének hangsúlyozására vagy a pszichológiai segítségnyújtás intézményen túlmutató és hosszantartó megvalósíthatóságára. Mindehhez a nyelvészet olyan további kutatásokat tehetne hozzá, mint az én-referenciális utalások minőségi és mennyiségi vizsgálata (pl. annak feltárása, hogy az E/1. és E/3. személyű elbeszélői pozíciók számának

eltérése milyen különbségeket mutat, és ebből milyen következtetések vonhatók le a narráció komplexitására nézve). A képet ezenkívül árnyaltabbá tehetnék az adott amputált személyek családtagjaival készített interjúk is, ezáltal ugyanis tágabb összefüggések között válna értelmezhetővé a megváltozott fizikai állapotban élő emberek önmegítélése. A kutatás emellett bővíthető női interjúalanyokkal végzett vizsgálatok által; ezzel együtt a nők társadalmi pozíciója szintén érdekes aspektusa lehet az identitáskonstruálási gyakorlatoknak. Az egyszeri adatfelvételen túl lényeges lenne utánkövetéssel végzett vizsgálatokat is tervezni, amelyek lehetővé tennék a rehabilitáció előrehaladtával az énkép változásának megfigyelését (adott esetben ez az interjúalanyok teljes anonimitása miatt nem kivitelezhető, más adatközlők bevonásával azonban rendkívül hasznos lenne).

Az amputáltak ön-, illetve testképéről közelebbi képet nyújthat a médiában való (ön)reprezentációjuk is. Érdemes lenne megvizsgálni, milyen személyiségek állnak egy-egy, a beazonosítást lehetetlenné tevő felhasználónév mögött egy adott fórumon (pl. hoxa.hu: „az amputáltak beszélgetős fóruma”) vagy az Instagramon nyilvánosan vállalt, ezres követőtáborral rendelkező sportoló mögött. Mindkét megjelenési felületen találni pozitív példát és torokszorító történeteket is. Mindenesetre elmondható, hogy ekkora fizikai és lelki megrázkódtatás után az önkifejezés lehetősége rendkívül nagy jelentőséggel bír a mentális egészség megőrzésének szempontjából.

Források

1993. évi III. törvény a szociális igazgatásról és szociális ellátásokról. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99300003.tv> (Utolsó elérés: 2020. ápr. 21.)
1998. évi XXVI. törvény a fogyatékos személyek jogairól és esélyegyenlőségük biztosításáról. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99800026.tv> (Utolsó elérés: 2020. ápr. 21.)
2013. évi LXII. törvény a fogyatékos személyek jogairól és esélyegyenlőségük biztosításáról szóló 1998. évi XXVI. törvény módosításáról. <https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1300062.TV#lbj0id99c2> (Utolsó elérés: 2020. ápr. 21.)
- American Psychological Association 2003. Ethical Principles of Psychologists and Code of Conduct. <https://www.apa.org/ethics/code> (Utolsó elérés: 2020. ápr. 21.)
- ENSZ 2007. Convention 59nt he Rights of Persons with Disabilities. 1. cikk. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A0700092.TV> (Utolsó elérés: 2020. ápr. 21.)
- ENSZ 2007. Convention 59nt he Rights of Persons with Disabilities. 26. cikk. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A0700092.TV> (Utolsó elérés: 2020. ápr. 21.)
- KSH 2011. A fogyatékosággal élők visszatekintő adatai. http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_fogyatekossag (Utolsó elérés: 2020. ápr. 21.)
- The Belmont Report 1979. Ethical Principles and Guidelines for the Protection of Human Subjects of Research. https://www.hhs.gov/ohrp/sites/default/files/the-belmont-report-508c_FINAL.pdf (Utolsó elérés: 2020. dec. 22.)
- WHO 1997. Jakarta Declaration on Leading Health Promotion into the 21st Century. <https://www.who.int/healthpromotion/conferences/previous/jakarta/declaration/en/> (Utolsó elérés: 2020. ápr. 21.)
- WHO 2017. Rehabilitation in health system. <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/254506/9789241549974-eng.pdf?sequence=8> (Utolsó elérés: 2020. ápr. 21.)

Hivatkozott szakirodalom

- Allen, Jon G. 2005. *Coping with trauma: Hope Through Understanding*. 2nd ed. Washington, DC: American Psychiatric Publishing Inc.
- Bácskay Andrea – Gárdos Éva – Huszár Ákos – Szabó Zsuzsanna 2018. *A fogyatékos és az egészségi ok miatt korlátozott népesség jellemzői*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal. https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mikrocenzus2016/mikrocenzus_2016_8.pdf (Utolsó elérés: 2020. márc. 18.)
- Bartha Csilla – Hámori Ágnes 2010. Stílus a szociolingvisztikában, stílus a diskurzusbán. *Magyar Nyelvőr* 134: 298–321.
- Békés Vera A. 2008. *A trauma reprezentációjának változásai Holokauszt-narratívákban*. Pécs: PTE BTK. <https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/15167/bekes-vera-phd-2009.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Utolsó elérés: 2020. ápr. 15.)
- Bell, Allan 1984. Language style as audience design. *Language in Society* 13: 145–204.
- Berán Eszter – Unoka Zsolt 2016. *Élettörténetek a pszichoterápiában*. Budapest: Oriold és Társai Kiadó.
- Borch-Jacobsen, Mikkel 1991. *Lacan, the Absolute Master*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Bucholtz, Mary – Hall, Kira 2005. Identity and Interaction: A Sociocultural Linguistic Approach. *Discourse Studies* 7: 584–614.
- Dömötör Adrienne 2008a. Az úgy mond-tól az úgymond-ig. Egy diskurzusjelölő elem története az ómagyar kortól napjainkig. *Magyar Nyelvőr* 132: 37–52.
- Eckert, Penelope 2000. *Linguistic variation as social practice*. Oxford: Blackwell.
- Ericsson, K. Anders – Kintsch, Walter 1995. Long-term working memory. *Psychological Review* 102: 211–245.
- Ferrara, Kathleen 1994. *Therapeutic ways with words*. Oxford: Oxford University Press on Demand.
- Freud, Sigmund 1932. *Álomfejtés*. Budapest: Helikon Kiadó.
- Freud, Sigmund 1997. *Ösztönök és ösztönsorsok. Metapszichológiai írások*. Budapest: Filum Kiadó.
- Genette, Gérard 1996. Az elbeszélő diszkurzus. In Thomka Beáta (szerk.): *Az irdodalom elméletei*. Pécs: Jelenkor Kiadó. 61–98.
- Gere Ilona – Szellő János 2007. *Foglalkozási rehabilitáció*. Budapest: Fogyatékos Személyek Esélyegyenlőségéért Közalapítvány.
- Gibbs, Raymond W. 1990. Psycholinguistic Studies ont he Conceptual Basis of Idiomaticity. *Cognitive Linguistics* 1–4: 417–451.
- Heltai Erzsébet – Tarjányi József 1999. *A szociológiai interjú készítése*. Budapest: TÁRKI. <http://old.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/html/a509.html> (Utolsó elérés: 2020. ápr. 20.)
- Herman, Judith L. 2011. *Trauma és gyógyulás. Az erőszak hatása a családon belüli bántalmazástól a politikai terrorig*. Budapest: Háttér Kiadó.
- Hymes, Dell 1975. Breakthrough into Performance. In Ben-Amos, Dan – Goldstein, Kenneth S. (eds.): *Folklore: Performance and Communication*. Paris, The Hague: Mouton. 11–74.
- Johnstone, Barbara 1996. *The Linguistic Individual*. New York: Oxford University Press.
- Kaló Zsuzsa 2012. *A pszichológiai ágencia kognitív nyelvészeti leírása droghasználói narratívákban*. Doktori disszertáció. Budapest: ELTE BTK.
- Kast, Verena 2000. *Kötés és oldás*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Kovács Ágnes 2007. Interjú módszerek és technikák. In Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Pécs: PTE BTK. 269–277.
- Könczei György – Kullmann Lajos 2009. A (komplex) rehabilitáció alapjai. In Könczei György – Kullmann Lajos (szerk.): *Bevezetés a komplex rehabilitációba*. Budapest: ELTE BGGYK. 3–24.

- Kököneyi Gyöngyi 2006. *Személyiségpatológiák*. Kézirat. Budapest: ELTE PPK.
- Kugler Nóra 2015. *Megfigyelés és következtetés a nyelvi tevékenységben*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Kullmann Lajos 1999. A rehabilitáció alapfogalmai és oktatása. In Huszár Ilona – Tringer László – Kullmann Lajos (szerk.): *Rehabilitáció az orvosi gyakorlatban*. Budapest: Semmelweis Egyetem. 8–33.
- Kübler-Ross, Elisabeth 1988. *A halál és a hozzá vezető út*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Kübler-Ross, Elisabeth – Kessler, David 2005. *On Grief and Grieving*. New York: Scribner.
- Labov, William 1972. *Sociolinguistic Pattern*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Labov, William – Fanshel, David 1977. *Therapeutic Discourse. Psychotherapy as Conversation*. New York: Academic Press.
- Lacan, Jacques 1966. *Écrits*. Paris: Éditions du Seuil.
- László János 2005. *A történetek tudománya: bevezetés a narratív pszichológiába*. Budapest: Új Mandátum.
- Mayer Ágnes Andrea 2011. *Amputáltak testadata és állásbiztonsága*. Doktori disszertáció. Budapest: Semmelweis Egyetem. http://semmelweis.hu/wp-content/phd/phd_live/vedes/export/mayeragnesandrea.d.pdf (Utolsó elérés: 2020. ápr. 8.)
- Mitchell, Juliet 1998 Trauma, felismerés és a nyelv helye. *Thalassa* 10: 61–81.
- Nagy Zita Éva 2015. *Van-e út a munkába? A fogyatékos és megváltozott munkaképességű emberek munkaerőpiaci reintegrációjának esélyei*. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia Doktori Iskola. http://phd.lib.uni-corvinus.hu/860/1/Nagy_Zita.pdf (Utolsó elérés: 2020. márc. 20.)
- Orbán Kornélia 2015. Fogyatékkal élő és hátrányos helyzetű személyek sportja és rekreációja. In Balogh László – Kiss Gábor – Orbán Kornélia – Vári Beáta – Bóka Ferenc – Meszlényi-Lenhart Emese – Mikulán Rita (szerk.): *Rekreáció III. Szemelvények a rekreáció területéről*. Online tananyag. Szegedi Tudományegyetem. http://www.jgypk.hu/tamop15e/tananyag_html/Rekreacio_III/index.html (Utolsó elérés: 2020. ápr. 19.)
- Pintér Judit Nóra 2007. A traumafeldolgozás és identitás összefüggései a felnőttként látásvesztetteknél. In Billédi Katalin és Csákvári Judit (szerk.): *A látássérült személyek elemi rehabilitációja*. Budapest: ELTE BGGYK. 38–54.
- Pohárnok Melinda – Lénárd Kata 2015. A trauma lélektana. In Kiss Enikő Csilla – Sz. Markó Hajnalka (szerk.): *Gyász, krízis, trauma és a megküzdés lélektana*. Budapest: Pro Pannonia. 221–234.
- Rampton, Ben 2002. Language crossing and the redefinition of identity. In Auer, Peter (ed.): *Codeswitching in conversation: language, interaction and identity*. London: Routledge. 290–321.
- Melzack, Ronald 1989. Labat lecture. Phantom limbs. *Reg Anesth* 14: 208–211.
- Salgó László 1996. A rehabilitáció jogi és etikai kérdései. *Rehabilitáció* 6(1): 6–10.
- Schefflen, Albert E. 1973. Communicational structure. Analysis of a psychotherapy transaction. Bloomington: Indiana University Press.
- Schilling-Estes, Natalie 2004. Investigating stylistic variation. In Chambers, Jack K. – Trudgill, Peter – Schilling-Estes, Natalie (eds.): *The handbook of language variation and change*. 2nd ed. Oxford: Blackwell. 375–402.
- Sandig, Barbara 1995. *A német nyelv stilisztikája*. Budapest: Helikon Kiadó. 320–347.
- Sotirova, Violeta 2006. Reader responses to narrative point of view. *Poetics* 34: 108–133.
- Szabó Réka 2012. *Metaforák és szimbólumok: C. G. Jung szimbólumértelmezése és a fogalmi metaforák elméletének összevetése*. Doktori disszertáció. PPKE BTK. <https://btk.ppke.hu/uploads/articles/7431/file/> (Utolsó elérés: 2021. jan. 5.)
- Szellő János 2009. *A foglalkozási rehabilitáció elmélete és gyakorlata*. Budapest: ELTE BGGYK.
- Tátrai Szilárd 2013. Funkcionális pragmatika és kognitív nyelvészet. *Magyar Nyelv* 109(2) 197–204.
- Tengelyi László 1998. *Élettörténet és sorsesemény*. Budapest: Atlantisz Kiadó.

Várad Tamás 1998. From Cards to Computer Files: Processing the Data of the Budapest Sociolinguistic Interview. *Working Papers in Hungarian Sociolinguistics Linguistics* No. 3. <http://www.ny-tud.hu/buszi/wp3/wp3.html> (Utolsó elérés: 2020. ápr. 19.)

Mellékletek**6. számú melléklet: Az interjúk során alkalmazott kérdéssor****A) Változat**

1. Mikor és hogyan történt a baleset?
2. Mit mondott az orvos a balesetről?
3. Milyen rehabilitáció szükséges a felépüléséhez? / Mi segíti a gyógyulását?
4. Van-e valami, ami feszélyezi vagy gátolja Önt jelenleg a balesettel kapcsolatban?
5. Hogyan közölte környezetével a baleset következménye(i)t (pl. család, barátok, munkahely stb.)?
6. Hogyan reagált a környezet?
7. Érte-e valamilyen megkülönböztetés a balesetet követően?
8. Hogyan érzi magát jelenleg?
9. Hogyan képzei el a jövőjét, mit gondol, a jelenlegi helyzete milyen hatással lesz a jövőjére?

B) Változat

1. Mesélje el, mi történt Önnel!
2. Mit mondott az orvos az állapotáról?
3. Milyen rehabilitáció szükséges a felépüléséhez? / Ön szerint mi segíti a gyógyulását?
4. Van-e valami, ami feszélyezi vagy gátolja Önt jelenleg a helyzetével kapcsolatban?
5. Mit mondott a környezetének az amputációval kapcsolatban (pl. család, barátok, munkahely stb.)?
6. Hogyan fogadta a környezet az állapot megváltozását?
7. Érte-e valamilyen megkülönböztetés az amputációt követően?
8. Hogyan érzi magát jelenleg?
9. Hogyan képzei el a jövőjét, mit gondol, a jelenlegi helyzete milyen hatással lesz a jövőjére?

BEKE ANNA
Eötvös Loránd Tudományegyetem
abekeanna22@gmail.com

A *bealszik* mintázatainak korpusznyelvészeti feltárása – egy módszer lehetőségeiről

A dolgozat a korpusznyelvészet területén belül egy előtanulmány eredményeit mutatja be: a mintázatnyelvtan (Pattern Grammar, I. Hunston–Francis 2000) magyar nyelvre történő alkalmazásához kidolgozott módszertani eljárásokat ismertet, illetve bizonyos alapvető mintázatok leírását és értelmezését tűzi ki célul. A mintázatok listázása és részletes elemzése megalapozhatja egy, a magyar mint idegen nyelv tanításában használható oktatási segédanyag létrehozását. A dolgozat a segédanyag kidolgozását a mintázatnyelvtan alapvetéseinek ismertetésével, a mintázat fogalmának definiálásával, valamint egy konzekvens metanyelv és egy módszertani bázis prezentálásával készíti elő.

Az előtanulmány második fele a *bealszik* példáján keresztül mutatja be az alkalmazni kívánt módszertant: az adott szóalak mintázatjelöltjeit olyan módszerrel tárja fel, amely több szinten is generalizál, ugyanakkor igyekszik minimalizálni az előzetesen elfogadott előfeltevések számát.

Kulcsszavak: mintázatnyelvtan, korpusznyelvészet, korpuszalapú kutatás, korpuszvezérelt kutatás, oktatási segédanyag, szubmerzív jelentés

1. Bevezetés: a kutatás megalapozása

A dolgozatom egy olyan előtanulmányt mutat be, amely egy, a magyar nyelvre jellemző tipikus mintázatokot összegző munka előkészítésében érdekelt. A mintázatok számbavételének célja, hogy megalapozzák egy oktatási segédanyag kidolgozását, amely a magyart idegen nyelvként tanulók, illetve a magyart származási nyelvként beszélők számára nyújthat segítséget.

Az előtanulmányom először felvázolja a mintázatnyelvtan (Pattern Grammar, I. Hunston–Francis 2000) főbb alapvetéseit és eszköztárát, meghatározza a mintázat fogalmát, kialakít egy, a magyar nyelvre is alkalmazható metanyelvet, majd állást foglal a mintázatok korpuszadatokból való kinyerésének egy lehetséges módja mellett. A kutatás nyelvelméleti és korpusznyelvészeti előfeltevéseinek rögzítését és az azokra adott reflexiót tehát a választott módszertani keretek korpuszból nyert mintázatokkal való szembesítése egészíti ki. A dolgozat ehhez egy olyan *be* igekötővel képzett igekötős igealakot vizsgál (*bealszik*), amely feltehetőleg a rendszerváltás után jelent meg, és neologizmusként is elemezhető (I. Ladányi 2007: 258–283). A választott igealak elemzésével a korpuszadatokat megfigyelve, a korpuszban reprezentált aktuális nyelvhasználatból kiindulva azonosítom az adott kifejezés formai és szemantikai mintázatait. A korpusznyelvészeti vizsgálat több szinten generalizálja az eredményeit (vö. Simon 2018: 15–16), és a generalizálás során felhasználja a funkcionális nyelvelmélet terminusait is.¹

¹ A kutatás nyelvtanvezérelt abban az értelemben, hogy – a mentális reprezentációs struktúrák feltárására irányuló nyelvtanalapú kutatásokkal szemben – nem a jelentésekhez rendelt mentális reprezentációs struk-

A következőkben ismertetett kutatás egyben egy korábbi kutatás közvetlen folytatása, amely nyelvtanalapú és korpuszalapú megközelítést alkalmazva tárta fel a *bealszik*, a *bejjed* és a *behal*/nyelvi elemek szemantikai reprezentációját (l. Kopcsák 2018, 2019). A jelen dolgozat – egyetlen igealakra fókuszálva – közel ugyanazt a kérdéskört teszi elemzés tárgyává, mint az előzménykutatásai, ehhez azonban eltérő módszertani megfontolásokat vesz alapul. A mentális reprezentációk modellálása és kis számú adat kvalitatív elemzése helyett nagy számú korpuszadatból indul ki, induktívan, lépésről lépésre generalizál, és minimalizálni igyekszik az előzetesen elfogadott elméleti előfeltevéseit.² A vizsgálat során nem számolom fel, azonban igyekszem visszaszorítani az adatelemzés előtt alkalmazott kutatói intuícióimat (ehhez l. még a 2.1. alpontot).

A dolgozat felépítése a következő: A 2. szerkezeti egység a korpusznyelvészeti diskurzus néhány főbb megállapítását mutatja be a korpuszalapú és korpuszvezérelt megközelítésmódok, illetve a mintázatnyelvtan alapelveinek rövid áttekintésén keresztül. A 3. alpont ismerteti a vizsgálat korpuszanyagát és módszerét, mindezzel pedig az előkészítendő kutatás elméletét, módszertanát és metanyelvét dolgozza ki. A 4. szerkezeti egység a *bealszik* igealak korpuszadatainak bemutatásával és elemzésével jut el a *bealszik* mintázatainak feltárásához. Az 5. rész a konklúziókat foglalja össze.

2. Részletek a korpusznyelvészet megközelítésmódjaiból

A korpusznyelvészet a nyelvtudomány prosperáló ága (a korpusznyelvészetről általában lásd: Szirmai 2005). Azzal, hogy nagyszámú adatot tesz szisztematikusan és gyorsan feldolgozhatóvá (Sinclair 1991: 4), bevonja a nyelvtudományt a digitális bölcsészeti diskurzusba, rámutat a számítógép, valamint a statisztikai és kvantitatív módszerek alkalmazásainak előnyére, illetve ami a legfontosabb, egyben új evidenciát és új adattípust szolgáltat a nyelvtudomány számára (utóbbihoz l. Sinclair 1991: 2, Hunston–Francis 2000: 250).

A következőkben a korpusznyelvészet diskurzusából emelek ki néhány, a kutatás szempontjából különösen fontos szegmentumot. A 2.1. szerkezeti egység a korpuszalapúság és a korpuszvezéreltség kérdéskörével foglalkozik, szorosan kapcsolódva a forma és a jelentés leírásának kérdéséhez is. A 2.2. szerkezeti egység a dolgozat fő kiindulópontját, a mintázatnyelvtan alapfelvetéseit vázolja fel.

2.1. Korpuszalapú és korpuszvezérelt megközelítésmód

Tognini-Bonelli (2001) kétféle módszertant különít el, amellyel a korpuszadatok feldolgozhatóvá válnak a nyelvészet számára: a korpuszalapú és a korpuszvezérelt megközelítést. A kor-

túrák feltárására, hanem a nyelvi szerkezetek grammatikai (és a grammatikaitól el nem választható szemantikai) jellegzetességeinek a szisztematikus leírására vállalkozik (Simon 2018: 8; a „grammatikai” mint kategória a kontinuumelvnek megfelelően kezelendő, l. Simon 2018: 3, vö. Langacker 1987: 3). A nyelvtanalapú és nyelvtanvezérelt megközelítéshez l. még: Simon 2016: 179–191.

² Elhagyom például azt a korábban az általam végzett kutatásokban is alkalmazott gyakorlatot, amely előfeltételezte az aspektust mint önálló mentális reprezentációt és mint egymással összefüggő kategóriákra osztható szemantikai teret, majd az így előfeltételezett jelentéstani kategóriákat vetítette rá a korpuszadatokra.

puszalapú módszertan szerint a korpuszadatok egy már kidolgozott elméletet validálnak, szemléltetnek vagy magyaráznak. Az elmélet felállítása ebben a megközelítésben nem az adatok feldolgozásán alapul: a korpusz egy már létező elmélet tesztelésére, finomhangolására, illetve kvalitatív evidenciák felmutatására szolgál. Egy korpuszalapú kutatás korpuszelemzése tipikusan csak kisebb módosításokat eredményezhet az elméleti előfeltevéseken, de az adatok nem kérdőjelezik meg magát az előzetesen posztulált elméletet. Ilyen értelemben a korpuszalapú megközelítés nem kötelezi el magát szigorúan a korpuszadatok mellett (Tognini-Bonelli 2001: 65–80).³ Jelen kutatás előzménye (Kopcsák 2018, 2019) is korpuszalapú vizsgálatot folytatott le: egy előzetesen felállított aspektusmodell validálását végezte el önkényesen kiválasztott korpuszadatok kvalitatív elemzésével.

A korpuszvezérelt megközelítésmód nem egy előzetesen elfogadott elméletből kiindulva kívánja magyarázni az adatokat, hanem épp ellenkezőleg: visszaszorítja az elméleti előfeltevéseket, és a korpuszadatok megfigyeléséből kiindulva tesz elméleti állításokat. Egy korpuszvezérelt vizsgálat célja, hogy nyelvi egységek gyakori disztribúciójából és visszatérő nyelvi mintákból következtessen nyelvészeti kategóriákra. Az adatok generalizálásának alapja, hogy a korpusz vertikális „tengelyén” (tehát az egymás alá rendeződő konkordanciasorokon) olyan nyelvhasználati események figyelhetők meg,⁴ amelyek „formalizálhatók” és csoportosíthatók.⁵ A korpuszvezérelt kutatások szigorúan és szisztematikusan köteleződnek el az adatok mellett. A korpuszvezérelt megközelítés az adatok megfigyelésének fázisában az elméleti előfeltevésekkel együtt a kutatói intuíciót is visszaszorítja: a korpuszbeli evidenciákat a lehető legkevesebb intuícióval értelmezi (Tognini-Bonelli 2001: 84–91). A kutatói intuíció és a korpuszevidencia mint az adatok validitását biztosító eljárás között jelentős és rendszerszerű különbség van. A nyelvről való intuíció túlságosan specifikus ahhoz, hogy megközelítse a korpusz kvantifikálható adatsorait (Sinclair 1991: 4). A korpuszvezérelt megközelítés mindezek ellenére nem értékeli le az intuíciót: a professzionális intuíció mindenképpen szükséges marad a már megfigyelt és kinyert korpuszevidenciák értékeléséhez (Tognini-Bonelli 2001: 185, vö. még Majoros 2013).

Az előző bekezdés nyomán kérdésként merül fel, hogy lemond-e mindennemű elméletről egy korpuszvezérelt kutatás. A korpuszvezérelt megközelítés a korpuszadatok értelmezésekor igyekszik minél inkább visszaszorítani az intuíciót és az a priori elméleti állítások elfogadását, szem előtt tartja azonban, hogy elméletfüggetlen megfigyelés nem létezik (Hunston–Francis 2000: 18, vö. még Halliday 1994: xii).⁶ A korpuszvezérelt felfogás tehát nem utasítja el az elméletet, sokkal inkább állandó felülvizsgálat alá helyezi (Tognini-Bonelli 2001: 179). Az elmélet nem kiindulópont, amelyből a megfigyelések táplálkoznak, hanem olyan köztes állomás, amelyet a korpuszadatok módszeres vizsgálata alakít ki.

Bizonyos értelemben tekinthető a korpuszvezérelt megközelítés sajátos elméleti alapvetésének, hogy elfogadja és a gyakorlati korpuszelemzésre is kiterjeszti Firth (1957: 11) sokat

³ A korpuszalapú kutatások különösen kedveznek például a regisztervizsgálatoknak (Biber 2010: 163).

⁴ A nyelvhasználati események ebben az esetben részlegesen dekontextualizált megnyilatkozásokat vagy azok részleteit jelentik.

⁵ Ilyen csoportosítást vagy „formalizálást” hajt végre Hunston–Francis (2000) is, amikor egy-egy kulcsszóra keresve manuálisan szűri végig az egymás alá rendeződő konkordanciasorokat, hogy megfigyelje azokat a mintázatokat, amelyekben a kulcsszó is részt vesz.

⁶ Hunston–Francis (2000: 250) megjegyzi, hogy az elméleti állítások bizonyos értelemben mégis egy-egy módszer által konstruálódnak meg.

idézett állítását, amely szerint minden szó a saját környezetében ismerhető meg: Firth kontextuális jelentésemelvéte⁷ nyomán a horizontális konkordanciasorok vertikális elrendeződéséből indul ki. A konkordanciasorok nyelvhasználatának felszíni szerkezetét elemzi, majd a felszíni szerkezetek közötti jelentős különbségeket és hasonlóságokat generalizálja (Hunston–Francis 2000: 177). Fontos hangsúlyozni: a felszíni szerkezet nem egy szabályvezérelt nyelvtanra utal (Hunston–Francis 2000: 256), és nem is az emberi önreferencia világon kívüli pozícióját, „felszínen áthatoló” és „mélybe leásó” gyakorlatát feltételezi (a felvázolt episztemológiai szerkezet általános bemutatásához l. Gumbrecht 2010: 25–30). A korpuszvezérelt megközelítés a formai oldal vizsgálatával közvetlenül jut el a jelentés feltáráshoz,⁸ ugyanis a forma és a jelentés között nem tesz különbséget (Sinclair 1991: 7). Jelentés és forma ebben a megközelítésmódban ugyanannak a jelenségnek a különböző aspektusait takarja – ez a jelenség pedig az aktuális nyelvhasználat. A forma vizsgálata a jelentés feltárást is magában rejti (Tognini-Bonelli 2001: 99).⁹ A korpuszvezérelt megközelítés legradikálisabb formája semmiféle lemmatizálást nem fogad el, ugyanis a különböző formák különböző mintázatokban vehetnek részt, és eltérő jelentésekkel választhatnak ki (Sinclair 1991: 8, Tognini-Bonelli 2001: 96, vö. még Simon 2018: 6).

2.2. A mintázatnyelvtanról

A mintázatnyelvtan egy adott nyelv mintázatait tárja fel, és eredetileg az angol nyelvre vonatkoztatva jött létre. Az angol nyelv mintázatait a COBUILD projekt részeként publikálták (l. Francis–Hunston–Manning 1996, Francis–Hunston–Manning 1998; vö. még Szirmai 2005: 64–65);¹⁰ a mintázatok azonosításakor lefolytatott kutatásokat és a vizsgálatok során posztulált állításokat Hunston és Francis (2000) foglalja össze.

Egy vizsgált szó mintázata olyan további szavakból vagy struktúrákból áll, amelyek szavak vagy struktúrák adott csoportjából választódnak ki, viszonylag gyakran fordulnak elő a vizsgált

⁷ Ennek bemutatásához l. Tognini-Bonelli (2001: 157–164). Érdemes megjegyezni, hogy bár a korpusznyelvészet számára Firth kutatásai alapvető jelentőségűek, Firth önmaga valószínűleg nem támogatta volna a számítógép nyelvészeti elemzésre való használatát (Tognini-Bonelli 2001: 157).

⁸ Ebben az értelemben a *felszíni szerkezet* megnevezés elnevezés, ugyanis a *felszín* mint terminus már-már automatikusan hívja elő a mélység, valamint a mélységhez rendelődő magasabb rendűség képzetét, miközben önmaga dehonesztálását végzi el. Az előtanulmányom nem vállalkozhat hosszabb metatudományos kitérőre, röviden azonban érdemes szót ejteni arról, hogy a felszíni szerkezeteknek Hunston és Francis (2000) munkáiban alkalmazott fogalma hogyan viszonyul a felszín-mélység képzetének a generatív grammatikában szokásos értelmezéséhez. Míg a Chomsky-féle generatív grammatika deduktívan, a mélyszerkezetből kiindulva, algoritmizáló műveletek segítségével jut el a felszíni szerkezethez, addig a mintázatnyelvtan esetében a felszíni szerkezet egyszerre tartalmazza a felszín és a mélység képzetét: a különböző szintű generalizálások az egymás alá rendeződő konkordanciasorokból olvashatók ki, a mintázatok pedig a maguk konkrétságában figyelhetők meg úgy, hogy közben sem a nyers adatokhoz, sem a generalizált mintázatokhoz nem rendelődik pozitív vagy negatív előjel.

⁹ Ehhez szorosan kapcsolódó állítás, hogy a szintaxis, a lexikon és a szemantika nem választható el egymástól (Sinclair 1991: 108). Grammatika, lexikon és szemantika nem kontinuumként írható le (mint például a funkcionális kognitív nyelvészet felfogásában, vö. Langacker 1987: 4), hanem ezek egyszerre aktiválódnak és együtt választódnak ki (Hunston–Francis 2000: 251, vö. még Francis 1995).

¹⁰ Az eredeti publikációk részben módosított változata online is elérhető: <https://grammar.collinsdictionary.com/grammar-pattern/> (Utolsó elérés: 2020. aug. 26.). A dolgozatban használt angol nyelvű példák a linkelt oldalról származnak.

szóval, és gyakran asszociálódnak hozzá úgy, hogy az egymáshoz asszociálódás világosan megragadható, önálló jelentéssel bír (Hunston–Francis 2000: 37–45). Ilyen mintázat például a **V n** (V = a vizsgált igei csoport; n = főnévi csoport) mintázat (a mintázatok jelölését l. alább). A **V n** mintázat néhány lehetséges példája: *They broke the window* 'betörték az ablakot', *my husband is a doctor* 'a férjem orvos'.

A mintázatok jelöléséhez Hunston–Francis (2000) egy olyan sajátos metanyelvet használ, amelynek célja, hogy a laikusok számára is jól érthető legyen.¹¹ Ebből következően a mintázatok jelölő metanyelv rugalmas (bármilyen frazeológiai egységet képes kódolni), transzparens (kis eszköztárat módosít, csak a felszíni szerkezetet kódolja, nem alkalmaz szintaktikai absztrakciót) és konzisztens (csak egyféle metanyelvet alkalmaz, a felszíni szerkezetek kódolásába nem von be például funkcionális jelölőket). A metanyelv a felszíni szerkezetek közül elsősorban a formailag legkönnyebben megragadható szóosztályokat kódolja (pl. **v** = igei csoport, **n** = főnévi csoport, **adj** = melléknévi csoport, **adv** = határozószói csoport). A kódolás a lexikai elemeket is jelölheti, ez esetben ezeket kurziválni kell (pl. **V in n**: *I don't believe in coincidences* 'nem hiszek a véletlenekben'). A szóköz a szekvenciát, a nagybetű pedig az aktuálisan vizsgált szót jelöli¹² (Hunston–Francis 2000: 33–45). A mintázatokat ikonikusan leképző metanyelv megfelelően magasfokú generalizálást tesz lehetővé.¹³ A megfelelően magasfokú generalizálás biztosítja az átláthatóságot, miközben a túlzottan magasfokú általánosítás (pl. a tradicionális nyelvtanok esetében) a specifikus információ elvesztésével járna (Hunston–Francis 2000: 77–81). Hunston–Francis (2000: 18) a mintázatnyelvtant korpuszvezérelt kutatási irányként határozza meg, ugyanis ez az elméleti előfeltevéseket visszaszorítva¹⁴ von le induktív következtetéseket a korpusz adataiból. Biber (2010) azonban amellet érvel – véleményem szerint jogosan –, hogy a mintázatnyelvtan módszertana a korpuszalapú és a korpuszvezérelt megközelítésmód keveréke. Korpuszalapú, mert előzetesen, a korpuszadatok megfigyelése előtt elfogadja a szófajok létezését,¹⁵ a szófaji kategóriák tételezésével és használatával a mintázatok formalizálása során megengedi a professzionális intuíció használatát; ugyanakkor korpuszvezérelt is, mert a korpuszevidenciából induktívan következtet nyelvhasználatbeli mintákra, a mintázatok azonosítása és egymástól való elhatárolása az adatok korpuszbeli disztribúcióján alapszik. A mintázatnyelvtan, úgy tűnik, nem fogadja el a legradikálisabban korpuszvezérelt kutatások állítását, azt, hogy minden felszíni mintához egyedi jelentés asszociálódik (Biber 2010: 175–176).¹⁶

¹¹ Például a nyelvtanulók számára. A COBUILD-projekt több kiadványa is kimagaslóan sikeressé vált az angolt idegen nyelvként tanulók körében (Szirmai 2005: 6).

¹² A fenti esetekben a **V** jelölte azt, hogy az *explain* szóalak volt a korpuszban lekérdezett szó.

¹³ Ebből a szempontból a mintázatnyelvtanban alkalmazott megközelítés nem fogadja el Sinclair (1991) alap-tételét, amely szerint minden különböző formához különböző lexikai egység asszociálódik.

¹⁴ Hunston–Francis (2000) önreflexiója szerint a mintázatnyelvtan két előzetes elméleti előfeltevést érvényesít: (i) az egyes szavak viselkedése nagy jelentőséggel bír egy nyelvi elemzés számára, illetve (ii) a mintázatba rendeződés csak nagy mennyiségű nyelvi adaton figyelhető meg (Hunston–Francis 2000: 250).

¹⁵ Megjegyzendő, hogy Hunston–Francis (2000) nem tartja a szófajiságot a szavak inherens tulajdonságának; a szófajok fogalmát inkább csak módszertani okokból, a bonyolult körülírások elkerülése miatt fogadja el (Hunston–Francis 2000: 179–197).

¹⁶ Már itt érdemes tisztázni a mintázat fogalmának viszonyát a kollostrukció és a konstrukció fogalmához. Mivel a kollostrukció – átfogó megközelítés szerint – olyan konstrukció, amelynek bizonyos pontjain kollokálódó

A mintázatok azonosításakor két nézőpontból lehet vizsgálni az adatokat: (i) ha egy-egy vizsgált szóra keresünk – ebben az esetben a vizsgált szó a keresőkifejezés, a mintázatok pedig az (L1 vagy R1 távolságra lévő tokenek alapján) alfabetikusan rendezett vertikális konkordanciasorokban figyelhetők meg; (ii) ha egy-egy feltételezett vagy korábban megfigyelt mintázatra keresünk – ebben az esetben a keresőkifejezés több szóalakkal és/vagy korpuszle-kérdező nyelv segítségével adható meg, a mintázatban előforduló szavak listája pedig javarészt a találati kifejezésekből nyerhető ki. Egy mintázat elemei megelőzhetik vagy követhetik a vizsgált szót, balra vagy jobbra is elhelyezkedhetnek tőle a konkordanciasoron belül. Nem mindig egyértelmű, hogy mi számít mintázatnak és mi nem. Azonosításkor segítheti a kutatót, ha figyelembe veszi, hogy a mintázat elemei gyakran fordulnak együtt elő, kölcsönösen függenek egymástól, és a sorrendjük rögzített lehet. Utóbbi tulajdonság azonban nem szükséges és nem is elégséges feltétele a mintázatoknak: egy mintázat elemei akár különböző sorrendben is megjelenhetnek. A mintázatoknak nem részei a mintázatbeli elemekkel összekapcsolt vonatkozó mellékmondatok, valamint a teret, időt vagy módot kifejező prepozíciós kifejezések vagy határozószavak (Hunston–Francis 2000: 43–76).

3. Anyag és módszer

A korpuszadatok elemzéséhez az adatokat a Hungarian Web Corpus (huTenTen12)-ből nyertem ki (Suchomel–Pomikálek 2012, Jakubiček et al. 2013). A korpuszt a Sketch Engine felületén keresztül értem el (Kilgarriff et al. 2004, Kilgarriff et al. 2014).¹⁷ A huTenTen12 a TenTen korpuszcsalád egyik tagja. A korpusz speciális korpusz (l. Szirmai 2005: 33) abban az értelemben, hogy az internetes nyelvhasználatot reprezentálja; statikus korpusz (l. Szirmai 2005: 32) abban az értelemben, hogy 2012-es létrehozása óta a magyar korpuszok viszonylatában viszonylag impozáns tokenszáma nem került bővítésre (a korpusz közel 2,5 milliárd szövegszóból áll). A statikus korpusz előnye, hogy lehetővé teszi a lekérdezések megismétlését, hátránya, hogy

lexikai elemek jelennek meg, Hunston–Francis (2000) mintázatfogalma értelmezhető lenne kollostrukcióként is (vö. Stefanowitch–Gries 2003), habár az értelmezés kiterjesztése a kollostrukciók irányába a dolgozatnak – mint pilotkutatásnak – nem közvetlen célja. Az azonosított mintázatok a kollostrukturális elemzés során közvetlenül hasznosíthatók (l. Hunston–Su 2017: 590–591), azonban érdemes rámutatni, hogy a mintázatnyelvtan és a kollostrukturális elemzés eltérő, bár nem összeegyeztethetetlen módszertant alkalmaz a mintázatok, illetve a kollostrukciók azonosítására (vö. Hunston–Francis 2000: 37–81; Stefanowitch–Gries 2003: 213–220). A Goldberg-féle konstrukciós nyelvtan konstrukciófogalma (l. Goldberg 2006: 5) – a kollostrukció fogalmával ellentétben – nem azonosítható a mintázat fogalmával. Goldberg konstrukciós nyelvtana és a mintázatnyelvtan közötti fő különbség, hogy az előbbi (i) a formát és a jelentést nem abszolút és elválaszthatatlan egységként, hanem forma-jelentés párokként kezeli; (ii) a konstrukciót mentális reprezentációnak tekinti, ellentétben a mintázatnyelvtannal, amely a mintázatot empirikus adatokon megfigyelhető jelenségként értelmezi (Hunston–Su 2017: 569–571); valamint – az előzőekből adódóan –, hogy (iii) a konstrukció fogalma ebben a megközelítésben tipikusan magasabb absztrakciós szintet képvisel a mintázaténál. Az elméleti distinkciók ellenére a mintázatnyelvtan eredményei a Goldberg-féle konstrukciós nyelvtan számára is hasznosíthatók: Hunston–Su (2017) például egy olyan módszertani eljárást dolgoz ki, amely a COBUILD-projekt keretében feltárt mintázatokot generalizálja tovább, hogy közepes szinten absztrakt konstrukciókat azonosítson.

¹⁷ Ehhez l. <http://www.sketchengine.eu> (Utolsó elérés: 2020. aug. 26.).

alacsonyabb mértékben validálja a kutatás korpuszevidenciákon alapuló generalizálását (Jakubíček et al. 2013). A korpusz választása mellett két érv szólt. Egyrészt az, hogy a kutatás előzményében megfigyelt korpuszadatok alapján az általam vizsgált szóalakok relatíve nagy számban fordulnak elő az internetes nyelvhasználatban. Másrészt az, hogy a magyar nyelv reprezentatív korpuszának tekinthető Magyar Nemzeti Szövegtár túlságosan nagy arányban tartalmaz duplumokat, a vizsgálati korpusz készítésekor azonban ezeket bekezdésszinten szűrték (Jakubíček et al. 2013).

A vizsgálat során a *bealszik* igealakot használtam keresőkifejezésként.¹⁸ A kifejezést kutatásom előzményében (l. Kopcsák 2019) részben valós nyelvhasználati eseményeket megfigyelve, részben a szakirodalomra támaszkodva (vö. Nádasdy 2002, Ladányi 2004) választottam. A keresőkifejezés meghatározásakor a korpuszvezérelt megközelítés radikális állítását vettem alapul, amely nem különbözteti meg a formát a jelentéstől, és nem lemmatizál. Emiatt nem a *bealszik* lemmát, hanem a *bealszik* szóalakot használtam keresőkifejezésként (a szóalakra 582 találat volt a kutatás vizsgálati korpuszában). A választást indokolta, hogy a kutatás előzményében végzett korpuszvizsgálat során ez az alak bizonyult az egyik leggyakoribbnak a *bealszik* lemma különböző megvalósulásai közül.

Az alábbi kutatásom korpuszvezérelt, ugyanis a korpuszban megfigyelt adatokból tesz induktív következtetéseket. A kutatás kevésbé radikális – Biber (2010) szóhasználatával élve: „hibrid” – megközelítést alkalmaz, amely abban a tekintetben megegyezik a Hunston és Francis (2000) által felvázolttal (vö. 2.2.), hogy egyedül a szavak és a szófajok létezését fogadja el előzetes elméleti feltevésként. A korpuszadatok megfigyelése és kiértékelése a Simon Gábor (2018) által javasolt módszertant követi: többszintű általánosítással lépésről lépésre halad a generalizálás során, ezzel elkerülve a statisztikai adatok torzulását (az esetlegesen releváns specifikus információk kifelejtésének veszélyét) (Simon 2018: 6). Az általánosítás három lépésben történik (vö. Simon 2018: 15–16).¹⁹

Az 1. lépésben a *bealszik* igealak kollokációs profilját vizsgálom meg.²⁰ A kollokáció méréséhez a vizsgálati kifejezést használom csomópontként²¹ (a *csomópont* és a *kollokált* terminusokhoz vö. Sinclair 1991: 115, Reményi 2010: 69), a magyar szakirodalom ajánlásának megfelelően -4 és +4 kollokációs ablakban (vö. Reményi 2010: 80). A csomópont és a kollokáltak asszociációs értékét Simon (2018) nyomán a logDice statisztikai eljárással mérem.²² A kollokációs profil meghatározásával előkészítem a további lépéseket, és a vizsgált kifejezés

¹⁸ A korpuszlekérdezés során a keresés egyaránt figyelembe vette a nagybetűvel és kisbetűvel kezdődő *bealszik* szóalakokat.

¹⁹ Az itt bemutatott háromlépcsős általánosítási eljárás abban a tekintetben eltér a Simon (2018) által kidolgozott generalizáló lépésektől, hogy a kollokációjelöltek áttekintésének és a mintázat azonosításának lépését különválasztja, leképezési táblázatokat azonban nem alkalmaz.

²⁰ A dolgozat szempontjából az a meghatározás releváns, amely szerint a kollokáció nem más, mint két kifejezés szignifikáns együttes előfordulása (Simon 2018: 5).

²¹ A kollokációmérés a korpuszlekérdezéshez hasonlóan érzéketlen volt nagybetű és kisbetű különbségére (l. a 18. lábjegyzetet).

²² A logDice statisztikai eljárás a többi kollokációmérésre használt eljárással ellentétben viszonylag pontosan kiszűri a hapaxokat és a funkciószavakat (Simon 2018: 14). A logDice további előnye, hogy az érték független a korpusz méretétől, ezért a kutatás folytatásában lehetővé teheti a különböző korpuszok adatainak összevetését (Rychlý 2008: 9).

szerkezetének néhány jellegzetességét taglalom. Mivel a csomóponthoz a kollokációjelöltek gyakran asszociálódhatnak, a csomópont és a kollokációjelöltek közös mintázatban is nagy eséllyel vehetnek részt. Ez a lépés tehát eltér a Hunston–Francis (2000) által prezentált mintázatazonítási módszertől. Míg Hunston–Francis (2000) egy-egy szóalakot használ keresőkifejezésként, majd a korpuszfelületen talált konkordanciasorokból közvetlenül olvassa ki azokat a mintázatokat, amelyekben a szóalak szerepel, addig a kutatásom a manuális szűrés időigényes folyamatát a kollokációjelöltek statisztikai alapú szűrésével részlegesen meggyorsítja (bár sem a kollokációmérést, sem a mintázatazonosítást nem automatizálja).

A 2. lépés során a csomópontot és annak egy-egy kollokáltját egyszerre tartalmazó konkordanciasorokban, a konkordanciasorok horizontális kotextusában²³ megfigyelhető mintázatjelölteket azonosítom. Ehhez először lementem a csomópontot és annak kollokáltjait tartalmazó konkordanciasorokat. Ezután a mintázatjelölteket a mintázatok metanyelve alapján kódolom, azonban további vizsgálat függvényévé teszem, hogy valóban azonosíthatóak-e mintázatként. A mintázatjelölt mint fogalom és mint módszertani lépés bevezetése nem csak egy lehetséges tautológiát kerül el.²⁴ A mintázatjelöltek külön kódolása azt mutatja fel, hogy egy csomópont és egy kollokált közösen vehet részt a mintázatokban, azonban a mintázatazonosítás az elemző és a professzionális intuíció hatáskörébe tartozik.²⁵ A mintázatjelöltek szoros olvasatából következtetek a mintázatokra. Mintázat alatt forma és jelentés abszolút, totális és elválaszthatatlan egységét, valamint emergáló új minőségét értem (elfogadva ezzel Hunston–Francis 2000 definícióját; l. 2.2.). Amennyiben több mintázatjelölt is azonos metanyelvi kódot (szófajokat, alszófajokat) tartalmaz, és ezek közel azonos szórendet mutatnak, valamint a metanyelvi kódokon belül közel azonos jelentésű, illetve azonos jelentéstani csoportba tartozó²⁶ szavak választódnak ki, a mintázatjelölteket mintázatként kezelem.

A mintázatok és mintázatjelöltek kódolásakor a mintázatnyelvtanban javasolt metanyelvet alkalmazom azzal a változtatással, hogy (i) az angol kódolást magyarra módosítom (pl. **v** helyett **ig** 'ige', **n** helyett **fn** 'főnév', **adj** helyett **mn** 'melléknév'), (ii) a névutó szófaját is beveszem a kódolásba (**névut** jelöléssel), valamint hogy (iii) a kódolás során jelölöm a főnévi inflexiós toldalékokat (pl. **n-helyviszonyrag**). Az (i) és (ii) változtatásra a leíró metanyelv rugalmasságának és transzparenciájának megőrzése miatt volt szükség.²⁷ A (iii) változtatást az angol és a magyar nyelv szóalakjainak eltérő felépítése indokolja (a magyarban az inflexiós viszonyok elvesztek volna a kódolás túlgeneralizálásával).²⁸ A (ii) és a (iii) módosítás bevezetése egyben arra is rámutat, hogy az elemzőnek minden kódolás és minden metanyelv kialakítása során döntenie kell arról, hogy milyen mértékben kíván általános és specifikus jelenségeket megjeleníteni a saját kódolási rendszerében. A dolgozatban használt metanyelv némileg specifikusabb a Hunston és Francis (2000) által javasolthoz képest, de nem annyira specifikus, hogy ne

²³ A kotextus a megnyilatkozásban előforduló szavak nyelvi környezete (Tátrai 2011: 54–55).

²⁴ A mintázatjelölt tehát egy olyan potenciális mintázat, amelyet az elemző a csomópontot és annak kollokáltjait tartalmazó konkordanciasorok manuális értelmezése során azonosít.

²⁵ A professzionális intuícióhoz l. Majoros (2013), Simon (2018).

²⁶ A mintázatjelöltek jelentéstani csoportját a professzionális intuíció azonosítja.

²⁷ Egy rugalmas, transzparens és konzisztens metanyelv alkalmazásával a magyar nyelv mintázatai (pontosabban: egy adott időpillanatban tipikus mintázatai) is leírhatók lehetnének.

²⁸ A mintázatnyelvtan metanyelve eredetileg is kódol inflexiós toldalékokat (pl. **V-ed**), de néhány esetben akár derivációs toldalékokat is (pl. **V-ing**).

lehesen az eredményeket közepes szinten generalizálni. (Arra, hogy van lehetőség a kódolás specifikus irányba történő elmozdítására, Hunston–Francis (2000: 81) is felhívja a figyelmet.)

A 3. lépésben a lehetséges felszíni mintázatokból – a forma és a jelentés abszolút, totális és elválaszthatatlan egysége, valamint a kettő egyszerre történő kiválasztódása miatt – közvetlenül következtek a mintázatjelöltek, illetve a mintázatok jelentésére. A jelentések klasszifikálásához a funkcionális nyelvelmélet eszköztárából (l. pl. Croft 2012, Tolcsvai Nagy 2015) meríttek. A mintázatjelöltek jelentésének értelmezése egyben további módszertani megerősítésként szolgál a mintázatok azonosításában. Amennyiben adott formákhoz egyértelműen hozzáasszociálódnak adott jelentések, és a mintázat minden eleme részt vesz a forma és a jelentés emergenciájában, úgy a mintázatjelöltek mintázat jellege egyértelmű megerősítésre talál.

4. A *bealszik* szóalak vizsgálata

4.1. Első lépés: a kollokációs profil feltérképezése

A *bealszik* csomópont kollokálódásának mérésekor a logDice asszociációs értéket használva a felület 47 kollokációjelöltet adott ki eredményként. Mivel a korpusznyelvészetben nincs megegyezés arról, hogy milyen logDice-értéktől számít stabilnak a kollokáció, a vizsgálathoz a 47 kollokációjelölt közül a 20 legstabilabbat választottam ki. A 20 legstabilabb kollokációjelölt kiválasztása során az *n*-best list (vagyis az 'n-legjobb [kollokációjelölt-]listája') módszert alkalmaztam (ahol *n* a természetes számok halmazából kerül ki). Az *n*-best list módszer lényege, hogy egy adott, tetszőlegesen választható asszociációs érték esetében az elemző az első *n* darab legmagasabb asszociációs értékű kollokációjelöltet választja ki a további elemzés számára (az *n*-best list korpusznyelvészeti alkalmazásához l. Evert–Krenn 2005). A kollokációjelöltek közül az *NV* és a *KV* rövidítés személyneveket jelöl:

- (1) *NV* fejfájással hamar *bealszik* [...]
- (2) *KV* *bealszik* másfél órát [...]

Bár a logDice asszociációs érték alkalmazásának egyik előnye éppen a hapaxok kiszűrése kellene legyen (vö. a 22. lábjegyzettel), az (1) és a (2) példákban is megfigyelhető, hogy az *NV* és a *KV* kollokációjelöltek hapaxok – valószínűleg egy adott megnyilatkozóhoz kötődnek. Az *NV* és a *KV* zajként való megjelenése a kollokációjelöltek listáján azzal is összefügghet, hogy a mama-/szülőblogok valószínűleg felülreprezentáltak a lekért korpuszadatokban.²⁹ A két hapaxot, mivel nem tényleges kollokáltak, a továbbiakban nem elemzem.

A kollokációjelöltek listájából nem lehet egyértelmű szemantikai csoportokat azonosítani, néhány jelzésértékű tendencia azonban így is kirajzolódik. A csomópont a legerősebben a *cicin*, a *beájul*, a *szopizás* és a *szopi* kifejezésekkel asszociálódik. Megfigyelhető, hogy a legstabilabb kollokációjelöltek jelentése (de közvetetten akár még a *berakom* és a *leteszem*

²⁹ A vizsgált konkordanciasorokból úgy tűnik, hogy az *NV* és a *KV* gyakori asszociálódása a *bealszik* igealakhoz abból adódhat, hogy egyetlen nyelvhasználó a mama-/szülőblogok felületén többször is lejegyezte a saját gyerekeivel (akiket az *NV* és a *KV* rövidítésekkel nevezett meg) megtörténő bealvási eseménysort. Az igealak korpuszbeli, egyenlőtlen disztribúciójához és felülreprezentáltságához l. a Mellékletben csatolt ábrát.

kollokációjelölteké is) leginkább a csecsemők táplálásával függ össze. A 18 nem hapax kollokációjelölt közül összeségében úgy tűnik, 7 nyelvi elem függ össze a táplálkozással/táplálással (*szopizás, szopi, szopizik, szoptatás, evés, kaja*). Meglehetősen meglepőnek hat, hogy a *bealszik* csomópont a *beájul* kifejezéssel jellegzetesen gyakran fordul együtt elő, ugyanis a szakirodalom mindkét kifejezés jelentését a szubmerzív tartomány alá sorolja be (vö. Csillag 2013). Az 1. táblázat 18 nem hapax kollokációjelöltje gyenge tendenciaként mutatja fel a hely körülményének kidolgozását (*cicin, kocsiban, autóban*), illetve ennél valamivel erősebb tendenciaként rajzolódik ki a vizsgált csomópont és a főnévi szerkezetben összegződő események együttes előfordulása (*szopizás, evés, fürdés, szoptatás*). Bár a kollokációs profilból egy erősebb tendencia is kirajzolódik (a táplálással/táplálkozással összefüggő kifejezések magas gyakorisága), a lista adatai nem körvonalaznak egyértelmű szemantikai mintázatot.

Kollokációjelölt	logDice
<i>cicin</i>	8,54
<i>beájul</i>	8,52
<i>szopizás</i>	7,19
<i>szopi</i>	6,52
<i>kiságyba</i>	6,03
<i>berakom</i>	5,56
<i>NV</i>	5,30
<i>szopizik</i>	5,05
<i>leteszem</i>	4,81
<i>KV</i>	4,00
<i>evés</i>	3,72
<i>fürdés</i>	2,88
<i>ébred</i>	2,57
<i>kocsiban</i>	2,52
<i>eszik</i>	2,37
<i>kaja</i>	2,17
<i>autóban</i>	2,08
<i>szoptatás</i>	2,07
<i>fáradt</i>	2,03
<i>kezemben</i>	1,93

1. táblázat. A *bealszik* 20 legstabilabb kollokációjelöltje

4.2. Második lépés: a mintázatjelöltek azonosítása

A könnyebb áttekinthetőség érdekében minden mintázatjelölthöz egy-egy korpuszbeli adatrészletet is megadtam. Az eleve gyengének mutatkozó mintázatjelölteket aláhúzással jelöltem,³⁰ ezekből 4 fordult elő a vizsgált anyagban, mégpedig a *berakom*, a *fürdés*, a *kaja* és a

³⁰ A mintázatjelöltek mintázatjelöltként való azonosíthatóságát gyengíthette, ha a csomópont és a kollokációjelöltek közös konkordanciaadataiban a mintázatjelölt nem volt kizárólagosan megfigyelhető, ha a mintázatjelöltben kódolt lexikális és szófaji elemek nem voltak stabilak, vagy ha a mintázatjelöltek túl nagy szórendi variabilitást mutattak.

kezemben kollokáltakhoz tartozó mintázatjelöltek esetében. A 14 erősebb mintázatjelöltből 2 mintázatjelölt csak egyszer-ször fordul elő; ezek az **(utalószó) mn, (kötőszó) Ig** és az **Ig, ig felsorolás**³¹ mintázatjelöltek. Mivel a két mintázatjelölt csak egy-egy kollokálthoz köthető, ezek kis valószínűséggel alkotnak a csomóponttal tényleges mintázatot. A fennmaradó 12 mintázatjelölt 4 nagyobb csoportként különíthető el. A 4 csoport közül a leggyengébb az **Ig, ig-tagmondat** és az **ig, Ig-tagmondat**, amelyekhez két-két kollokált köthető (*kiságyba, leteszem*; illetve *szopizik, eszik*), és amelyek között a legfőbb különbség, hogy a csomópont az első vagy a második tagmondatban jelenik meg.³² Az előbb említett két mintázatjelötnél valamivel erősebb az **Ig fn-helyviszonyrag** csoport, amely 3 kollokálthoz tartozó felszíni szerkezetben fordul elő (*cicin, kocsiban, autóban*). A leggyakoribb mintázatjelölt az **fn névut Ig** (5 példány). A mintázatjelöltek közül egyedül a legutoljára említett **fn névut Ig** mintázatban figyelhető meg, hogy valamelyik szófaji pozíció egy tisztán körülhatárolható lexikai csoporttal asszociálódik. Ebben az esetben az **fn** szófajon belül 4 olyan kifejezés jelenik meg, amelyet a 4.1.-ben táplálkozással/táplálással összefüggő nyelvi elemként azonosítottam (*szopizás, szopi, evés, szoptatás*). Ez a megfigyelés egyrészt előjelezheti azt, hogy az **fn névut Ig** mintázatjelölt viselkedik a legnagyobb valószínűséggel tényleges mintázatként, másrészt összefügghet azzal a 4.1.-ben említett megfigyeléssel, hogy a szülő- vagy kismamablogok erősen felülreprezentáltak a lekért korpuszadatokban.

Kollokáció-jelölt	logDice	Mintázatjelölt	Példa
<i>cicin</i>	8,54	Ig fn-helyviszonyrag	<i>Nyugis a baba, kicsit talán túl nyugis, bealszik a cicin, állandóan ébresztgetni kell.</i>
<i>beájul</i>	8,52	Ig, ig felsorolás	<i>Ilyen a beájul meg a bealszik meg a besértődik meg a bevállal meg még sok másik</i>
<i>szopizás</i>	7,19	fn névut Ig	<i>szopizás közben rendszeresen bealszik kb. tíz perc után</i>
<i>szopi</i>	6,52	fn névut Ig	<i>az éjszakai szopi után pedig bealszik és cumi sem kell</i>
<i>kiságyba</i>	6,03	Ig, ig-tagmondat	<i>míg mélyen bealszik, aztán kiságyba csempészás</i>
<i>berakom</i>	5,56	–	–
<i>NV</i>	5,30	–	–
<i>szopizik</i>	5,05	ig, Ig-tagmondat	<i>Mostanában éjszaka szopizik sokáig, bealszik 5-10 percre</i>
<i>leteszem</i>	4,81	Ig, ig-tagmondat	<i>újra bealszik, de amint leteszem fent van</i>
<i>KV</i>	4,00	–	–

³¹ A zárójel a metanyelven belül azt kódolja, hogy az adott elem nem stabil része a mintázatjelöltnek. Az utalószó és a kötőszó mint kódolt elem egyelőre „kényszermegoldás” a metanyelv alkalmazásakor, további szóalakok vizsgálata szükséges ahhoz, hogy az általánosítás indokoltsága megerősíthető legyen. Az **Ig, ig felsorolás** mint kódolás azt rögzíti, hogy a konkordanciasorokban igék (igealakok) felsorolása történik.

³² Ez nincs ellentmondásban a 30. lábjegyzettel, ugyanis a szórendi stabilitás mint kritérium a 30. lábjegyzetben a mintázatjelölt konkordanciasorban való megfigyelhetőségére vonatkozott, jelen esetben azonban már egy generalizálási szinttel feljebb lépve a mintázatjelöltek tényleges mintázatként való felismeréséről van szó.

<i>evés</i>	3,72	fn névut Ig	<i>Évés közben bealszik és csak nagy nehezen lehet felébredteni,</i>
<i>fürdés</i>	2,88	–	–
<i>ébred</i>	2,57	Ig, ig-tagmondat	<i>ha egyszer bealszik , akkor sem ébred fel</i>
<i>kocsiban</i>	2,52	Ig fn-helyviszonyrag	<i>úgy kell értelmezni, hogy piásan bealszik a kocsiban</i>
<i>eszik</i>	2,37	ig, Ig-tagmondat	<i>megint eszik egy kicsit és bealszik olyan 9 fél 10 felé</i>
<i>kaja</i>	2,17	–	–
<i>autóban</i>	2,08	Ig fn-helyviszonyrag	<i>Ha véletlenül egyszer-egyszer bealszik az autóban délután</i>
<i>szoptatás</i>	2,07	fn névut Ig	<i>Sok újszülött a szoptatás alatt bealszik a mellen</i>
<i>fáradt</i>	2,03	(utalószó) mn, (kötőszó) Ig	<i>estére annyira fáradt és nyugós hogy bealszik idő előtt</i>
<i>kezemben</i>	1,93	–	–

2. táblázat. A *bealszik* kollokációjelöltjeinek mintázatjelöltjei

4.3. Harmadik lépés: szemantikai csoportosítás

A szemantikai csoportosítás kategóriáinak kialakításakor elsősorban a funkcionális nyelvelmélet eszközkészletére támaszkodtam (vö. Croft 2012, Tolcsvai Nagy 2015). A vizsgált szóalakot állapotváltozást profiláló kifejezésként határoztam meg (a kutatás előzményétől nem függetlenül, vö. Kopcsák 2018). Szemantikai profilt mintázatjelölt nélküli kifejezésnél nem határoztam meg. A szemantikai profilok négy jól elkülönülő csoportba oszthatók, amelyek megközelítőleg egybeesnek a 4.2-ben elhatárolt négy csoporttal (mintázatjelölttel). A négy csoport az állapotváltozás (tehát a bealvás) valamilyen körülményét, résztvevőjét, okát vagy következményét dolgozza ki.³³

Kollokáció-jelölt	logDice	Mintázatjelölt	Példa	Szemantikai csoport
<i>cicin</i>	8,54	Ig fn-helyviszonyrag	<i>Nyugis a baba, kicsit talán túl nyugis, bealszik a cicin, állandóan ébresztgetni kell.</i>	állapotváltozás körülménye (hely)
<i>beájul</i>	8,52	Ig, ig felsorolás	<i>Ilyen a beájul meg a bealszik meg a be-sértődik meg a bevállal meg még sok másik szopizás közben rendszeresen bealszik kb. tíz perc után</i>	nyelvi metareflexió
<i>szopizás</i>	7,19	fn névut Ig	<i>az éjszakai szopi után pedig bealszik és cumi sem kell</i>	állapotváltozás körülménye (idő) és okozója
<i>szopi</i>	6,52	fn névut Ig	<i>míg mélyen bealszik, aztán kiságyba csempészés</i>	állapotváltozás körülménye (idő) és okozója
<i>kiságyba</i>	6,03	Ig, ig-tagmondat	–	állapotváltozás következménye
<i>berakom</i>	5,56	–	–	–
<i>NV</i>	5,30	–	–	–

³³ Nem sorolható csoportba a nyelvi metareflexió kategóriája. Ezek a metareflexiók *be* igekötővel képzett neológ szerkezeteket tartalmaznak, és a felsorolás felszíni szerkezetében figyelhetők meg (vö. 2. táblázat). A metareflexió szemantikai kategóriája magyarázattal szolgál arra, hogy a *bealszik* csomópontnak miért a *beájul* a második legerősebb kollokáltja.

<i>szopizik</i>	5,05	ig, Ig-tagmondat	<i>Mostanában éjszaka szopizik sokáig, bealszik 5-10 percre</i>	állapotváltozás előzménye, oka
<i>leteszem</i>	4,81	Ig, ig-tagmondat	<i>újra bealszik , de amint leteszem fent van</i>	állapotváltozás következménye
<i>KV</i>	4,00	–	–	–
<i>evés</i>	3,72	fn névut Ig	<i>Evés közben bealszik és csak nagy nehezen lehet felébredteni,</i>	állapotváltozás körülménye (idő) és okozója
<i>fürdés</i>	2,88	–	–	–
<i>ébred</i>	2,57	Ig, ig-tagmondat	<i>ha egyszer bealszik , akkor sem ébred fel</i>	állapotváltozás következménye
<i>kocsiban</i>	2,52	Ig fn-helyviszonyrag	<i>úgy kell értelmezni, hogy piásan bealszik a kocsiban</i>	állapotváltozás körülménye (hely)
<i>eszik</i>	2,37	ig, Ig-tagmondat	<i>megint eszik egy kicsit és bealszik olyan 9 fél 10 felé</i>	állapotváltozás előzménye, oka
<i>kaja</i>	2,17	–	–	–
<i>autóban</i>	2,08	Ig fn-helyviszonyrag	<i>Ha véletlenül egyszer-egyszer bealszik az autóban délután</i>	állapotváltozás körülménye (hely)
<i>szoptatás</i>	2,07	fn névut Ig	<i>Sok újszülött a szoptatás alatt bealszik a mellen</i>	állapotváltozás körülménye (idő) és okozója
<i>fáradt</i>	2,03	(utalószó) mn, (kötőszó) Ig	<i>estére annyira fáradt és nyugós hogy bealszik idő előtt</i>	állapotváltozás előzménye, oka
<i>kezemben</i>	1,93	–	–	–

3. táblázat. A *bealszik* mintázatjelöltheihez asszociálódó szemantikai csoportok

A négy szemantikai csoportot a 3. táblázat adatai mutatják be. Az első szemantikai csoporthoz az **Ig, ig-tagmondat** mintázatjelölt tartozik. Ebben a csoportban az első tagmondat a bealvás folyamatát, a második tagmondat pedig az állapotváltozásra következő, az állapotváltozás által okozott eseményt dolgozza ki.³⁴ A (3)-ban a példában dőlt betűvel kiemelt **Ig, ig-tagmondat** mintázatjelölt első tagmondata a bealvás folyamatát dolgozza ki, amelynek közvetlen következménye az azt időben követő és a mintázatjelölt második tagmondatában megkonstruálódó esemény, az elsődleges figura fel nem ébredésének megfigyeltetése:

(3) Mondjuk, szerencsém van vele, mert *ha egyszer bealszik , akkor sem ébred fel*, ha mondjuk a kenguruban aludt el [...]

Az első csoporttal szorosan összefügg a második azonosított szemantikai csoport, amely a folyamat előzményét dolgozza ki. Ide tartoznak az **ig, Ig-tagmondat**, valamint az **(utalószó) mn, (kötőszó) Ig** mintázatjelöltek. Ebben az esetben a második tagmondat dolgozza ki a bealvás folyamatát, miközben az első tagmondat a folyamat időbeli előzményének hozzáférhetővé tétele mellett egyben a folyamat indokát is implikálja,³⁵ amely arra is utalhat, hogy az ige által megnevezett folyamat olyan állapotváltozás, amelyet az elsődleges figura szenved el (vö. Kopcsák 2018). A (4) adat első tagmondatában megkonstruálódó jelenet, a csecsemő időben elhúzódó szoptatása például a második tagmondatban kidolgozott bealvás folyamatá-

³⁴ Az ok–okozat viszonyt kidolgozó tagmondatok, illetve az események ikonikusan motivált egymásra következőségének összefüggéséhez l. Kugler (2017: 819–820).

³⁵ Vö. az előző, 34. lábjegyzettel.

nak közvetlen időbeli előzményeként és ezzel együtt – mivel az anyatejjel való elteltődés álmósító hatással bír – a bealvás folyamatának indokaként alkotódik meg:

(4) *Mostanában éjszaka szopizik sokáig, bealszik 5-10 perc, aztán elkezdi nyűglődni [...]*

A harmadik csoportban a folyamat egyik körülménye, a hely profilálódik, amely az **Ig fn-helyviszonyrag** mintázatjelölt felszíni szerkezetében figyelhető meg. A folyamat helyének kidolgozása szintén szolgálhat az állapotváltozás egyik n-edik rendű, implicit okaként. Az (5) példában az *autóban* nyelvi elem profilálja a bealvás folyamatának helyét. A megnyilatkozó az *autóban* főnévvel a folyamat olyan körülményét dolgozza ki, amellyel implikálja, hogy a bealvás mint állapotváltozás a járműben való tartózkodás miatt megy végbe,³⁶ illetve kényszerül rá az elsődleges figurára (aki ebben a kontextusban is egy csecsemő):

(5) Ha véletlenül egyszer-egyszer *bealszik az autóban* délután, sokkal később sikerül csak este lerakni.

A negyedik csoportban a 4.2-ben legerősebb mintázatjelöltként felismert **fn névut Ig** szemantikai profilja figyelhető meg. A szemantikai profil és a felszíni szerkezet közös jellemzője, hogy a **névut** pozíció az állapotváltozás időviszonyítását, a **fn** szófaj pedig az állapotváltozás okozóját, kezdeményező szerepű résztvevőjét teszi hozzáférhetővé. A (6) és a (7) megnyilatkozásokban a **névut** pozíciójú *közben* és *után* elemek a mintázatjelölt **fn** szófajú *szopi* és *evés* eseményeihez viszonyítják a bealvás folyamatát. A **fn** szófajú *szopi* és *evés* elemek a mintázatjelöltben a táplálkozás eseményszerűségét, egyben a bealvás mint állapotváltozás okozóját dolgozzák ki – a táplálkozás a csecsemőként profilálódó elsődleges figura számára (a (4)-hez hasonlóan) ezekben az adatokban is álmósító hatással bír:

(6) Cumival alszik el este, de amint elaludt kiköpi, szóval ez nem zavarja, az éjszakai *szopi után* pedig *bealszik* és cumi sem kell.

(7) *Evés közben bealszik* és csak nagy nehezen lehet felébreszteni, hogy megegye a neki szánt mennyiséget (+/-120ml).

A mintázatjelöltek azonosítása során a **fn névut Ig** tűnt a legerősebb mintázatjelöltnek. A 3. táblázat jelentéstani szempontok szerinti elemzése után azt állítom, hogy a vizsgált szóalak esetében a **fn névut Ig** mintázatjelölt tényleges mintázatként írható le, és nagy valószínűséggel az **Ig fn-helyviszonyrag** mintázatjelölt is valós mintázat. Ugyanis egyfelől több kollokációjelölt vesz részt a két elemzett mintázatban, másfelől a mintázat egy olyan új, nem megjósolható, emergáló minőséget hoz létre a forma és a jelentés szintjén, amelyben minden mintázatban kódolt szófajnak, nyelvi elemnek szerepe van. Formailag azért, mert a *bealszik* szóalakból nem jósolható meg a két azonosított mintázat; jelentéstanilag pedig azért, mert a mintázatok az állapotváltozás mellett annak helyét és idejét is kidolgozzák úgy, hogy egyben a folyamat okára való utalást is magukban foglalják. A mintázatok az esemény tér- és időbeli

³⁶ Habár az (5)-ben ez nincs explikálva, lehetséges ok lehet az autó kényelme és/vagy monoton mozgása.

körülményeinek megnevezésével implicit vagy explicit módon megadják az állapotváltozás indokát úgy, hogy a **fn névut Ig** esetében a főnév az állapotváltozás indokát, eseményszerű előzményét, a névutó az állapotváltozás előzményéhez való időviszonyítást dolgozza ki, míg az **Ig fn-helyviszonyrag** esetében a helyviszonyraggal inflexált főnév az állapotváltozás helyét és annak többedrangú, implicit indokát teszi hozzáférhetővé. A bealvás mint esemény feltételezhetőleg nem szokványos az eseményt előidéző indok kidolgozása nélkül, az esemény indokának kidolgozására pedig azért lehet szükség, mert a bealvás mint esemény (i) nem felel meg egy tipikus (felnőtt vagy legalábbis nem csecsemő) humán résztvevő életritmus szerinti alvási idejének vagy helyének, illetve (ii) az állapotváltozást elszenvedő személynek (feltételezett) szándéka vagy önmonitorozási folyamatai ellenére megy végbe.

5. Összegzés

A dolgozat egy olyan pilotvizsgálatot mutatott be, amely egy jövőbeli kutatást készít elő. A kutatás folytatásának célja, hogy létrehozson egy olyan oktatási segédanyagot, amely a magyar nyelv legfontosabb mintázatait listázza és jellemzi röviden. Ez a lista mint a magyar nyelv oktatásában indirekt módon alkalmazható segédanyag segíthet a magyart idegen nyelvként tanulók (vagy a magyart mint származásnyelvet beszélők) számára abban, hogy könnyebben kifejezzék és megértsék magukat az adott nyelven. A jövőbeli kutatás előkészítése során a dolgozat módszertani és elméleti megállapításokat is megfogalmazott. Áttekintettem a korpusznyelvészet néhány állítását és irányzatát, ismertettem a mintázat fogalmát, bevezettem egy konzekvens és minimális előzetes nyelvi-nyelvészeti tudással is érthető metanyelvet, továbbá érveltem a mintázatok feltárásának egy lehetséges módja mellett. Bevezettem a mintázatjelölt fogalmát, amely fontos szerepet játszik a mintázatazonosítás folyamata során. A mintázatazonosításhoz Hunston–Francis (2000) és Simon (2018) alapján egy olyan módszert dolgoztam ki, amely több szinten generalizál: feltérképezi a szóalakhoz tartozó kollokációs profilt, a kollokáltak és a csomópont közös konkordanciasoraiban megfigyeli a csomópont mintázatjelöltjeit, majd a mintázatjelölt-lista értelmezése és szemantikai elemzése után, az utolsó generikus szinten meghatározza a szóalakhoz tartozó mintázatokat.

A 4. fejezet több szinten generalizáló lépésekkel vizsgálta a *bealszik* igealak kollokáltjait és mintázatjelöltjeit. A mintázatjelöltek listáit elemezve és a mintázatjelöltek szemantikai jellemzőit megvizsgálva két tényleges mintázatot figyeltem meg, amelyek a *bealszik* igealakot tartalmazzák. Ez a két mintázat a **fn névut Ig** és az **Ig fn-helyviszonyrag** mintázat volt.

Bár túlságosan ambiciózus vállalás lenne a magyar nyelv mintázatainak teljes körű leírását célul tűzni ki a kutatás jövőbeli folytatásában, a módszerben rejlő lehetőségek jelzésértékűek. Az alkalmazott és a további kutatás során finomítandó metanyelv transzparenciája segítheti, hogy a kutatás bekapcsolódhasson a nyelvészetten kívüli diskurzusokba, a magyar mint idegen nyelv tanításának módszertani gyarapításában, valamint szerepet vállaljon a laikus olvasók nyelvi készségeinek gyarapításában.

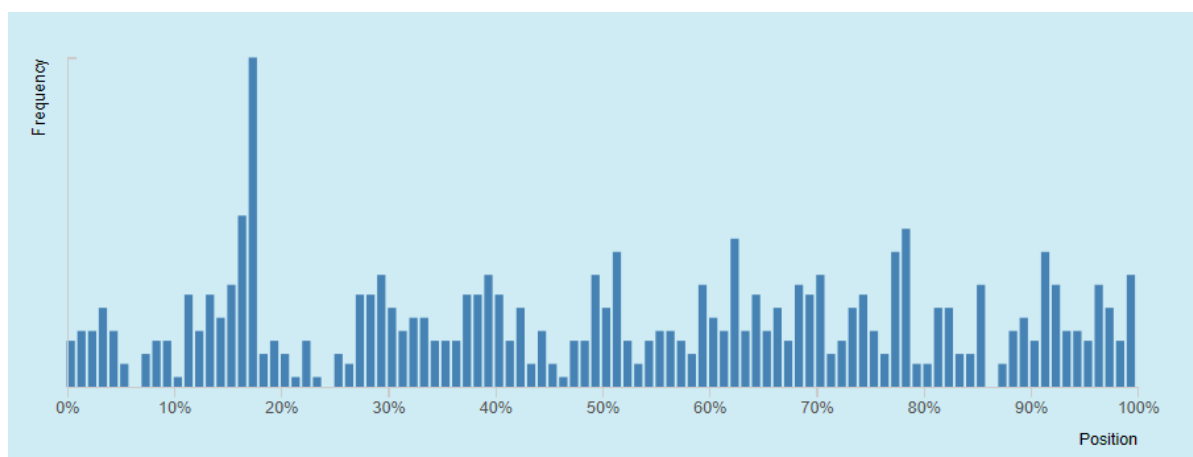
Hivatkozott szakirodalom

- Biber, Douglas 2010. Corpus-based and corpus-driven analysis of language variation and use. In Heine, Bernd – Narrog, Heiko (eds.): *The Oxford Handbook of Linguistic Analysis*. Oxford: Oxford University Press. 159–192.
- Croft, William 2012. *Verbs: aspect and causal structure*. Oxford: Oxford University Press.
- Csillag Andrea 2013. Mit tanulhatunk a fiatalok nyelvéről? A *be-* igekötő kognitív szemantikai elemzése néhány újabb keletű példa alapján. *Képzés és Gyakorlat* 11: 7–16.
- Evert, Stefan – Krenn, Brigitte 2005. Using Small Random Samples for the Manual. Evaluation of Statistical Association Measures. *Computer Speech and Language* 19(4): 450–466.
- Firth, John Rupert. 1957. A synopsis of linguistic theory, 1930–1955. In Firth, John Rupert (ed.): *Studies in Linguistic Analysis. Special Volume. Philological Society*. Oxford: Blackwell. 1–32.
- Francis, Gill 1995. Corpus-driven grammar and its relevance to the learning of English in a cross-cultural situation. In Pakir, Anne (ed.): *English in Education: Multicultural perspectives*. Singapore: Unipress.
- Francis, Gill – Hunston, Susan – Manning, Elizabeth 1996. *Collins COBUILD Grammar Patterns 1: Verbs*. London: HarperCollins.
- Francis, Gill – Hunston, Susan – Manning, Elizabeth 1998. *Collins COBUILD Grammar Patterns 2: Nouns and Adjectives*. London: HarperCollins.
- Goldberg, Adele 2006. *Constructions at Work: The Nature of Generalization in Language*. Oxford: Oxford University Press.
- Gumbrecht, Hans Ulrich 2010. *A jelenlét előállítására. Amit a jelentés nem közvetít*. Ford. Palkó Gábor. Budapest: Ráció Kiadó.
- Halliday, Michael A. K. 1994. *An Introduction to Functional Grammar*. 2nd edition. London: Edward Arnold.
- Hunston, Susan – Francis, Gill 2000. *Pattern Grammar. A corpus-driven approach to the lexical grammar of English*. Studies in Corpus Linguistics 4. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Hunston, Susan – Su, Hang 2017. Patterns, Constructions, and Local Grammar: A Case Study of 'Evaluation'. *Applied Linguistics* 40(4): 567–593.
- Jakubíček, Miloš – Kilgarriff, Adam – Kovář, Vojtěch – Rychlý, Pavel – Suchomel, Vít 2013. The TenTen corpus family. In *7th International Corpus Linguistics Conference CL*. 125–127.
- Kilgarriff, Adam – Baisa, Vít – Bušta, Jan – Jakubíček, Miloš – Kovář, Vojtěch – Michelfeit, Jan – Rychlý, Pavel – Suchomel, Vít 2014. The Sketch Engine: ten years on. *Lexicography* 1: 7–36.
- Kilgarriff, Adam – Rychlý, Pavel – Smrž, Pavel – Tugwell, David 2004. Itri-04-08. The sketch engine. *Information Technology* 105: 116.
- Kopcsák Róbert 2018. A magyar aspektusrendszer és a szubmerzív jelentés – a *bealszik* példája. *Ösvények* 2018: 30–44.
- Kopcsák Róbert 2019. *A szubmerzív jelentés a magyar aspektusrendszerben (kognitív nyelvészeti megközelítés)*. Szakdolgozat. Budapest: ELTE BTK.
- Kugler Nóra 2017. Az összetett mondat. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan. A magyar nyelv kézikönyvtára* 4. Budapest: Osiris Kiadó. 806–895.
- Ladányi Mária 2004. Rendszer – norma – nyelvhasználat. Igekötős neologizmusok „helyi értéke”. In Büky László (szerk.): *Nyelvleírás és nyelvművelés, nyelvhasználat, stilsztika*. Szeged: Szegedi Egyetem. 97–118.
- Ladányi Mária 2007. *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 76. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of cognitive grammar. Volume I. Theoretical prerequisites*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Majoros Krisztián 2013. Metafora és kollokáció. In Váradi Tamás (szerk.): *Alknyelvdok7. Doktoranduszok tanulmányai az alkalmazott nyelvészet köréből*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 131–142.

- Nádasdy Ádám 2002. *Besír, beröhög. Magyar Narancs* 51(35): 41.
- Reményi Andrea Ágnes 2010. Kollokációk korpuszalapú vizsgálata. *Fordítástudomány* 12: 67–95.
- Rychlý, Pavel 2008. A lexicographer-friendly association score. In Sojka, Petr – Horák, Aleš (eds.): *RASLAN 2008. Recent Advances in Slavonic Natural Language Processing*. Brno: Masaryk University. 6–9.
- Simon Gábor 2016. A metaforikus jelentés nyelvtanvezérelt megközelítése. *Magyar Nyelvőr* 140(2):178–199.
- Simon Gábor 2018. Az igei jelentés metaforizációjának mintázatai. Nyelvtan- és korpuszvezérelt esettanulmányok. *Jelentés és nyelvhasználat* 5: 1–36.
- Sinclair, John. 1991. *Corpus, Concordance, Collocation*. Oxford: Oxford University Press.
- Stefanowitsch, Anatol – Gries, Stefan Thomas 2003. Collostructions: Investigating the interaction of words and constructions. *International Journal of Corpus Linguistics* 8(2): 209–243.
- Suchomel, Vít – Pomikálek, Jan 2012. Efficient web crawling for large text corpora. In *Proceedings of the seventh Web as Corpus Workshop (WAC7)*. 39–43.
- Szirmai Mónika 2005. *Bevezetés a korpusznyelvészetbe*. Budapest: Tinta Könyviadó.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Kiadó.
- Tognini-Bonelli, Elena 2001. *Corpus linguistics at work*. Studies in Corpus Linguistics 6. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2015. *Az ige a magyar nyelvben. Funkcionális elemzés*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 181. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Melléklet

A *bealszik* szóalak disztribúciója a vizsgált korpuszt (huTenTen12) alkotó dokumentumokra vetítve a Sketch Engine felületén. Az ábráról az olvasható le, hogy a *bealszik* szóalaknak az egyik dokumentumon belül szokatlanul magas az előfordulása (ezt az x-tengely 10% és 20% pozíciója között kiugró oszlop jeleníti meg, amely egy, az ábrán nem specifikált dokumentumon belül jelöli a vizsgált szóalak relatív gyakoriságát):

KOPCSÁK RÓBERT
Eötvös Loránd Tudományegyetem
kopcsakrobert@gmail.com

Multimodális reklámplakátok metaforikusságának vizsgálata*

Cikkem három magyar nyelvű multimodális reklámplakát esetében vizsgálja a szövegben megjelenő, illetve a szöveg és kép viszonyában értelmezhető metaforák jelentésképző szerepét kognitív nyelvészeti keretben (vö. pl. Tolcsvai Nagy 2013, Tolcsvai Nagy (szerk.) 2017). Kutatásom célja feltárni, hogy hogyan befolyásolhatja a szöveg jelentését a képi elem olyan reklámplakátokon, amelyek metaforikus jelentéseket is aktiváló poliszém nyelvi elemet tartalmazó szöveg, illetve egy ezzel összefüggő kép található. A kérdésre elsősorban egy 124 adatközlő bevonásával készült kérdőíves vizsgálat eredményeit felhasználva keresem a választ. A kitöltött kérdőíveket feldolgozva megállapítható, hogy a vizsgálatba bevont plakátokon a vizuális elemeknek lényeges kontextualizáló szerepe van: a reklámszövegek nagymértékben irányítják a befogadók jelentéskonstruálási folyamatait.

Kulcsszavak: metafora, multimodalitás, reklámplakátok, poliszémia

1. Bevezetés

A reklámplakátok populáris csatornái a szolgáltatásokról, illetve termékekről szóló információk átadásának, annak ellenére, hogy fő szerepük – természetesen – a vásárlásra buzdítás. Napjainkban csaknem minden médiumban találkozhatunk reklámokkal, így ezek elkerülése a mindennapok során szinte lehetetlen. Mivel a közterületeken elhelyezett reklámplakátok különösen szembetűnőek, úgy vélem, termékeny kutatási irány lehet ezen plakátok nyelvészeti szempontok szerinti elemzése.

A plakátok gyakran egyszerre operálnak szöveges elemekkel és képekkel: előbbiek a termék megjegyezhetőségét, ismertségét alapozzák meg, utóbbiak pedig segítenek értelmezni a szöveg üzenetét, illetve felerősítik azt (Jakusné Harnos 2005: 423). Cikkemben három olyan reklámplakátot vizsgálok, amelyek esetében a reklámszöveg egy adott nyelvi konstrukció metaforizáción alapuló poliszémiáját aknázza ki; ezekben az esetekben – ahogyan azt a következőkben ismertetett vizsgálat eredményei is mutatják – a plakáton szereplő kép segít kontextualizálni a szöveget.

Kutatásom három kérdésre keresi a választ:

- a) a vizsgált plakátokon a megjelenített kép milyen mértékben befolyásolja a poliszém szöveg feldolgozását;
- b) milyen metaforikus jelentésű elemek találhatóak és aktiválód(hat)nak az egyes (reklám)szövegekben;

* A dolgozat elkészülésében nyújtott hathatós segítséget ezúton is szeretném megköszönni Tátrai Szilárdnak, valamint lektoraimnak és szerkesztőimnek.

- c) hogyan értelmezik a befogadók a reklám szövegét akkor, ha azt a plakát (és annak képi elemei) nélkül olvassák.

A következőkben röviden felvázolom a kutatás elméleti keretének alapvetéseit, valamint definiálom a vizsgálat szempontjából legfontosabb fogalmakat. Ezután bemutatom és elemzem a három vizsgált plakátot, illetve az azokon szereplő képi és szöveges elemeket, majd ismertetem a plakátok értelmezésére vonatkozó, 124 adatközlő bevonásával készült kérdőíves vizsgálat eredményeit, valamint elemzem és kategorizálom a kérdésekre érkezett válaszokat. Végül összefoglalom a vizsgálat főbb következtetéseit, és röviden felvázolok néhány további lehetséges kutatási irányt.

2. Elméleti háttér

Kutatásomat funkcionális kognitív nyelvelméleti keretben (vö. Tolcsvai Nagy 2017; Langacker 2008) végeztem. Ez a felfogás „nem a nyelvtani szerkezet mint szerkezet formális leírására helyezi a hangsúlyt, hanem a nyelvi szerkezet jelentésének a leírására, jelentés és megismerés viszonyára”, a nyelvet pedig „elsődleges strukturáló tényezőnek tekinti” (Tolcsvai Nagy 2013: 357) – így megfelelő szemléleti háttérrel jelent a metaforikus jelentéskiterjesztésen alapuló poliszém jelentéshálózatok jelenségét középpontba állító, illetve az ehhez kapcsolódó jelentéskonstruálási folyamatok feltárására irányuló kutatásom számára. A használatalapúságot alapelvnek tekintő kognitív nyelvelmélet emellett a vizsgálat anyanyelvi beszélők által kitöltött kérdőíveket feldolgozó részéhez is jól illeszkedik.

A reklám(szöveg) „a hírek¹ tervezett, nyilvános közvetítésének nevezhető abban az esetben, ha a hír, üzenet bizonyos csoportok ítéletalkotását és/vagy cselekvését befolyásolja, és ezáltal egy javakat, szolgáltatásokat vagy ötleteket előállító vagy lefektető csoportot vagy intézményt szolgál (növelve, megtartóan vagy feladatainak megvalósításában)” (Hoffmann 1981, idézi: Gyuricza 2016: 78). A reklámokkal kapcsolatban gyakran felmerül a manipuláció fogalma (l. pl. Árvay 2003, Bárházi 2008) – hiszen a reklámok elsődleges célja a (gyakran manipulatív) befolyásolás (vö. Kuna 2019: 35–89), az egyoldalúan pozitív kép kialakítása a termékről vagy a szolgáltatásról, illetve ezáltal a befogadó vásárlóvá tétele (Árvay 2003: 12). Kutatásom célja azonban nem a reklámok manipulációs stratégiáinak a feltérképezése, hanem az adott szövegek befogadásának, értelmezésének, valamint a szövegek és a plakátokon megjelenő vizuális elemek egymásra hatásának vizsgálata.

Az általam feldolgozott reklámplakátok multimodális jellegűek, tehát többféle jelrendszer (jelen esetben képet és szöveget) kapcsolnak össze, illetve a befogadót is ezen jelrendszerek összekapcsolására készítetik (Gyuricza 2016: 71, 79). Úgy vélem, hogy a verbális és vizuális elemek kölcsönhatásának szemantikai szempontokra fókuszáló leírása új kutatási irányokat nyithat meg, illetve új eredményekre vezethet.

Az általam vizsgált reklámplakátok mindegyikén poliszém nyelvi szerkezetek jelennek meg. A szerkezetek poliszémiája két plakát esetében az ige (l. 1. és 3. kép), egy esetben

¹ *Hír* alatt a cikkben és a definícióban azon információkat értem, amelyek a potenciális vásárlókat arra ösztönözhetik, hogy a cég által kívánt cselekvést véghez vigyék (ilyen cselekvés lehet a vásárlás vagy a szolgáltatások igénybevétele).

pedig a melléknévvé váló főnév (l. 2. kép) poliszémiájára épül. Dolgozatomban azokat a nyelvi egységeket tekintem poliszémnek, amelyek esetén „a konceptualizáló két fogalmat összekapcsol valamely kognitív motiváció alapján úgy, hogy az egyik fogalmat jelölő nyelvi elem jelentésszerkezetének egy részét felhasználja a másik fogalmat jelölő nyelvi elem jelentésszerkezetének létrehozására” (Tolcsvai Nagy 2017: 269).

A kognitív nyelvészet a metaforát alapvetően egy fogalmi tartomány másik fogalmi tartomány terminusaival való megértéseként definiálja (pl. Kövecses 2005: 20). Fontosnak tartom ugyanakkor kiemelni, hogy kutatásom során nem konkrét fogalmi metaforákat, hanem metaforikus nyelvi kifejezéseket elemeztem (vö. Kövecses 2005, Kövecses–Benczes 2010: 79–93; Lakoff–Johnson 1980), amelyek metaforikussága azonban nem feltétlenül szaliens. A kognitív nyelvészet szerint a poliszémia és a metafora gyakran szoros kapcsolatban áll egymással: a poliszémia esetében a metaforikus jelentéskiterjesztés a leggyakoribb szabályszerűen működtetett kognitív sémák közé tartozik (Tolcsvai Nagy 2015: 53, 2017: 273–275), egyes tanulmányok pedig egyenesen kimondják, hogy feltételezésük szerint a poliszém szavak figuratív értelme metaforikus kapcsolat által jön létre a prototipikusabb jelentésből („It is assumed that the figurative senses of polysemous words are derived metaphorically from the more prototypical spatial senses.” (Kovács 2011: 14)²). A dolgozatomban tárgyalt kifejezések mindegyike a metaforikus jelentéskiterjesztésen alapuló poliszémiát valósítja meg.

A vizsgált plakátok esetében a kialakuló kontextus is fontos szerepet kap: mivel a diskurzus médiumához (a plakáthoz) köthető ismereteink a kontextus egyik elemét alkotják (Tátrai 2017: 930), a vizsgált szövegeknek a képi elemmel való összekapcsolását a kontextualizáció folyamata segíti elő, amelynek keretében „a résztvevők a fizikai, a társas és a mentális világból származó, relevánsnak tűnő háttérismeretek mozgósításával biztosítják a diskurzus során aktuálisan alkalmazásba vett nyelvi szimbólumok sikeres referenciális értelmezését” (Tátrai 2017: 952).

A funkcionális kognitív nyelvelméleti kereten belül léteznek korpuszalapú megközelítések is (vö. pl. Simon 2016). Bár a plakátok elemzésekor felhasználtam az MNSZ2 adatait is, kutatásom főbb eredményei a kérdőíves vizsgálat során nyert adatokra épülnek.

3. Anyag és módszer

3.1. A vizsgált plakátok

A kutatásomban három plakátot elemeztem. A plakátok kiválasztása során olyan reklámplakátokat kerestem, amelyeken szerepel

- 1) egy poliszém, adott esetben metaforikus jelentésűként is értelmezhető (rövid) nyelvi kifejezés, reklámszöveg, valamint
- 2) egy kép vagy illusztráció, amely kontextualizálja a szöveget, illetve segít a kontextus kialakításában.

² „Feltételezhető, hogy a poliszém szavak figuratív jelentése metaforikusan, a prototipikusabb, térbeli jelentésből alakul ki” (saját fordítás – P. N.).

A plakátok kiválasztásában fontos szerepet játszottak természetesen a személyes benyomásaim is: csak olyan plakátok kerültek be a vizsgálatba, amelyekkel – valamilyen formában – magam is találkoztam az utcán; gyűjtésem tehát véletlenszerű volt.

1. kép. Az első plakát

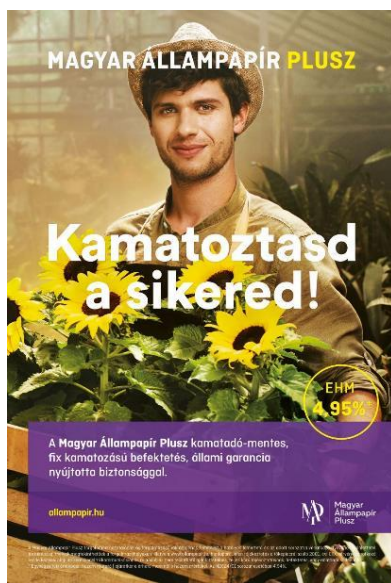
Az első, okostelefont reklámozó plakáton a „Dóra (30) és András (32) mindent megoszt egymással” szövegrészlet *megoszt egymással* szókapcsolata poliszém, metaforikusan is értelmezhető. A szöveges rész alatti fotón két ember látható, akik megfeleltethetők az idézett szövegrészben említett Dóranak és Andrásnak (hiszen a képen egy nő és egy férfi szerepel, akik a nevük mögött zárójelben megadott életkoruk szerint is közel egykorúnak tűnnek). Az életkor zárójeles megjelenítése és a keresztnév használata többek között a nyomtatott bulvársajtóra is jellemző – ez a plakátot vizuális értelemben is kontextusba helyezi, azaz kapcsolatot teremt a bulvársajtó közvetlen hangneme, megszólítási módja és a plakát szövege között.

2. kép. A második plakát

A második plakáton a vizsgált szöveg az „Elnök vagy a pénzügyekben?” kérdés volt, melyből az *elnök* főnév kapott még egy jelentést metaforizáció által. Az alatta megjelenő mondat („Mutasd meg, hogy minden döntésed vezető!”) nem került be a vizsgálathoz kapcsolódó kérdőívbe, azonban feltételezem, hogy azoknál a válaszadóknál, akik a plakátot teljes egészében látták, ez a mondat is hatással volt a feldolgozásra. A *vezető* szó ebben az esetben az *elnök* szemantikai mezejében helyezkedik el. A *vezető* és az *elnök* jelentését további jelentésréteggel egészíti ki a plakáton látható lány pólóján lévő felirat, amelyen egy korona és az *of pénzügy* felirat látható, ezzel utalva arra, hogy a lány a pénzügy „királynője”. A királynő, a vezető és az elnök mind valamilyen felettesi, irányítói pozíciót töltenek be, illetve valamilyen hierarchiának ők állnak a tetején.

A képen egy fiatal lányt láthatunk, hiszen a plakát eredetileg egy középiskolás pénzügyi versenyt reklámoz – erről azonban a plakáton nincs információ, így a lányt a befogadó nehezebben tudja egy konkrét termékhez/szolgáltatáshoz kötni (bár a lány kora utalhat a célközöniséget adó korosztályra). Egyedül a *Zsebpénzügyes* márkanév szolgáltathat valamiféle iránymutatást a céggel, illetve a korosztállyal kapcsolatban (hiszen zsebpénzt tipikusan gyerekek, illetve tinédzserek szoktak kapni a szüleiktől).

3. kép. A harmadik plakát

A harmadik plakáton a vizsgált szöveg a „Kamatoztasd a sikered!” felszólítás, amelyből adott esetben a *kamatoztat* igére érdemes figyelni. A képen egy fiatal férfit láthatunk, amiből a befogadó következtethet arra, hogy a plakát fiataloknak szól. A *kamatoztat* szó jelezheti, hogy a reklámplakát egy személyes pénzügyekkel kapcsolatos termékre hívja fel a figyelmet. (A plakát az állampapír-befektetéseket promotálja.)

3.2. A kérdőív és a kutatási kérdések

A kutatásomban azt vizsgálom, hogy a bemutatott plakátokon a) a poliszém nyelvi egységeket tartalmazó szöveg jelentését befolyásolja-e, és ha igen, mennyire befolyásolja a megjelenített kép, b) milyen metaforikus jelentésű (vagy akként is értelmezhető) elemek találhatók a szövegekben, illetve c) a befogadók a plakát ismerete nélkül hogyan értelmezik az adott szövegeket. Az eredményeket egy kérdőíves vizsgálat alapján állapítottam meg, ennek kiértékeléséhez azonban az ÉrtSz. és az MNSZ2 is segítségemre volt. A többértelmű szavak jelentésének meghatározásához az ÉrtSz.-ből³ indultam ki, összevetve annak jelentésmeghatározásait a kutatásom adataival;

³ Természetesen az ÉrtSz. által megadott jelentések (szándékosan és szükségképpen) viszonylag általánosak; a kutatás az ÉrtSz. által megadott jelentéseket csak kiindulópontnak használja a plakátokon megjelenő különböző jelentések leírására.

a jelentések köznyelvi, a kérdőív válaszain kívül előforduló aspektusait pedig az MNSZ2 segítségével tártam fel.

A kérdőívet összesen 124 adatközlő töltötte ki. Mivel az első kutatási kérdésem a vizuális elemeknek a nyelvi elemek feldolgozására gyakorolt (feltételezhető) hatására kérdezett rá, a kérdőívet két változatban készítettem el: a kitöltők egyik csoportja (62 fő) ismerte (látta) a plakátokat, míg a másik csoport (szintén 62 fő) csupán a vizsgált szövegek ismeretében válaszolt a feltett kérdésekre. Az adatközlők 74,2%-a nő (92 fő, 46-46 mindkét csoportban), 25,8%-a férfi (32 fő, 16-16 mindkét csoportban). Átlagéletkoruk 28,8 év. A kérdőívet a kitöltők online érthették el 2019. október 23. és 2019. október 28. között.

A kérdőívet tegező formában fogalmaztam meg, mivel a nem-tegező formát túlságosan formálisnak, illetve néhány kérdésnél kifejezetten esetlennek találtam – ebben természetesen a kérdőív megosztásának platformja is közrejátszott: a kitöltések legnagyobbbrészt az én ismerőseim, illetve azok ismerősei közül kerültek ki, akik megosztották a kérdőívem. Mivel a szociális médiában alapvetően a tegezés a megszokott, így én is ezt követtem. Emellett törekedtem arra is, hogy a kitöltők ne érezzék, hogy „tesztet” töltenek ki, ahol helyes és helytelen válaszok vannak – ehhez pedig hatékony megoldásnak tartottam a formalitás mértékének a minimalizálását. A kérdések mindkét válaszadói csoport esetében azonos sémát követtek. A kérdőív kérdéseit a jelen dolgozat végén található *Függelék* tartalmazza.

4. Jelentéskonstruálás a reklámszövegekben

Az általam vizsgált reklámplakátokon elhelyezett szövegek poliszémek, jelentéseik összetett szemantikai hálót alkotnak (vö. pl. Tolcsvai Nagy 2017: 265). A poliszém nyelvi egységek különböző jelentéseihez a mondatban akár különböző, a résztvevők eltérő nézőpontját kifejező szavak is társulhatnak (vö. Tolcsvai Nagy 2017: 48, 265). A reklámplakátokon szereplő poliszém kifejezések jelentéseinek teljes körű feltárása egy külön dolgozat témája lehetne, így ezt meg sem kíséreltem – azonban a kérdőíves kutatás során kapott válaszokban előforduló különböző jelentéseket, illetve a különböző jelentésű szavakhoz kapcsolódó válaszokat a 2., 3., 5., 6., 8., 9. kérdéseknél figyelembe vettem, és azokat csoportokra osztottam.⁴

A válaszok csoportosítása a szemantikai hasonlóság alapján történt: azok a válaszokban megjelenő kifejezések, amelyeknek jelentésszerkezetében hasonló cselekvés, tárgy vagy esemény profilálódott, egy kategóriába kerültek. A kategóriák elnevezései – amelyek a kategóriát szervező hasonlóságra utalnak – szándékosan kevésbé specifikusak, de a legtöbb kategóriában így is előfordulnak olyan elemek, amelyek periférikus tagjai az adott kategóriának (Tolcsvai Nagy 2017: 215–225). Az általam körvonalazott kategóriák a posteriori kategóriák: a válaszokat csoportosítva hoztam létre őket, majd ellenőriztem, hogy az egyes példányok valóban abba a kategóriába illenek-e a leginkább, amelybe a rendszerezés során soroltam őket. Egy válasz több kategóriába is bekerülhetett, hiszen például felsorolások esetében minden egységet önálló szemantikai egységnek tekintettem.

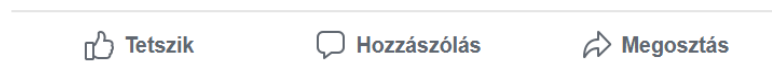
⁴ Dolgozatomban a kérdőív minden kérdését érintem, azonban a legnagyobb hangsúly az 1., 2., 3. kérdésem van.

4.1. Az első plakát elemzése

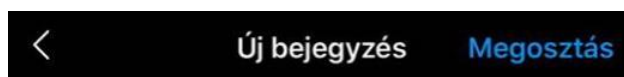
Az első plakáton a vizsgált reklámszövegben („Dóra (30) és András (32) mindent megoszt egymással”) a *megoszt egymással* szerkezet poliszém. A *megoszt* szó az ÉrtSz. szerint a következőket jelenti:

1. Megoszt vmit vkivel: vmiből, ami az övé, másnak is ad, esetleg megfelel vele; hagyja, hogy más is részesüljön belőle, más is használja.
 - a. (ritka) Megoszt vmit vkivel: vmiből, ami a másé, elfogad egy részt.
 - b. Úgy oszt vmit két v. több részre, hogy mindegyik rész más-más személy birtokába kerül.
2. (átvitt értelemben) Megoszt vmit vkivel: vmely lelki tartalomból, helyzeti előnyből, állapotból részt ad vkinek, részeltet vkit.
3. <Egyenlenséget szítva vmely emberi közösséget> egymással szemben álló csoportokra bont.

A szótár megjelenésének idejéből adódóan azonban legalább egy további jelentés(árnyalat) nem került be a fenti szócikkbe: a közösségi médiában elterjedt „megosztás”. A közösségi oldalakon általában posztokat oszthatunk meg (legyen az a „megosztó” által előállított tartalom vagy mások posztjának a saját felületünkre történő importálása), különböző virtuális gombok segítségével:

1. ábra. A Facebook-posztok alatti virtuális gombok

2. ábra. Az Instagram új bejegyzést létrehozó oldalának a mobilos fejléce

3. ábra. A Youtube mobilapplikációjának részlete egy videó alatt

Az 1–3. ábrákon látható *megosztás* gombok mind valamilyen közzétételt tesznek lehetővé: segítségükkel egy posztot, képet vagy videót helyezhetünk el a saját falunkra vagy fiókunkba, küldhetünk el üzenetben, illetve jeleníthetünk meg valamely más platformon.

Ebben az esetben a *megoszt* szónak tehát – az ÉrtSz. szócikkében első helyen szereplő (alap)jelentésre épülve – új metaforikus jelentése jön létre: az ige adott esetben azt fejezi ki, hogy az adott cselekvés végrehajtója „közössé tesz” olyan virtuális tartalm(ak)at, amely(ek)et ő már látott, az(oka)t megmutatja másoknak, ezzel ugyanabban az élményben, tudásban, információban részesíti őket, mint amiben ő is részesült. Ebben a metaforikus jelentésében a

megoszt ige nem fizikai, hanem virtuális „tárgyak” hozzáférhetővé tételére utal. Mivel a vizsgált reklámplakáton egy okostelefon látható, feltételeztem, hogy a befogadók az igenek ezt az új, a közösségi médiában megfigyelhető folyamatokra vonatkozó metaforikus jelentését is aktíválják. A plakáton szereplő *megoszt* szó azonban nemcsak ezt az újabb, szociális médiában használatos jelentést aktiválja, hanem – ahogy azt a kérdőív kérdéseire adott válaszok mutatják – egyszerre a többi (a szótárban is meghatározott) jelentést is. A plakát többértelmű szövegezése természetesen nem új keletű tendencia (ahogy arra Schirm Anita (2009: 173) is rámutat); a nyelvi figyelemfelkeltés kitűnő eszköze lehet a poliszémia mellett a homonímia is, hiszen a homonim alakok is szóisméltés nélkül tudnak többféle jelentést előhívni a befogadóban (Schirm 2009: 173).⁵

A kérdőív nyitott kérdésekkel dolgozott, így a válaszadók többféle választ, illetve több kifejezést is megadhattak. A beérkezett válaszokat az azokban előtérbe kerülő cselekvések alapján öt kategóriába soroltam. Egy válasz több kategóriába is bekerülhetett. A kérdőív válaszainak elemzésekor a jelentések centrum–periféria-elv mentén való eloszlását is felhasználom (Tolcsvai Nagy 2017: 229), illetve az MNSZ2 rekordjaival is összevetem az eredményeket. A kategóriákat az 1–2. táblázatban egy-egy példával szemléltetem, félkövérrel kiemelve a válaszok azon részét, amely az adott kategóriába való besorolás alapjául szolgált. (A táblázatokba a válaszok minden esetben az eredeti helyesírást megtartva kerültek be, a kiemelés pedig mindig a kategorizáció során alapul vett szövegrészt jelöli.)

Az első kérdés a következő volt: „Szerinted mit jelent a »Dóra (30) és András (32) mindent megoszt egymással.« mondat (a plakáton)? Fejtsd ki!” Az erre adott válaszok típusait, illetve a hozzájuk kapcsolódó példákat az 1. és a 2. táblázat szemlélteti (vannak olyan választípusok, amelyeknél a két vizsgálati csoport közül csak az egyik csoport válaszaiból lehetett a választípusba tartozó nyelvi adatot találni):

Választípus	Példa
ad valamit/ valamennyit a sajátjából a másikkal	Dóra, aki harminc éves és András, aki 32 mindent megoszt egymással, ami lehet verbális-életesemény, gondolatok etc., vagy tárgyi alapú-pl számlák, költségek, étel . (6. adatközlő)
hozzáférhetővé tesz valamit a másik számára	Bizalmas kapcsolatban vannak, elmondják egymásnak életük lényeges és lényegtelen pillanatait (13. adatközlő)
közössé tesz valamit / közösen használ valamit a másikkal	Kétértelmű: osztóznak az anyagi javakon és mindent elmesélnek (42. adatközlő)
közösen, együtt végez valamilyen tevékenységet, időt tölt a másikkal	–

⁵ Dolgozatom nem foglalkozik a homonímia jelenségével, azonban véleményem szerint mivel a poliszémia és a homonímia között gyakran nem éles a határ (vö. pl. Kovács 2011), valamint mivel a poliszém szavak esetében is egy hangalakhoz kapcsolódik két vagy több (egymással összefüggő) jelentés, Schirm Anita fent említett megállapítása általánosságban a poliszém szavakra is vonatkoztatható.

egyéb	Szerintem ők egy pár , és a párcapcsolat mellett legjobb barátaik is egymásnak . Jó az összhang. (2. adatközlő)
-------	---

1. táblázat. A plakátot nem ismerők csoportja

Választípus	Példa
ad valamit/ valamennyit a sajátjából a másinak	-
hozzáférhetővé tesz valamit a másik számára	A szöveg ötletességét, humorát a kettős értelmezés lehetősége adja. Megosztás mint fb felületen események, gondolatok, posztok közlése. Ugyanakkor a képen együtt nézik a telefont, vagyis nincs közöttük titok , minden közös, mindent megosztanak egymással, még az abszolút magánterületnek számító mobilt is (43. adatközlő)
közössé tesz valamit / közösen használ valamit a másikkal	Mivel dual sim telefonról van szó, ezért mindketten tudnak egy telefont használni , ergo megosztják. (29. adatközlő)
közösen, együtt végez valamilyen tevékenységet, időt tölt a másikkal	Megosztják a használati tárgyaikat, érdeklődési körüket . (15. adatközlő)
egyéb	A plakát alapján azt, hogy ők egy pár akik szoros kapcsolatban vannak egymással. mivel mind kettejüknek a fent említett okostelefonja van, nem akadály, hogy egész nap kapcsolatban legyenek egymással és megosszák a napi történéseket... (7. adatközlő)

2. táblázat. A plakátot ismerők csoportja

Az *ad valamit/valamennyit a sajátjából a másinak* kategóriát az ÉrtSz. által első jelentésként szótárazott értelmezést alapul véve határoztam meg: ebbe a típusba azok a válaszok kerültek, amelyekben a megosztás egy fizikai tárgy (pl. étel) részekre bontására és az egyes részek valaki másnak történő átadására utal.

Hasonló a *közössé tesz valamit / közösen használ valamit a másikkal* kategória is, ebben az esetben azonban az adott dolog (általában fizikai tárgy) nem darabolható fel részekre; a megosztás a használat jogának vagy a teher viselésének megosztását jelenti.

A *hozzáférhetővé tesz valamit a másik számára* kategória tagjainál az ige nem fizikai tárgyak, hanem pl. gondolatok, érzelmek hozzáférhetővé tételére vonatkozik.

A *közösen, együtt végez valamilyen tevékenységet, időt tölt a másikkal* kategóriába pedig azok a cselekvések kerültek, amelyek esetében az adott cselekvést, tevékenységet valaki mással együtt végzi a szóban forgó személy.

Az *egyéb* kategóriába azokat a válaszokat soroltam, amelyek nem illeszthetők be az előző kategóriákba. Itt említhetők például azok, amelyek a plakáton szereplő személyek és/vagy a szövegben megjelenő két figura közötti kapcsolatról tesznek megállapítást.

Az egyes kategóriákba sorolható válaszok számát és százalékos megoszlását a 2. és a 3. táblázat szemlélteti (egy tizedesjegyre kerekítve az értékeket):

Választípus	ad valamit/ valamennyit a sajátjából a másíknak		hozzáférhe- tővé tesz va- lamit a má- sik számára		közössé tesz valamit / közö- sen használ va- lamit a másíkkal		közösen, együtt végez, tölt valamit a másíkkal		Egyéb	
Válaszadók száma, %-os arány	2	1,9%	58	55,2%	23	22%	0	0%	22	21%

3. táblázat. A plakátot nem ismerők csoportja (Σ 105)

Választípus	ad valamit/ valamennyit a sajátjából a másíknak		hozzáférhe- tővé tesz va- lamit a má- sik számára		közössé tesz valamit / közö- sen használ va- lamit a másíkkal		közösen, együtt végez, tölt valamit a másíkkal		Egyéb	
Válaszadók száma, %-os arány	0	0%	52	77,6%	10	14,9%	1	1,5%	4	6%

4. táblázat. A plakátot ismerők csoportja (Σ 67)

A plakátot ismerők között a külön értelmezhető válaszok száma kevesebb, a válaszok azonban ebben a csoportban diverzebbek az egyes kategóriákon belül; a plakátot nem ismerőknél 21, a plakátot ismerőknél pedig 42 válasz különíthető el⁶ – ez azt jelenti, hogy a plakátot nem ismerők gyakrabban hívták elő ugyanazt a jelentést. Kitűnő példát adnak erre a „mindent elmond egymásnak / mindent megbeszél egymással” sémát követő válaszok, amelyek a plakátot nem ismerők válaszaiban összesen 31-szer fordultak elő. A diverzitás valószínűleg azzal magyarázható, hogy a plakátot nem ismerők esetében a kép által teremtett kontextus nem korlátozza a szóba jöhető értelmezési lehetőségek számát: a válaszadók ekkor a mondat több jelentését is érvényes jelentésként hívhatják elő.

A *közössé tesz valamit / közösen használ valamit* kategóriába a plakátot nem ismerők válaszaik közül elsősorban azok tartoztak, amelyek szerint két személy „mindent elmond/megbeszél egymással”, míg a plakátot ismerők ide sorolható válaszaik változatosabb képet mutatnak: esetükben megjelenik a *megoszt* igének a közösségi médiával összefüggő jelentése is (pl. „Szociális médián látottak megosztása”; „Sokat chatelnek”). Ezt magyarázhatja, hogy a plakáton a termék (a mobiltelefon) és a képen szereplő személyek kezében látható telefon is kontextualizál. Azok körében azonban, akik nem látták a plakátot, sokkal gyakoribb jelentéstulajdonítási stratégia, hogy a mondatban említett két szereplő közötti kapcsolatot próbálják meg megállapítani (ez vezethet ahhoz, hogy esetükben viszonylag sok válasz az *egyéb* kategóriába került). Többen említik, hogy az adott személyek bizalmas, szoros, jó kapcsolatban vannak egymással, szeretik egymást, emellett a válaszok egy része párkapcsolatot, közeli baráti kapcsolat vagy jó testvéri/rokonni viszonyt feltételez közöttük. Mindössze egy válaszadó említi, hogy „nem tudni, hogy milyen kapcsolatban vannak”.

⁶ A plakátot nem ismerők csoportjában gyakori volt a felsorolás; ez is nagymértékben hatással van az említett a számok alakulására.

Összegezve tehát elmondható, hogy a plakáton a *megoszt* szó szervezi a mondat jelentését, és a kép az igének az okostelefonokhoz, illetve a közösségi médiához kapcsolódó jelentését (is) aktiválja. Ha azonban a termék nem ismert, az adatközlők válaszaiban a személyek kiléte és kapcsolata kerül inkább előtérbe.⁷

A második kérdésre („Mit lehet még megosztani egymással?”) adott válaszokat az 5. és a 6. táblázat összesíti (a választípusok melletti számok a válaszadók számát jelölik):

Választípus								
Ad valamit/ valamennyit a sajátjából a másikkal		Közössé tesz/ Közösen használ valamit a másikkal		(Érzelmileg) hozzáférhetővé tesz valamit a másik számára		Közösen, együtt végez/tölt valamit a másikkal		Egyéb
Választípus	Válaszadók száma	Választípus	Válaszadók száma	Választípus	Válaszadók száma	Választípus	Válaszadók száma	Válaszadók száma
Fogyasztásra alkalmas dolog	29 18%	Tér	11 6,8%	Érzelmek	16 9,9%	Elvont	14 8,7%	5 3,1%
Egyéb	2 1,2%	Érték	15 9,3%	Mentális tartalom	17 10,6%	Konkrét	7 4,3%	
		Tárgyak	24 15%	Információ	10 6,2%			
		Egyéb	3 1,9%	Egyéb	8 5%			

5. táblázat. A plakátot nem ismerők csoportja (Σ 161)

⁷ Természetesen nem zárható ki, hogy az adatközlők egy részének a szöveg alapján eszébe jutott, hogy látta pontosan azt a plakátot, ahonnan a nyelvi adat vételezve lett (hiszen a vizsgált plakátokat bárki láthatta az utcán), azonban a plakát érvényessége (2019. augusztus 15–21.) és a kérdőív kitöltése (2019. október vége) között eltelt viszonylag hosszú idő miatt nem tartom valószínűnek, hogy a plakátot annyi adatközlő fel tudta idézni, hogy ez az eredményt szignifikánsan torzítsa. Ettől függetlenül az adatközlők felismerhették, hogy reklámszövegről van szó, azonban a képi elemmel való kapcsolatot ez alapján nem tudták megteremteni (hiszen azt nem látták).

Választípus								
Ad valamit/ valamennyit a sajátjából a másinak		Közössé tesz/ Közösen használ valamit a másikkal		(Érzelmileg) hozzáférhetővé tesz valamit a másik számára		Közösen, együtt végez/tölt valamit a másikkal		Egyéb
Választípus	Válaszadók száma	Választípus	Válaszadók száma	Választípus	Válaszadók száma	Választípus	Válaszadók száma	Válaszadók száma
Fogyasztásra alkalmas dolog	23 11,7%	Tér	14 7,1%	Érzelmek	32 16,2%	Elvont	39 19,8%	9 4,6%
Egyéb	4 2%	Érték	15 7,6%	Mentális tartalom	13 6,6%	Konkrét	4 2%	
		Tárgyak	7 3,6%	Információ	25 12,7%			
		Egyéb	2 1%	Egyéb	10 5,1%			

6. táblázat. A plakátot ismerők csoportja (Σ 197)

Az erre a kérdésre adott válaszokban feltűnően ritkábban jelennek meg a közösségi médiával kapcsolatba hozható válaszok – ez véleményem szerint a kérdésem feltevéséből („mit lehet még megosztani?”) adódhat. Jelentős különbség továbbá, hogy azok, akik látták a plakátot, sokkal gyakrabban említenek érzelmi hozzáférhetőséggel összefüggő tevékenységeket: ez a *megoszt* szó többjelentésű mivoltának a plakát képi anyagával való összefűzésével magyarázható – hiszen a reklámozott termék (a mobiltelefon) ott van a plakáton megjelenített két személy kezében, és ez a két személy úgy tűnik, közel áll egymáshoz (hiszen a nő hátulról átöleli a férfit). Így tehát a plakát a *megosztás* érzelmi hozzáférhetőséget kifejező jelentésére is ráirányítja a figyelmet.

A harmadik kérdés („Dóra és András mindent ____ egymással”) esetében mindkét csoport a *megbeszél* igét említi a leggyakrabban. Ennek a kifejezésnek a gyakoriságát a Magyar Nemzeti Szövegtár (MNSZ2) korpuszadatai is alátámasztják: a „mindent _____ egymással” kifejezésre adott találatok között szintén a *megbeszél* ige valamely szóalakja fordul elő a legtöbbször (48-ból 21-szer).

word	Freq
p/d megosztanak	6
p/d megbeszélünk	6
p/d megbeszélnek	5
p/d megbeszéltek	4
p/d megbeszéltünk	3
p/d tudunk	2
p/d megosztunk	2
p/d úgy	1
p/d átértünk	1
p/d tudtak	1
p/d tisztáztunk	1
p/d tisztázhatnak	1
p/d szerelvényt	1
p/d megosztottak	1
p/d megosztotok	1
p/d megosszanak	1
p/d megbeszélni	1
p/d megbeszéljünk	1
p/d megbeszélhetünk	1
p/d meg	1
p/d kipróbálunk	1
p/d kellett	1
p/d hanem	1
p/d ezek	1
p/d az	1
p/d ahogy	1
p/d Törödünk	1

4. ábra. A „mindent _____ egymással” az MNSZ2-ben

Összegezve tehát: az első kérdésre adott válaszok alapján négy kategóriát tudtam elkülöníteni. Azok, akik nem ismerték a plakátot, sokkal változatosabb válaszokat adtak erre a kérdésre – ezt a kontextus hiányával magyarázom. Ugyanakkor például a *közössé tesz valamit / közösen használ valamit* kategóriával összefüggésben csak a plakátot ismerők válaszaiban merült fel a közösségi média fogalmköre – erre a jelenségre pedig a reklámozott termék, a mobiltelefon, illetve annak a plakáton látható képe adhat magyarázatot. A második kérdésre beérkezett válaszok esetében azok, akik látták a plakátot, kétszer gyakrabban asszociáltak érzelmi hozzáférhetőséggel összefüggő tevékenységekre, mint azok, akik a plakát ismerete nélkül töltötték ki a kérdőívet. A harmadik kérdés esetében a mondat sémája alapján leggyakrabban előhívott ígét kerestem – ez a kérdőív és az MNSZ2 adatai alapján is a *megbeszél* volt.

4.2. A második plakát elemzése

A második plakát szövegében („Elnök vagy a pénzügyekben?”) a poliszém kifejezés az *elnök*. Az *elnök* szónak az ÉrtSz. az alábbi jelentéseit különíti el egymástól:

1. Vmely törvényhozási, kormányzati, közigazgatási v. bírósági szerv, testület legmagasabb rangú tisztviselője.
2. Vmely szervezet, társaság v. állandó jellegű bizottság felelős vezetője.
3. Vmely gyűlést, tanácskozást v. vmely alkalmi feladat ellátására alakult csoportot, bizottságot vezető, ennek munkáját irányító személy.
4. <Vmely elnök (1–3) címe, ill. megszólítása.>

Az ÉrtSz. az *elnök* szót kizárólag főnévként határozza meg, azonban a reklámszövegben a főnév melléknévként funkcionál – ugyanúgy, ahogyan szófajváltással például a *király* szó is felvehet melléknévi szerepet.⁸ A *király* és az *elnök* metaforikus, pozitív jelentésű melléknévi használatának az alapja a vezetői léttel, illetve a hatalombirtoklással kapcsolatos pozitív attitűd, illetve a SIKER FENT VAN (vö. pl. Tolcsvai Nagy 2017: 259) konvencionális metafora lehet. (A FENT ebben az esetben nem térbeli, hanem társadalmi státuszra, a társas-társadalmi hierarchiában betöltött magasabb pozícióra vonatkozik.) Az *elnök* adott metaforikus jelentésében tehát a vezetői minőséggel, a rátermettséggel, a kiemelkedő képességekkel való összefüggés kerül előtérbe.

A második plakátra vonatkozó első kérdésre („Szerinted mit jelent az »Elnök vagy a pénzügyekben?« mondat a plakáton? Fejtsd ki!”) adott válaszokat az első plakáthoz hasonlóan csoportosítottam. Az eredményeket a 7. és a 8. táblázat foglalja össze:

Választípus	Válaszadók száma	%-os arány	Példa
Jó benne	49	61,3%	„Jó vagy a pénzügyekben? Jártas, gyakorlott...” (2. adatközlő)
Vezető benne	18	22,5%	„Te vagy a főnök?” (8. adatközlő)
Pénzköltéssel kapcsolatos	3	3,8%	„Értesz a pénzhez vagy esetleg gazdag.” (46. adatközlő)
Egyéb	10	12,5%	„Ráhatása van a pénzügyeire” (20. adatközlő)

7. táblázat. A plakátot nem ismerők csoportja (Σ 80)

Választípus	Válaszadók száma	%-os arány	Példa
Jó benne	44	53,7%	„profi, tapasztalt, nagyon ért hozzá” (8. adatközlő)
Vezető benne	31	37,8%	„Te irányítod-e a pénzügyeidet?” (11. adatközlő)
Pénzköltéssel kapcsolatos	3	3,7%	„Ügyesen bánik a pénzzel, beosztja azt.” (22. adatközlő)
Egyéb	4	4,9%	„Azt, hogy a te kezében van a döntés hogy mit mikor hol és hogyan csinálsz a pénzeddel, teljes befolyásod van az élet ezen területére” (20. adatközlő)

8. táblázat. A plakátot ismerők csoportja (Σ 82)

⁸ Az *elnök* szóra az MNSZ2-ben nem találtam olyan adatot, amelynek esetében a szó melléknévként áll a mondatban, , a *királynál* azonban igen, például: „Gen, nem tudlak überelni ;-)) király vagy !” (doc #973) vagy „Kedves Banana In Drive, te hatalmas király vagy ! Le a kalappal a palindromaid előtt.” (doc #996).

A táblázatok adataiból látható, hogy a plakátot ismerők csoportjában számottevően több kitöltő kapcsolta össze a kifejezést a vezetői léttel. A vezetői minőségre utaló kategórián belül létrehoztam egy „döntéshozó” címkével ellátott alkategóriát is, amelybe a plakátot ismerők válaszaiból csaknem kétszer több adat került (13 : 7), mint a plakátot nem ismerők válaszaiból. Ez valószínűleg a plakáton olvasható „Legyen minden döntésed vezető!” mondattal magyarázható: annak ellenére, hogy a kérdésem nem közvetlenül erre irányult, a plakátot látók válaszait, illetve értelmezését ez a mondat is jelentősen befolyásolhatta.

A második kérdésre („Miben lehet még valaki elnök?”) adott válaszok előfordulásait a 9. és a 10. táblázat mutatja:

Választípus	Válaszadók száma	%-os arány	Példa
Szervezethez/ intézményhez kapcsolódó	25	28,1%	„Családban, munkahelyen ” (12. adatközlő)
(Nem intézményes) tevékenységben	33	37,1%	„Mindenben, a saját életében ” (25. adatközlő)
Általánosító	24	27%	„ Bármiben, amiben ő a legjobb pl Usain Bolt a futásban elnök” (21. adatközlő)
Egyéb	7	7,9%	„ Öltönyben , fehér házban, ill akármilyen tevékenységben” (2. adatközlő)

9. táblázat. A plakátot ismerők csoportja (Σ 89)

Választípus	Válaszadók száma	%-os arány	Példa
Szervezethez/ intézményhez kapcsolódó	40	35,7%	„ államigazgatásban, munkahelyen, szervezetben ” (22. adatközlő)
(Nem intézményes) tevékenységben	39	34,9%	„ Csajozásban ” (32. adatközlő)
Általánosító	19	17%	„ Bármely tevékenységben. ” (35. adatközlő)
Egyéb	14	12,5%	„a házban” (39. adatközlő)

10. táblázat. A plakátot nem ismerők csoportja (Σ 112)

A második kérdés esetében a plakátot nem ismerők válaszaiban gyakoribbak voltak az általánosító kifejezések (*bármí, minden*): ők 17 ilyen elemet írtak, míg a plakátot ismerők csupán 12-t (ha az önmagukban álló *mindenben/bármiben* kifejezéseket nem vesszük figyelembe). Az általános(ító) kifejezések nagyobb aránya feltehetően azzal függ össze, hogy a kép kontextualizáló hatásának hiányában a válaszadók nem tudták egyetlen konkrét jelenethez kötni a kérdéses mondatot.

A harmadik kérdés így hangzott: „»_____ vagy a pénzügyekben?» Kérlek, egészítsd ki a mondatot! Ha lehet, nevez meg több lehetőséget! (Többszavas válaszokat is

beírhat.)” Az erre érkezett válaszokat szintén összevettem az MNSZ2 adataival. A keresésben a *pénzügyekben* szóra kerestem rá, előtte -1 hellyel névelőt jelöltem ki, és előtte -2 hellyel negatív szűrést végeztem a kötőszavakra, hogy a találatokat szűkítsem (hiszen az általam vizsgált szerkezetben semmiképp nem lehet kötőszó az *a pénzügyekben* szerkezet előtt). Így összesen 241 találatot kaptam, amelyek között 7 jelzős szerkezet fordult elő (ezeket manuálisan kerestem ki a találati lista elemei közül). Az ilyen kifejezésekben a *siker* jelző fordult elő a leggyakrabban (2-szer); emellett a *járatos*, *jártas*, *járatlan*, *konzervatív*, *otthonos* és *tájékoztatlan* jelzőkre is volt példa. Ezen szerkezetek mindegyike legalább egyszer megjelenik a kérdőívet kitöltők válaszaiban is, az adatközlők azonban gyakrabban írták a *jó*, a *király*, a *menő* és az *otthon van* kifejezéseket.

Összegezve elmondható tehát, hogy az *elnök* szó esetében a hatalombirtokláshoz, illetve a sikerességhez fűződő pozitív attitűd motiválhatta a melléknévi jelentés kialakulását. A plakátot ismerők esetében nem csupán a kép, hanem a mondat szöveggörnyezete is befolyásolhatja az értelmezést, és talán ezzel függ össze az is, hogy ebben a csoportban a kitöltőknek a második kérdésre adott válaszai kisebb arányban voltak generikusak, mint a plakátot nem ismerők által írottak. A harmadik kérdésre érkezett válaszokban megjelennek az MNSZ2-ből kinyert adatokkal megegyező kifejezések is, azonban az adatközlők inkább a pozitív konnotációjú szavakat részesítették előnyben – ez feltehetően azzal is magyarázható, hogy az *elnök* szó maga is alapvetően pozitív konnotációjú kifejezés.

4.3. A harmadik plakát elemzése

A „Kamatoztasd a sikered!” feliratú plakáton egy fiatal férfi látható, kezében virágokkal. Szembeötlő a termék neve (*Magyar Állampapír Plusz*) is; ez árulkodik arról, hogy a plakát pénzügyi terméket (állampapírt) reklámoz. A *kamatoztat* szó az ÉrtSz. szócikke szerint két jelentéssel rendelkezik:

1. <Összeget> úgy ad kölcsön v. helyez bankba, hogy utána kamatot kapjon.
2. (átvitt értelemben) <Tudását, képességét, előnyös helyzetét> a maga javára újra meg újra felhasználja, ismételten hasznukat veszi.

A kamatoztatás tehát – a szó elsődleges szótári jelentését alapul véve – valaminek a számszerű vagy képletes növelésére, illetve előnyös visszaforgatására utal. A „Szerinted mit lehet még kamatoztatni?” kérdésre adott válaszok alapján azonban felvethető, hogy a szótárban említetknél (legalább a kutatás erejéig) több jelentést érdemes elkülöníteni. Az adatközlők válaszaik szerint kamatoztatni lehet

- vagyonnal kapcsolatos dolgokat (pl. pénzt, tőkét, kölcsönt);
- saját szellemi tulajdont/képességet (pl. tudást, jártasságokat, tehetséget);
- tulajdonságokat (jellemvonásokat, pl. szorgalmat, kreativitást, illetve „jellemen kívüli tulajdonságokat”, azaz társas-kulturális jellemzőket, pl. népszerűséget, származást, pozíciót);
- kapcsolatokat (pl. kapcsolati tőkét vagy ismeretséget);
- tapasztalaton alapuló tudást (pl. tapasztalatot, élményeket, gyakorlatot).

A válaszok mindegyikében megjelenik, hogy a *kamatoztat* pozitív, illetve hasznos dolgok, képességek, tudások stb. növekedésére utal. Az egyes kategóriákba sorolható válaszok gyakoriságát és arányát a 11. és a 12. táblázat mutatja be:

Választípus	Vagyonnal kapcsolatos	Saját szellemi tulajdon/képesség	Tulajdonság		Kapcsolatokra vonatkozó	Külső, valós tapasztalaton alapuló	Egyéb
			Jellemvonás	Jellemen kívüli tulajdonság			
Válaszadók száma	32	75	7	5	7	10	7
%-os arány	22,3%	52,4%	4,9%	3,5%	4,9%	7%	4,9%

11. táblázat. A plakátot ismerők csoportja (Σ 143)

Választípus	Vagyonnal kapcsolatos	Saját szellemi tulajdon/képesség	Tulajdonság		Kapcsolatokra vonatkozó	Külső, valós tapasztalaton alapuló	Egyéb
			Jellemvonás	Jellemen kívüli tulajdonság			
Válaszadók száma	53	54	0	7	11	12	6
%-os arány	37%	37,8%	0%	4,9%	7,7%	8,4%	4,2%

12. táblázat. A plakátot nem ismerők csoportja (Σ 143)

A plakátot ismerők több mint fele említett a válaszában szellemi tulajdont vagy képességet, míg a plakátot nem ismerők között ez az arány mindössze 37,8% – ez az eltérés feltevésem szerint azzal magyarázható, hogy a plakáton egy valószínűleg kertészkedéssel foglalkozó férfi látható, vagyis a kép a *kamatoztat* igének nem a szellemi javakkal, képességekkel összefüggő jelentését aktiválja. Ugyanakkor annak ellenére, hogy a plakátot ismerő válaszadók tudták, hogy a reklám egy pénzügyi termékre vonatkozik, válaszaikban kevesebbszer jelennek meg a vagyonnal, pénzzel kapcsolatos kifejezések.

A „»_____ a sikered!« – Kérlek, egészítsd ki a mondatot! Ha lehet, nevez meg több lehetőséget!” kérdésre adott válaszok a következő csoportokba oszthatók:

Választípus	Példa	Válaszadók száma	%-os arány
Értéknövelésre buzdító	„Gyarápítsd, növeld, fokozd” (38. adatközlő)	10	7,6%
Anyagi haszon begyűjtésére buzdító	„Élvezd, Éld meg, Zsebed be, Hajtsd be, Ne becsüld alá, Ne fitogtasd” (40. adatközlő)	3	2,3%

Másokkal való megosztásra / publikussá tételre buzdító	„ Ismerd el, hangoztasd , értékeld, becsüld meg” (11. adatközlő)	10	7,6%
Eddig nem birtokolt(/nem létező) dolog(/állapot) elérésére buzdító	„Szerzd meg” (2. adatközlő)	10	7,6%
Kihasználásra buzdító Ebből: kihasználásra buzdítás negatív formulával	„Használd ki” (7. adatközlő)	18 0	13,6% 0%
Átélesre buzdító	„ Éld meg , ragadd meg” (9. adatközlő)	12	9,1%
Megbecsülésre buzdító	„Ismerd el, hangoztasd, értékeld , becsüld meg” (11. adatközlő)	10	7,6%
Odafigyelésre buzdító	„ Felügyeld , alakítsd magad, a pénzed” (53. adatközlő)	5	3,8%
Lemondásra buzdító	„Pl. engedd el , nem a tiéd, mitől van ekkor..., ennél még sokkal nagyobb is lehetne” (49. adatközlő)	3	2,3%
Elfogadásra, feldolgozásra buzdító	„baszd meg, érd el, álmold meg, várd ki, dolgozd meg, hidd el, fogadd el, dolgozd fel ” (36. adatközlő)	4	3%
Egyéb	„Felügyeld, alakítsd magad , a pénzed” (53. adatközlő)	25	18,9%
Más nyelvtani konstrukció	„Felügyeld, alakítsd magad, a pénzed ” (53. adatközlő)	18	13,6%
Passzív / ugyanaz a konstrukció, mint az eredetiben	„Nincs ötletem” (10. adatközlő)	4	3%

13. táblázat. A plakátot nem ismerők válaszai (Σ 132)

Választípus	Példa	Válaszadók száma	%-os arány
Értéknövelésre buzdító	„ Sokszorozd meg, többsorozd meg, hatványozd meg, duplazzd meg, ” (1. adatközlő)	21	16%
Anyagi haszon begyűjtésére buzdító	„Arasd le” (21. adatközlő)	3	2,3%
Másokkal való megosztásra / publikussá tételre buzdító	„ Hangoztasd, ünnepeled , titkold,” (59. adatközlő)	20	15,3%

Eddig nem birtokolt(/nem létező) dolog(/állapot) elérésére buzdít	„ érd el, valósítsd meg, tiéd ” (53. adatközlő)	23	17,6%
Kihashnálásra buzdító Ebből: kihashnálásra buzdítás negatív formulával	„ Hasznosítsd ” (5. adatközlő); „Fialtasd; Váljon termőre; Vidd sikerre; Ne hagyd parlagon ; Sokszorozd meg; Emeld négyzetre.” (34. adatközlő)	15 2	11,5% 1,5%
Átélésre buzdító	„éld meg” (54. adatközlő)	13	9,9%
Megbecsülésre buzdító	„Éld meg, érd el, becsüld meg , célozd meg” (2. adatközlő)	5	3,8%
Odafigyelésre buzdító	„Ünnepeld, biztosítsd be ” (11. adatközlő)	3	2,3%
Lemondásra buzdító	–	0	0%
Elfogadásra, feldolgozásra buzdító	–	0	0%
Egyéb	„ Élvezd ; Éld meg; Csináld meg; Mutasd meg; Érd el; Nézd meg ; Szerezd meg; Harcold ki.” (4. adatközlő)	24	18,3%
Más nyelvtani konstrukció	„érd el, valósítsd meg, tiéd ” (53. adatközlő)	8	6,1%
Passzív / ugyanaz a konstrukció, mint az eredetiben	„Kamatoztasd” (26. adatközlő)	3	2,3%

14. táblázat. A plakátot ismerők válaszai (Σ 131)

Mivel a kiegészítendő mondat felszólító módban van, a válaszok többsége is felszólító módú alakot tartalmazott – és ezt a felállított kategóriák is visszatükrözik. A válaszok jelentős részét a valamire való buzdítás kategóriájába, illetve ezen kategória valamely alkategóriájába lehetett besorolni. Emellett szükségesnek látszott létrehozni a *más nyelvtani konstrukciók* kategóriáját is, amelybe azokat a konstrukciókat soroltam, amelyek esetében a *sikered* szó nem tárgyi vonatként funkcionál.

A plakátot ismerő csoport tagjai lényegesen több olyan választ adtak, amely az értéknövelésre, a másokkal való megosztásra, illetve a korábban nem birtokolt dolgok elérésére, megszerzésére buzdít – ezen kifejezések közül az értéknövelésre (ami nem feltétlenül anyagi haszonra vonatkozik), valamint a jelenleg nem birtokolt dolgok megszerzésére utaló szerkezetek összefüggésbe hozhatók a reklámozott termékkel. Ugyanakkor a sikerre való odafigyelésre, illetve az arról való lemondásra buzdító mondatok csak a plakátot nem ismerők válaszaiban jelentek meg – ez feltehetően azzal magyarázható, hogy az optimista hangvételű, pozitív szemléletet sugalló plakát hasonlóan pozitív asszociációkat hív elő a reklámot látó válaszadókból.

A „Szerinted mit jelent a »Kamatoztasd a sikered!« mondat a plakáton? Fejtsd ki!” kérdésre érkezett válaszok szinte kategorizálhatatlanul sokszínűek voltak. A válaszadók gyakran számos kontextualizáló elemet felsoroltak, amelyeket nem lett volna szerencsés figyelmen

kívül hagyni – számbavételük azonban nehezzé tette volna az absztrakt kategóriák létrehozását, így ebben az esetben a válaszokat csak néhány kiragadott aspektus mentén hasonlítottam össze egymással.

A plakátot ismerők csoportjában összesen 21 válaszban jelent meg a pénz/jövedelem befektetésére való utalás, míg a plakátot nem ismerők ezt az aspektust egyszer sem említették (és a siker befektetésére is mindössze három esetben utaltak). Azok válaszaiban, akik a plakátot is látták – valószínűleg a reklám jellegéből adódóan – összesen 19-szer jelent meg a jövedelem, pénz gyarapításának említése. A másik csoportba tartozó adatközlők ezt az aspektust sem emelték ki; esetükben a fel-, illetve kihasználás, a hasznosítás aspektusának előtérbe állítása volt a leggyakoribb: összesen 33 válaszadó írt ebbe a kategóriába sorolható kifejezést.

5. Összegzés

Dolgozatomban három multimodális plakátot vizsgáltam. A bemutatott kérdőíves vizsgálat során nyert válaszokat elemezve megállapítható, hogy a plakátokon a poliszém jelentésű nyelvi egységek megértését jelentős mértékben befolyásolják a reklám vizuális elemei: a kép hatással van a jelentésadásra, illetve kontextualizáló elemként funkcionál. Ebből kiindulva nem meglepő, hogy a plakátot ismerő és nem ismerő adatközlői csoportok tagjai válaszaikban tendenciaszerűen más-más jelentéseket aktiváltak. A plakátot nem ismerők válaszaik eseténként változatosabbak voltak, mint a plakátot ismerők válaszaik, ami szintén a képi elemeknek a jelentésadást befolyásoló, „irányító” hatásával állhat összefüggésben.

A kutatásban nem vizsgáltam a meggyőzés, illetve a manipuláció jelenségét az adott plakátokon – ez a kérdéskör egy újabb kutatás témája is lehet; akár a manipuláció szempontjából vizsgálva a plakátok szöveges és képi anyagának többjelentésű mivoltát. Érdekes lehetne még egy olyan plakátkampány sikerességének mérése is, amelyeken a képi elem ugyanaz, a szöveg azonban más-más a különböző verziókban (például konverziók alapján kimutatott statisztikákkal) vagy az általam vizsgált plakátok összevetése olyan plakátokkal, amelyeken a szöveg nem tartalmaz poliszém nyelvi egységeket, vagy nincs rajta semmilyen szöveges nyelvi elem: itt például a befogadókra gyakorolt hatás vizsgálata gyümölcsöző lehet.

Források

ÉrtSz. = Bárczi Géza – Ország László (főszerk.) 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára. I–VII.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

MNSZ2 = *Magyar Nemzeti Szövegtár 2.* <http://clara.nytud.hu/mnsz2-dev/>

1. példa: saját gyűjtés (A kép 2019. aug. 10-én készült.)

2. példa: https://zsebpENZUGYES.hu/build/images/fbshare_zsebpENZUGYES_megosztasikep-b4e6fb8146.png (Utolsó elérés: 2020. jún. 14.)

3. példa: <https://lounge.hu/media/prod/cd5446f5a3239190049a2d161772b903ad1add4d.jpeg> (Utolsó elérés: 2020. jún. 14.)

1. ábra: saját gyűjtés (Forrás: www.facebook.com; a kép 2020. máj. 23-án készült.)

2. ábra: saját gyűjtés (Instagram mobilapplikáció, a kép 2020. máj. 23-án készült.)

3. ábra: saját gyűjtés (Youtube mobilapplikáció, a kép 2020. máj. 23-án készült.)

Hivatkozott szakirodalom

- Árvay Anett 2003. A manipuláció és a meggyőzés pragmatikája a magyar reklámszövegekben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 20: 11–35.
- Bártházi Eszter 2008. Manipuláció, valamint manipulációra alkalmas nyelvhasználati eszközök a sajtó-reklámokban. *Magyar Nyelv* 104(4): 443–463.
- Gyuricza Katalin 2016. Az intertextualitás vizsgálata nyelvészeti szempontból. *Magyar Nyelvőr* 140(1): 71–95.
- Hoffmann, Hans-Joachim 1981. *Psychologie der Werbekommunikation. 2.*, átdolgozott kiadás. De Gruyter, Berlin – New York.
- Jakusné Harnos Éva 2005. A kereskedelmi és a politikai propaganda nyelvi eszközei. *Magyar Nyelvőr* 129(4): 419–436.
- Kovács Éva 2011. Polysemy in Traditional vs. Cognitive Linguistics. *Eger Journal of English Studies* 9: 3–19.
- Kövecses Zoltán 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest: Typotex Kiadó.
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kuna Ágnes 2019. *Nyelv, meggyőzés, gyógyítás. A meggyőzés mintázatai 16–17. századi orvosi receptekben*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar: A Basic Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Lakoff, George – Johnson, Mark 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago–London: The University of Chicago Press.
- Schirm Anita 2009. Az óriásplakátok nyelve. In Balázs Géza – H. Varga Gyula (szerk.): *Ikonikus fordulat a kultúrában. Semiotica Agriensis 6*. Budapest–Eger: Magyar Szemiotikai Társaság – Líceum Kiadó. 168–184.
- Simon Gábor 2016. A metaforikus jelentés nyelvtanvezérelt megközelítése. *Magyar Nyelvőr* 140(2): 178–199.
- Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris. 899–1058.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2015. *Az ige a magyar nyelvben. Funkcionális elemzés*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2017. *Nyelvtan*. Budapest: Osiris.

Függelék

A kérdőív kérdései:

- 1.) Szerinted mit jelent a „Dóra (30) és András (32) mindent megoszt egymással.” mondat (a plakáton)? Fejtsd ki!
- 2.) Szerinted mit lehet még megosztani egymással?
- 3.) „Dóra (30) és András (32) mindent _____ egymással.” Kérlek, egészítsd ki a mondatot! Ha lehet, nevez meg több lehetőséget! (Többszavas válaszokat is beírhatasz.)
- 4.) Szerinted mit jelent az „Elnök vagy a pénzügyekben?” mondat (a plakáton)? Fejtsd ki!
- 5.) Szerinted miben lehet még valaki elnök?
- 6.) „_____ vagy a pénzügyekben?” Kérlek, egészítsd ki a mondatot! Ha lehet, nevez meg több lehetőséget! (Többszavas válaszokat is beírhatasz.)
- 7.) Szerinted mit jelent a „Kamatoztasd a sikered!” mondat (a plakáton)? Fejtsd ki!
- 8.) Szerinted mit lehet még kamatoztatni? Sorold fel!
- 9.) „_____ a sikered!” Kérlek, egészítsd ki a mondatot! Ha lehet, nevez meg több lehetőséget! (Többszavas válaszokat is beírhatasz.)

PRÓTÁR NOÉMI
Eötvös Loránd Tudományegyetem
noemiprotar@gmail.com

A szövegkoherencia megteremtésének eszközei Szabó Magda *Az őz* c. regényében

A dolgozat Szabó Magda 1959-ben megjelent tudatfolyamregényének, *Az őz* c. regénynek a szövegét vizsgálja a szöveg koherenciáját megteremtő eszközök, illetve a szövegalkotói stratégiák feltárására fókuszálva.

A regény a tudatfolyamregényekre jellemzően egyes szám első személyű nézőpontból megkonstruált szöveg, amelynek lényeges sajátossága, hogy a megnyilatkozó, Encsy Eszter egy elhunyt személlyel folytat párbeszédet, aki a diskurzusba már nem képes ténylegesen bekapcsolódni, vagyis a fiktív (regényvilágbeli) megnyilatkozásoknak nincs valós befogadója – a diskurzus tényleges befogadója a mindenkor olvasó. Ugyanakkor Eszter a halott kedveséhez intézett megnyilatkozásaiban kettőjük közös tudására és előismereteire (közös emlékeire, együtt megélt érzelmeire) épít, miközben az olvasó számára ezek az ismeretek gyakran nem hozzáférhetők (amíg a regény nem tárja fokozatosan elé azt az előzetes tudást, amelyre a szöveg megértéséhez szükség van). Az eseményfolytonosságot és a szöveg koherenciáját az íróknak úgy kell megteremtenie, hogy az az olvasó számára befogadható legyen, a szövegvilág szereplői szemszögéből azonban ne legyen fölöslegesen terjengős.

Kutatásom mindezt tekintetbe véve a visszaemlékezések és az ismétlések szövegtani vizsgálatával foglalkozik; arra keresi a választ, hogy ezek a jelenségek hogyan járulnak hozzá ahhoz, hogy az olvasó a megfelelő befogadáshoz szükséges mértékben tájékozott legyen a diskurzusvilág fizikai, társas és mentális viszonyainak rendszerében.

Kulcsszavak: szövegkoherencia, tudatfolyamregény, ismétlés, ironia, epizodikus emlékezés, Szabó Magda

1. Bevezetés

Dolgozatom Szabó Magda *Az őz* c., 1959-ben megjelent tudatfolyamregényének szövegtani vizsgálatával foglalkozik. A kutatás központi kérdése, hogy az író milyen eszközökkel alakítja ki és biztosítja a regény szövegének koherenciáját. *Az őz* a tudatfolyamregényekre jellemzően a (regénybeli) megnyilatkozó egyes szám első személyű nézőpontjából megkonstruált szöveg, a megnyilatkozónak az elhunyt szerelméhez intézett diskurzusa, amely jelentős részben mindkettőjük számára fontos emlékek felidézéséből áll. Ez a fiktív diskurzus elsősorban olyan közös tudástartalmakra épül, amelyek a regény olvasója számára nyilvánvalóan nem ismertek – éppen ezért releváns kérdés, hogy hogyan teremti meg az író az egyensúlyt: hogyan hoz létre olyan, a befogadók számára koherens szöveget, amely a szereplők szempontjából sem csupán a közös tudás szükségtelen ismétléseként értelmeződik.

A dolgozat 1.1. részében röviden, a kutatás szempontjából releváns mértékben ismertetem a regényt. Ezután, a 2. pontban a vizsgálat elméleti háttérét vázolom fel: a funkcionális kognitív szövegtan ide kapcsolódó, fontosabb alapelveit tárgyalom, értelmezve többek között a koherencia és az ironia fogalmát is. Ezenkívül ebben a szerkezeti egységben esik szó a tudatfolyamregényekre jellemző nézőpontoszerkezetről, az egyes szám első személyű elbeszéléstről. A

3. alpontban a regényszöveg koherenciáját biztosító szempontok vizsgálatával foglalkozom, kitekintve a kognitív pszichológia epizodikus emlékekre vonatkozó elméletére is.

A vizsgálat a kognitív szöveg- és a kognitív pszichológia megállapításait alapul véve arra keresi a választ, hogy a tudatfolyamregények sajátos „áramlása” mellett hogyan épülhet ki egy, a befogadó (olvasó) számára is kohezív szöveg.

1.1. A regény

Az *Őz* c. regény mint megnyilatkozásfolyam narrátora és főszereplője Encsy Eszter; a történetet az ő nézőpontjából, általa elmesélve és felidézve ismerheti meg az olvasó. Eszter egy temetőben, szerelme sírjánál idézi fel az emlékeit, a megnyilatkozásának eredeti címzettje az elhunyt kedvese, hozzá intézi a szöveget, az egyes szám második személy alapesetben rá vonatkozik. Az elhunyt férfi Eszter gyermekkori „ellenségének”, Angélának a férje volt – Angéla így a történet antihőisévé válik. Angéla és Eszter kapcsolata a regény egyik legfontosabb személyközi viszonya. Az olvasó már a regény elején megtudja, hogy Eszter kisgyermekkorától fogva rivalizál Angélával; Angéla a „jóságos gyermek”, aki ebből semmit nem vesz észre, és ugyanolyan természetes kedvességgel fordul Eszterhez, mint bárki másához. Később Angéla férje és Eszter között szerelmi kapcsolat alakul ki. A regény további szereplői főleg a hármuk életében fontos szerepet játszó emberek. Az elbeszélés jelen idejében azonban Eszteren kívül senki más nincs jelen.

Eszter megnyilatkozásának sajátossága, hogy a párbeszédszerű történet valójában monológ, hiszen a megnyilatkozó tisztában van vele, hogy a címzett (a halott férfi) nem fog válaszolni. A regény fiktív figyelmi jelenetének így nincsen valódi (csak „odaképzelt”) befogadója, csupán megnyilatkozója; az elbeszélés egyetlen befogadójává ezáltal az olvasó válik.

2. Elméleti háttér

A dolgozat elméleti háttérét a funkcionális kognitív nyelvléírás, ezen belül különösen a funkcionális kognitív szöveg- és nyelvhasználat alapú leírására, a nyelvi tevékenységet pedig interszubjektív tevékenységként vizsgálja. Szabó Magda *Az Őz* c. regényében az interszubjektivitás a tipikustól eltérő formában valósul meg: a regény Encsy Eszter monológja, egyfajta tudatfolyamszerű visszaemlékezése az addigi életére.

Írásom tehát a szöveget a tudatfolyamregények szövegtípusába tartozó műként értelmezi. A szövegtípust a választott elméleti keret szemléletének megfelelően rugalmas rendszerként tartom megragadhatónak (vö. Tolcsvai Nagy 2008: 43). A szövegtípus mint séma és a különböző megvalósulásai közötti viszony dinamikus: nem minden megvalósulás tekinthető egyformán sémakövetőnek, vagyis vannak prototipikusabb és kevésbé prototipikus „példányok” is a szövegtípus kategóriáján belül.

Tolcsvai Nagy Gábor (2017: 283–284) több pontba szedve foglalja össze a szöveg koherenciátényezőinek jellemzőit. Ezek sorában elsőként említi, hogy a figyelem középpontjában álló, fontosabb jelenségeket, entitásokat a szöveg többször megismétli. A következőkben több példát hozok erre, hiszen a regény szövege is többször él ismétléssel: többször említi az elbeszélés jelen idejének kontextuális tényezőit (például az elbeszélő fizikai környezetében történő

események és dolgok leírását), illetve a visszaemlékezésekben szereplő egyes események egy részére is többször történik utalás. Egy további koherenciát biztosító tényező lehet, hogy a megnevezett dolgok tudáskeretet (a dolgokkal kapcsolatos rendszerezett ismereteket), az események pedig forgatókönyveket (az eseményekhez kapcsolódó rendszerezett ismereteket) hívnak elő – ez ugyancsak jellemző a vizsgált regényre. Az említett szakirodalom azon megállapítása ugyanakkor, amely szerint a szöveg a figyelem középpontjában álló entitásokkal kapcsolatban tipikusan eltérő eseményeket említ (tehát nem ismételi), *Az őz* esetében nem feltétlenül igaz. Mivel a regény szövege tudatfolyamszerűen van megkonstruálva, az elbeszélte események nem időrendi sorrendben követik egymást. A megértést így az olvasó által át nem élt történetek felemlítése mellett a tudatfolyam-technika is nehezzé teszi – ezt ellensúlyozza, hogy a regénybeli megnyilatkozó bizonyos eseményeket többször felelevenít vagy megemlíti.

Bartha Judit (2000: 664–665) Virginia Woolftól idéz tanulmányában, aki a nem a konvenciókra és a megszokott sémákra épülő regényírási folyamatot úgy írja le, mint a regényíró agyába „zuhanó” részecskék lejegyzését a zuhanásuk sorrendjében. A Woolf által leírt hasonlat jól érzékelteti a tudatfolyamregények sajátos időkezelési technikáját. Woolf ugyanis a történetmondás időbeliségét az ember elméjében felmerülő emlékképek dinamizmusához hasonlóan kívánja kezelni (vö. Szegedy-Maszák 1996: 328). *Az őz*-re különösen igaz ez, hiszen az egész regényszöveg Eszter emlékeire épül. Kabdebó Tamás (2003: 5) irodalomtörténész Szabó Magda regényét Virginia Woolf munkásságához hasonlítva helyezi el a magyar irodalomtörténetben. Azzal érvel, hogy – ahogyan Woolf a saját regényeivel – *Az őz* is az énjét feltáró elbeszélővel hat az olvasóra, az elbeszélte cselekménynél fontosabb lesz tehát maga az elbeszélő.

A tudatfolyamregényekre szintén jellemző vonás, hogy a regény elbeszélője maga az egyik szereplő (vö. még: Kosztrabszky 2015); a tudatfolyamregény írója tehát a regénybeli elbeszélőt teszi meg a tudatosság szubjektumának. Az elemzett regényben mint megnyilatkozásfolyamban Encsy Eszter az a szereplő, aki az összes általunk megismert információért felelős (vö. Tolcsvai Nagy 2013: 150). Ez összhangban áll azzal, hogy a műfaji sémához tipikusan hozzátartozik a belső monológ mint diskurzusforma.

Az emlékezésen alapuló elbeszéléstechnika a kezdetektől jellemző az epikus szövegekre (Endrődy 2002: 29). Már az Odüsszeiában is olvashatunk ilyen egyes szám első személyű elbeszélést. Ugyancsak ez jellemző a napló- és levélregényekre, és a 20. század irodalmában (Woolfon kívül példaként említhető Marcel Proust és James Joyce) is meghatározó szerepet töltenek be az ilyen elbeszélésmódok.

A történet személyközi viszonyainak bemutatásakor szükséges tekintetbe venni az emlékezés mint pszichológiai folyamat egyes sajátosságait is (vö. Csépe–Győri–Ragó (szerk.) 2007: 159–271). A velünk megtörtént élmények, események során létrejövő emléknymok, valamint tényszerű adatok a deklaratív memória¹ részét képezik. A deklaratív memórián belül kétféle emlékezeti rendszert különíthetünk el: az epizodikus memória az idő segítségével kontextualizálja az emlékeinket, a múlt darabjainak a felidézéséért felelős annak személyes aspektusait is felidézve, míg a szemantikus memória a szavak jelentését, illetve a fogalmakat, elsajátított ismereteket foglalja magába (Király 2007: 237–239). Az önéletmesélés tipikusan az epizodikus memóriához rendelhető folyamat. (Az önéletrajzi és szemantikai vagy kronológiai

¹ Ezzel szemben a procedurális memória az azzal kapcsolatos emlékeket (tudást) tartalmazza, hogy hogyan kell bizonyos tevékenységeket elvégezni.

és fogalmi memória tudománytörténeti áttekintéséhez és mai relevanciájához l. még: Pléh 2019.) A regénybeli emlékezéstechnikáról részletesebben l. a 3.3. alpontot.

A prototipikus diskurzus általában közös figyelmi jelenetként funkcionál (Tátrai 2017: 907). A közös figyelmi jelenet résztvevői a megnyilatkozó és a befogadó(k), a fiktív, regénybeli figyelmi jelenetben azonban a befogadó (a halott férfi) nincs jelen, és természetesen visszacsatolást sem képes adni; nem képes „belépni” a közös figyelmi jelenetbe. Eszter monológjának egyetlen befogadója így maga az olvasó, akinek – bár a regénybeli megnyilatkozó nem hozzá intézi, illetve nem hozzá igazítja a beszédét – koherens képet kell kapnia az elbeszéltekről.

Említést kell tenni azonban arról, hogy bár az elbeszélés kontextusában a címzettnek nincs lehetősége válaszolni, az egyes szám második személy órá mint a szövegvilág egy szereplője vonatkozik. Így a kérdések, megszólítások is hozzá szólnak. Tátrai (2000: 232) jellemzi az egyes szám első személyű elbeszélésekben megjelenő elbeszélő és átélő szubjektumokat. Ezek elsősorban az „én”-re utalnak: az elbeszélő én az elbeszélés aktusának idején jelenlevő én, míg az átélő én az elbeszélte történet figurája. Tátrai emellett foglal állást, hogy az elbeszélő és az átélő szubjektum a második személyre is kiterjeszhető. Eszter a kedvesének olyan történeteket mesél, amelyeknek mind a ketten szereplői is. A történetekhez olyan adalékokat is hozzá tud adni így (a saját nézőpontjából), amelyeket az elhunyt kedves nem feltétlenül tud vagy ismer, de a szituatív körülményekkel és az eseménysorokkal tisztában lehetne. A cselekmény többi szereplőjének nézőpontjának a megkonstruálási módjait l. a dolgozat 3.1. részében.

A regény szövegvilágának tehát egyszerre kell koherensnek lennie a fiktív, regénybeli figyelmi jelenet szempontjából és a valós, a regény és az olvasó(k) közötti figyelmi jelenet szempontjából. E két szint pedig két ellentétes szerkesztésmódot kíván meg: a regénybeli megnyilatkozás a fiktív figyelmi jelenet résztvevőinek közös tudására épül, így ezen a szinten a résztvevők ismereteinek megisméltése nem lenne természetes, ugyanakkor a regény mint irodalmi alkotás nem építhet a valós figyelmi jelenet résztvevőinek a regényben felidézett eseményekkel kapcsolatos háttérismereteire. Az olvasó csupán Eszternek a megszólítottal közösen átélt élményeket gyakran csak impliciten említő visszaemlékezéseire támaszkodhat, így Eszter attitűdje kulcsfontosságú a diskurzusvilág kontextuális összetevőinek – az elbeszélte történetben résztvevők fizikai, társas és mentális világának – megismerésében és abban, hogy ezeket feldolgozva az olvasó koherens, befogadható szöveget olvashasson.

A szöveg koherenciájának kiépülésében nagy szerepe van az eseményfűzésnek is. Ennek Givón (1990: 827, hivatkozva Bakonyi 2008: 318) négy elemét különítette el: a referensfolytonosságot, a térbeli folytonosságot, az időbeli folytonosságot és a cselekményfolytonosságot. A tudatfolyam-elbeszélések történetvezetésére jellemző a gyakori csapongás, ahogyan erre a Woolf által adott érzékletes leírás is rávilágít. Az emlékek egymást idézik fel a (fiktív) megnyilatkozó elméjében: az események forgatókönyvének egy-egy eleme felidézi egy másik esemény forgatókönyvének valamely elemét – az eseményfűzés alapja tehát ebben az esetben az események közötti hasonlóság. A felidézett történetek nem időbeli sorrendben követik egymást, egy történet többször felmerülhet, tehát az időbeli folytonosság nem érvényesül. Térbeli folytonosságról szintén nem beszélhetünk: bár a vizsgált regény elbeszélője végig ugyanabban a fizikai környezetben (a temetőben) van, az általa felidézett események a szülővárosától kezdve Szolnokon át Budapestig több helyszínen játszódnak. Térbeli folytonosság tehát csak abban az értelemben jelenhet meg az elbeszélés során, hogy Eszter nem változtatja korlátlanul

az emlékek helyszíneit: elsősorban a saját életében, életükben fontos szerepet játszó tereket említi, ezzel is kontextusba helyezve hármójuk kapcsolatrendszerét és az őz szimbolikáját. A helyszínek és az időviszonyok változékonyságából következik, a cselekményfolytonosság is szakadozott. A fiktív elbeszélő jelen idejében Eszter gyakran reflektál az éppen körülötte zajló történésekre (pl. az esőre, a hangyák vonulására); a visszaemlékezéseket gyakran ezek az epizódok választják el egymástól. Olykor ezek a jelenetek szolgálnak a felmerülő emlékek forrásul is (pl. a fél barackkal szorgalmasan próbálkozó hangya felidézi Eszterben egy ismerőst, aki tehetségtelensége ellenére többször próbált meg (hiába) a színészi pályán elindulni).

Ahogy az a dolgozat 3. alpontjában részletesebben is tárgyalom, a szerző többféle eszköz alkalmazásával teszi befogadhatóvá a szöveget. A regény deiktikus központja Encsy Eszter nézőpontja: az ő perspektívájából ismerhetjük meg a visszaemlékezések fizikai, társas és mentális viszonyait (Tátrai 2017: 910). Ebből következően a regényben gyakori a szubjektivizáció. A szubjektivizáció olyan konstruálási mód, amely során a diskurzusvilág egy összetevője implicit marad, vagyis a konceptualizáló nem teszi azt megfigyelhetővé nyelvi kifejezések révén (Kugler 2013: 12).

Az elbeszélő a halott kedvesével közösen átélt élményekre épít a férfinek címzett monológjában, tehát a diskurzusvilág különböző társas, fizikai és mentális viszonyait fölösleges lenne úgy kidolgoznia, mintha azok teljesen ismeretlenek volnának a (fiktív) befogadó számára. Ugyanakkor a diskurzus potenciális befogadója, akihez Eszter a beszédét intézi, olyan ismeretekkel rendelkezik, amelyekkel a valós befogadó, az olvasó nem – ezáltal olvasóként egy olyan „bennfentes” történetet olvashatunk, amelynek helyszíneit, szereplőit, történéseit nem ismerjük. A szöveg mégis koherens az olvasó számára is.

A regényben a szereplők viszonyainak láttatása is hozzátartozik a koherens szöveg kiépítéséhez. Eszter általában közös ismerősökkel kapcsolatos emlékeket idéz fel, az egyes szereplők közötti viszony és Eszter feléjük tanúsított attitűdje pedig a kedves számára nyilvánvalóan ismert. Az antagonista Angéla egyértelmű jellemzésére, illetve a regénybeli szerelmi háromszög bemutatása során a megnyilatkozó gyakran él az irónia eszközével is.² A szöveg koherenciájának megteremtésében így részt vehet a diskurzusvilág különböző fizikai, társas és mentális viszonyainak ismeretében értelmezhető irónia is, amelynek alkalmazása magas fokú metapragmatikai tudatosságról³ árulkodik. Eszter a saját nyelvi tevékenységét többek között az irónia segítségével teszi reflexió tárgyává. Az irónia használata a diskurzusnak a diskurzus résztvevői által feldolgozott kontextuális körülményeihez kapcsolódik (Tátrai 2017: 1053), így az olvasó tudomást szerezhet a megnyilatkozónak az ezen körülményekre vonatkozó értelmezésbeli perspektíváiról. Az irónia alkalmazása emellett stilisztikailag jelöltté teszi az adott szöveghelyet, így a befogadó figyelmét ráirányítja az iróniát kifejező nyelvi szimbólumok referenciájára, illetve a diskurzusvilág elemeinek kontextuális körülményeire. Eszter általában Angéláról beszélve él az irónia alakzatával – ezzel is érzékeltetve a mű olvasója számára a történet személyközi viszonyait.

² Az irónia olyan helyettesítésen alapuló alakzat, amelyet alkalmazva a szöveg összefüggéseinek ismeretében mást tudunk kifejezni, mint amit nyelvileg kifejtetté teszünk (Tátrai 2008).

³ Metapragmatikai tudatosságról akkor beszélhetünk, ha a diskurzus résztvevői (jelen esetben Eszter) reflexíven viszonyulnak a figyelmi jelenetben történő dinamikus jelentésképzéshez (Tátrai 2017: 1046).

3. A szövegkoherencia megteremtésében szerepet játszó tényezők

A következő négy alpontban a szövegkoherencia megteremtésének legfontosabb tényezőit mutatom be a vizsgált regényben: arra keresem a választ, hogy a visszaemlékezések, az ismétlések, illetve az ezekben megjelenő ironia hogyan teszik a szöveget az olvasó számára koherenssé. A dolgozat 3.3. alpontjában ezenkívül kitérek az epizodikus emlékezésnek a regényben betöltött szerepére is.

3.1. A visszaemlékezések szerepe a szövegkoherencia megteremtésében

A szövegbeli visszaemlékezésekben megjelenő ismétlések és ironikus megnyilatkozás-részletek többféleképpen is hozzájárulnak a koherencia megteremtéséhez. Elérhetővé teszik a diskurzusvilág személyközi viszonyait a befogadó számára – ez, mint fentebb említettem, a tudatfolyamregények esetében kiemelten fontos, hiszen a szövegvilág az egyik szereplő, az epikus történet megnyilatkozója szempontjából konstruálódik meg. A befogadó tehát teljes mértékben az elbeszélő emlékeire, benyomásaira és tudására van hagyatva.

A történet deiktikus központja Encsy Eszter, a regény elbeszélője, a monologizáló megnyilatkozó. Az ő nézőpontjából ismerjük meg a beszédesemény szituatív kontextusát. Eszter a temetőben ül, és az elhunythoz beszél, neki meséli el a visszaemlékezéseit. A többi deiktikus elemet a visszaemlékezésekben ehhez képest kell értelmezni. Szemléltetésképpen idézzük a következő, (1)–(4) részleteket:

- (1) Érted ezt? Nem érted. *Most már* nem is fogod megérteni soha. [139.]⁴
- (2) *Akkor* kirohantál az eszpresszóból, s én élveztem, hogy *most* egyedül fuldokolsz mérgedben. [56.]
- (3) Csináltam egy kalácsot sárból, nagyon szép kalács, *itt*, ahol ülök, egy kis helyen nedves volt a föld a reggeli locsolástól. [103.]
- (4) [anyámat] a Kútvölgyiben ápolták, külön szobában. Naphosszat *ott* ültem, *ott* étkeztem mellette. [79.]

Ezekben a részletekben prototipikus tér- és idődeiktikus kifejezéseket – határozószókat és mutató névmásokat – látunk. Az (1)-ben a *most már* a beszédesemény idejét jelöli, a *most* a visszaemlékező Encsy Eszter jelen ideje. Látható azonban, hogy a nézőpont áthelyezhető, ezt pedig a visszaemlékezések időbelisége indukálja. A (2) *most*-ja egy áthelyezett deiktikus központ: a felidézett emléksorozat egyik epizódjának idejét jelöli, Encsy Eszter múltbéli helyzetéhez viszonyítva értelmezhető. Az *élveztem* ige múlt idejű megkonstruálása utal arra, hogy az elbeszélő monológja egy másik időbe helyeződött át.

A (3) és (4) térdeiktikus elemeket mutat be. Az elbeszélés eseményének helye a temető, az *itt* mutató névmás az elbeszélő fizikai elhelyezkedését jelöli, az *ahol ülök* mellékmondat pedig ezt teszi kidolgozottabbá. Az emlékezésekkel több más helyszínre is eljutunk, amelyek

⁴ A példák mögötti szögletes zárójelben lévő számok a nyomtatott szövegben való előfordulási oldalszámot jelölik.

tipikusan az emlékező Eszter nézőpontjából konstruálódnak meg – ilyen például a (4) szövegrészben szereplő *ott* mutató névmás.

Az (1)–(4) példák jól szemléltetik, hogy az eseményfűzés folytonosságának összetevői (Givón 1990) közül a térbeli és az időbeli körülmények a regény szövegében állandó változásban lehetnek. A koherenciát, az eseményfűzés kontinuitását Eszter személye adja, az ő tudata az origó; ugyanakkor a saját nézőpontját is változtatja térben és időben is. Olykor az elbeszélés jelene a deiktikus központ, olykor azonban a megnyilatkozó az elbeszélte eseményekben részt vevő „történeti énjével” azonosul.

Eszter a regény elbeszélésének jelenében monologizál, azonban a monológjában felidézett, átélő szubjektumok megnyilatkozásai változatos konstruálási módokkal vannak kidolgozva. Az (5)–(6) szövegrészek példákat adnak az egyenes idézésre és a függő beszédre:

(5) „Tizennyolc éves koromban férjhez megyek” – mondta Angéla, és Gizike, mint egy gyáva kis visszhang, ismételte: „Én is, én is!” [190.]

(6) Tőlem is kérdezősködtek, azt morogtam, hogy soha nem megyek férjhez, ezen nagyon csodálkoztak. [190.]

Az (5)-ben két egyenes idézetre láthatunk példát. Az egyenes idézet a narratív szövegekben a nézőpontot az idézett szereplőre helyezi át (Tátrai 2017: 945). Itt azonban a szöveg monologizáló volta miatt az elbeszélő nézőpontját sem lehet kiiktatni. Eszter kifejtett véleménye Gizikéről („*mint egy gyáva kis visszhang*”) kontextualizálja a Gizikétől idézett tartalmat, ezzel pedig befolyásolja az olvasót a róla kialakított véleményében. A (6) bemutatja, hogyan helyezi át az elbeszélő én a nézőpontot az átélő énhez.

Fontos tehát, hogy a regény „itt és most”-jének egyetlen szereplője Eszter, illetve hogy – ezzel együtt – a regényben érvényesülő perspektíva elsősorban a tér és az idő szempontjából változik. A többi szereplő – beleértve az elhunytat is – cselekedetei eltérő helyeken és eltérő időkben történtek, a befogadó számára azonban csupán Eszter visszaemlékezései nyújtanak támpontot a szereplők mentális, társas és fizikai viszonyainak megismeréséhez. A temető mint az emlékek felidézésének helyszíne az elbeszélte történések szempontjából nem kiemelten fontos helyszín – abból a szempontból ugyanakkor mégis jelentős, hogy az olvasók az itt zajló emlékezés révén ismerhetnek meg egy koherens történetet.

3.2. Az ismétlések szerepe a koherencia megteremtésében

Az ismétlődő motívumok szintén a szöveg koherenciájához járulnak hozzá. Az ismétlések is többfélék lehetnek, pl. utalhatnak a szövegbeli jelenre és az elbeszélte történet jelenére is. A (7)–(10) megnyilatkozások a visszaemlékezés jelen idejéhez köthetők, és a temetőben megfigyelt hangyák, illetve a barack motívuma mentén kapcsolódnak egymáshoz:

(7) elmorzsolta egy kenyérdarabot a hangyáknak [27.]

(8) Ez a hangya hatodszorra veselkedett neki annak a fél baracknak. [80.]

- (9) A hangya segítséget hívott, de ötvenen sem mentek semmire, hát én sántikáltam el a rothadt barackkal, odavitem a bolyhoz. [87.]
- (10) Ha még gyermek volnék, beírhatnám a cserkésznaplómba, hogy segítettem a hangyáknak [88.]

A (10) részlet azt is szemlélteti, hogy hogyan teremtenek az elbeszélés jelenének eseményei kapcsolatot a múlttal, illetve hogyan szolgálnak forrásként a felidézett történésekhez. A cserkésznapló például Eszter kisiskolás éveire köti a jelent: azokat az időket idézi meg, amikor a gyerekeknek naplóban kellett gyűjteniük a jócselekedeteiket.

A befogadónak szüksége van az ilyen utalásokra, hiszen – mint azt korábban is említettem – Eszter az elbeszéléseiben nagymértékben épít az elhunytal való közös tudásukra, közös emlékeikre. Ezt tükrözi a férfit egyes szám második személyben megszólító nyelvi egységek nagy száma is: a nyomtatásban 250 oldalas regényben 277-szer szerepel egyes szám második személyű személyes névmás vagy annak valamely paradigmikus alakja,⁵ valamint ehhez járulnak még az egyes szám második személyű igei személyragok és birtokos személyjelek is. Az ilyen elemek persze egyenes idézések és szabad függő beszéd esetén nem feltétlenül az elhunyt személyére utalnak, de az adott regényben feltehetően ez a tipikus használatuk.

A következő, (11)–(13) példák olyan eseteket mutatnak be, amikor Eszter a visszaemlékezései során az elhunytal közös emlékekre, közös tudásra épít.

- (11) Te tudtad rólam, hogy sajnállok magamtól mindent [164.]
- (12) Csak te tudtad, milyen nyalánk vagyok, és milyen boldogtalan, ha várnom kell az ételre. [41.]
- (13) A Péter képe volt a tárcádban, ahogy az írógépeden tollászkodik, és az enyém, az a balatoni kutyás kép, meg egy szalag, az a szalag, amellyel Szolnokon befontam a hajamat akkor éjjel [253.]

Bizonyos (akár deiktikus) utalások így a regényben kifejtetlenek maradnak. A (13) részlet *akkor éjjel* kifejezése például két közeli ismerős nosztalgikus elmélkedése: fölösleges lenne kifejtettebbé tenni a megnyilatkozást, hiszen az a megnyilatkozó és regényvilágbeli befogadó közötti (adott esetben természetesen fiktív, egyirányú) kommunikációt indokolatlanul redundánssá tenné. Ugyanígy a balatoni kutyás képre sem történik több utalás a regényben – ez a történet tehát az olvasó előtt a továbbiakban is ismeretlen marad. A diskurzusvilág ilyen elemei, illetve a (11)–(13)-ban szereplő *csak te tudtad* típusú példák arra utalnak, hogy Eszter és az elhunyt rendkívül bensőséges kapcsolatban állt egymással: a szöveg azt érzékelteti, hogy bár a férfi Angéla férje volt, (Eszter interpretációja szerint) Eszterhez fűzte szorosabb, mélyebb kapcsolat. A közös tudásra való építés a visszaemlékezés jelen idejében is megfigyelhető. Eszter az elhunytal folytat (fiktív) diskurzust, többször megszólítja őt, és jelen idejű igealakokat is használ:

⁵ A regény az MNSZ2 szépirodalmi alkorpuszának része, ebben kerestem rá az egyes szám második személyű személyes névmásokra.

- (14) Hamarabb akartam jönni, de meg kellett várnom Gyuricát, és *tudod*, hogy ő mindig mindenholnak elkésik. [5.]
- (15) Reggel lement a közértbe telefonálni, *a többit tudod*. [7.]
- (16) *Tudod* te egyáltalán, mi az a trombitafa? [8.]

A (14) a regény első mondata, amely már a kezdetekkor világossá teszi az olvasó számára, hogy valaki egy olyan ismerőshez beszél, akivel közös ismerősei is vannak. A (15) *többit tudod* kifejezése az események újbóli nyelvi kidolgozásának szükségességére utal. A diskurzusvilágban a megnyilatkozás az elhunyt kedvesnek szól, míg a regény valódi befogadója nyilvánvalóan az olvasó. A (15)-ben említetthez hasonló szövegrészek segítségével ugyanakkor az író azt is képes érzékeltetni, hogy a koherens szövegben vannak olyan részek is, amelyek kifejtetlenek, az olvasó számára megismerhetetlenek maradnak. A (16) a visszaemlékezés és a felidézett események között teremt kapcsolatot, mivel a történet fizikai környezetéhez a trombitafa is hozzátartozik.

Az idézett példákban Eszter azokat a háttérismereteket mozgósítja, amelyek a szereplők fizikai, társas és mentális világának feldolgozásából származnak, illetve relevánsak a megértés szempontjából (vö. Tátrai 2019: 15).

Ezenkívül fontos kohézióteremtő elem a szövegben az őz motívuma. Az őz Angéla „háziállata” volt, az elhunyt pedig Angéla férje – a regény szimbólumrendszerében tehát az őz az elhunytak feleltethető meg.

- (17) Akkor, ott, míg neked dőltem, megkérdezted, mire gondolok, és azt mondtam, a vacsorára, de nem a vacsorára gondoltam, hanem, hogy ez az éjszaka mennyire hasonlít most arra, amelyen elloptam az Angéla őzét, húztam magam után a Köves úton lefelé [...] Az őz kitepte magát a kezemből, és nekifutott a síneknek. [53.]
- (18) Borzasztó gyorsan meghaltál, az éjjeliszekrényeden ott volt az összetört karórád, amelyet én igazítottam vissza ebédkor, míg kezet mostál, hogy elkéss az orvostól, ahova Angélát kellett vinned, mert félt fogat húzatni. Pipi azt mondta, az órádra néztél, mielőtt átfutottál volna a Corvin előtt. [254.]

A (17) az őz, a (18) Eszter szerelmének a halálát írja le. Mind a két szereplőt Eszter csábítja el Angélatól, és mindketten végül az ő hibájából halnak meg úgy, hogy elgázolja őket egy jármű. Ez esetben tehát nem klasszikus fogalmi metaforáról van, amely a forrástartomány és a céltartomány közötti fogalmi leképezésre épül, hiszen egyik esemény sem konkrétabb a másikonál, és egyik sem arra hivatott, hogy segítsen konceptuálisan feldolgozni a másikat. Sokkal inkább párhuzamot figyelhetünk meg a kettő között, amely szintén a kohéziót erősíti. Ebben az esetben az események szituatív körülményei ismétlődnek, amelynek alapja Eszter személyisége, pl. az Angéla iránti ellenérzései és az ebből fakadó motivációi.

3.3. Epizodikus emlékek és igazság

Szabó Magda *Az őzc.* regényét az teszi különlegessé, hogy a történet elmondásának stilisztikai, szerkezeti tulajdonságai az emlékezés viszonylatában mintha a procedurális memóriából táplálkoznának, olyan könnyedséggel és mégis határozottan folyik a szöveg, mintha ennek írása – a spontán beszélgetést idézve – „oda sem figyelve” történt volna. A felidézett emlékek döntően inkább az epizodikus memória működéséhez kötődnek, nem a szemantikus memóriához (Király 2007: 239): Eszter visszaemlékezése során (mentálisan) újból átéli az elmúlt eseményeket, felidézett emlékei megélt, autentikus emlékek, nem pedig egyszerűen egy múltbeli történet tényszerűen dokumentálható mozzanatait sorakoztatja fel.

- (19) én vagy hazudni tudok, vagy hallgatni. Ami az életrajzomban van, az hazugság. Amit az emberek beszélnek rólam, az is hazugság. Én úgy tudok hazudni, hogy megélhetnék belőle. Onnan tudtam meg: nem lehet már segíteni rajtam, hogy még neked sem bírtam igazat mondani.
Ez például igazság, hogy apa most hozzászólna a bogárhoz, és azt mondaná: „Menj, utas, békével!” [10.]

Az elbeszélő azt mondja, csak hazudni tud vagy hallgatni. Ezen állítása előtt azonban már meglehetősen sokat beszélt: emlékeket idézett fel (melyek döntően valószínűleg az epizodikus emlékezet működéséhez köthetők), illetve esetenként kitért az ezen emlékekhez fűződő viszonyára is – a mű valóságában vajon értelmezhetjük ezt úgy, hogy a szöveget olvasva nem hihetünk Eszternek? (Sem a korábban mondottakat illetően, sem a monológ további részében.) Fontos az igazság? A következő bekezdésben Eszter kimondja: *ez például igazság*. Miért tartja fontosnak ezt kiemelni? Valóban azt feltételezi, hogy a (fiktív) befogadó elhitte azt a paradoxont, hogy mindig hazudik? (Ha valaki saját bevallása szerint mindig hazudik, paradox állítást tesz, mert ennek az állításnak is hazugságnak kellene lennie.) A nyelvi feloldás számít?

Amikor Eszter a (19)-ben közölt részben azt mondja: „[é]n úgy tudok hazudni, hogy megélhetnék belőle”, a történet- vagy még inkább önéletmondását hazugságok sorozatának állítja be. A hazugság tehát Eszternek az önéletmesélésénél egy felmerülő alkalmazási procedúra, az ilyen automatizmusok pedig általában a procedurális memória részét képezik (Csépe 2007: 31).

Talán választ adhat a kérdésre az önéletrajzi memória fogalma (vö. Király 2007). Az emlékezet nem csupán az „igaz” vagy a „konkrétan megtörtént” események emlékét képes előhívni: a komplex emlékezési folyamatok során, az emlékek felidézésekor az elme színekre, érzésekre, szagokra, kontextuális elemekre támaszkodik, és az eseménysorból csak az adott személy számára az adott kontextusban kiemelkedő, lényeges mozzanatok kerülnek előtérbe. Talán nem is elsősorban irodalmi, hanem élettani szempontból érdemes Encsy Eszter igazság-hazugság dilemmáját vizsgálni, hiszen ez egy olyan tényező csupán, amelyet feltehetően valamennyi ember megélt.

3.4. Az irónia szerepe a koherencia megteremtésében

A szerző az ironikus megszólalásmódot is többször használja a szöveg koherenssé tételének eszközeként – különösen amikor Eszter monológjában az Angélával kapcsolatos érzelmeit, véleményét jelzi ilyen módon. Például a (20) szövegrészletben:

(20) Angéla nem gyújt villanyt, egy pirosra sült pulykát hoz be, nagy, rózsaszín krumplik gurulnak a tálban, villog az ezüst szeletelőkés a kezében. „Jaj – ujjongok a húsnak –, jaj, de finom, jaj, de éhes vagyok” – te rám nézel, te sokat vagy köztünk, megismered a színpadi hangot, de aztán elmosolyodol, és hiszel nekem te is, hogyne hinnél, mikor olyan kedves vagyok, felgyűröm a karomon a ruhát, hogy jobban neki tudjak állni az ételnek, falok, krumplicsal bajuszt rajzolok Angélának és magamnak, és nem tudod, hogy mikor felállok, és meghajolok a földre, hogy megköszönjem a vacsorát, és mindkét kezemmel magasra emelek egy-egy gertyatartót, az egyiket be szeretném vágni az íróasztalra a könyveid és papírjaid közé, a másikat meg Angélához, hogy teljes legyen a kivilágítás. [170.]

A megnyilatkozó térbeli pozíciója Angéla térbeli elhelyezkedésének függvényében érthető meg (vö. Tátrai 2019: 17). Az idézett szöveghelyet megelőzően nincs utalás arra, hogy egy étkezőben vannak, Eszter pozíciója mégis szinte azonnal nyilvánvalóvá válik.

Eszter utal rá, hogy színpadi hangon szól, ezzel is jelezve, hogy nem kedveli Angélát. A szövegrészben meghatározó szerep jut a gúnynak, ami az ironikus társalgási stílussal kapcsolódik össze. Az idézetben szereplő ironikus⁶ megjegyzések összefüggésben állhatnak azzal, hogy az irónia alkalmas eszköz az egyén véleményének és személyes integritásának megőrzésére olyan körülmények között is, amikor a negatív vélemény nyílt artikulálását a körülmények nem teszik lehetővé (vagy kívánatosá) (vö. pl. Komlósi 2014: 226). Ebben az értelemben a hatalom a két házastárs, akiknek egységük törvényileg magasabb szinten legitimizált, mint a férj Eszterrel való kapcsolata. Fontos kérdések merülhetnek fel itt, nevezetesen, hogy irónia-e az, amit a szöveg valóságában résztvevők nem perceptuálnak, vagy létezik-e irónia, amely csak önmagában áll, második értelmező befogadó nélkül.

(21) Hát menjen Angéla, aki negyvennyolc gyermeket nevel, a jó kis Angéla, az emberiség anyja, menjen, és fogja el az utolsó lélegzettedet! [243.]

A *hát* diskurzusjelölővel indított mondat is az élőbeszédet idézi, ezzel is erősítve Eszter monológjának monológ jellegét. A mondat eleji pozícióban gyakran megbélyegzett *hát* mint beszélt-nyelvi, hangsúlyosan nem a választékos regiszterhez kötődő kifejezés összhangban áll Eszter egyébként is dacos természetével; az ellentétes stílusú és más-más fogalomköröket idéző nyelvi egységek (vö. *hát – az emberiség anyja*: az előbbi élőbeszédszerű, utóbbi már-már patetikus) összekapcsolása ugyancsak iróniát sejtet, és Angéla vélt jelentőségét kicsinyíti.

⁶ Komlósi (2014) nyomán az iróniát a dolgozatomban kognitív műveletként értelmezem.

Az eredményes kommunikáció egyik alapfeltétele, hogy képesek legyünk képet alkotni a másik fél mentális állapotairól (tudásáról, vélelméről, szándékairól stb.). A diskurzus résztvevői (bizonyos mértékig) tudatában vannak a közös előismereteiknek is (Tátrai 2019: 20). Az idézett szövegrészletben szereplő *kis* jelző és az *emberiség anyja* mint nyilvánvalóan túlzó kifejezés használata esetében a megnyilatkozó feltételezi, hogy az olvasó – vagy a monológ fiktív befogadója – képes értelmezni a szöveg ironikus voltát. A megnyilatkozó saját kontextusfüggő perspektíváját használja fel a másik figyelmének irányítása során, ennek sikeressége pedig attól függ, hogy hogyan alkalmazza a nyelvi szimbólumok perspektivikusságában rejlő lehetőségeket (Tátrai 2019: 15). A (21) egyetlen mondatán belül több nyelvi szimbólum is segíti az irónia megértését, amelyek akkor is jól jellemeznék Eszter Angélához fűződő viszonyát, attitűdjeit, ha a műből csupán ezt az egyetlen mondatot olvasnánk.

4. Összefoglalás

A valóságábrázolás mellett az elbeszéléstechnikai bravúrja miatt is méltán világhírű *Az őz* c. regény szinte kimeríthetetlen forrásként szolgálhat a szövegtani elemzések számára.

Dolgozatomban a szövegkoherencia megteremtésében szerepet játszó tényezőket vizsgáltam a teljesség igénye nélkül, kognitív szövegtani keretben. Elemzésem arra fókuszált, hogy a visszaemlékezések és ismétlések milyen szerepet tölthetnek be a szövegkoherencia megteremtésében, ezenkívül bizonyos szövegrészek értelmezése során felhasználtam a kognitív pszichológiának az emlékezet működésére vonatkozó egyes megállapításait is. Ezt követően – néhány kiemelt példát vizsgálva – a szereplők térben elfoglalt helyének meghatározásához használt szövegtani elemekkel, illetve az irónia jelenségével és lehetséges funkcióival foglalkoztam.

A dolgozat újdonsága, hogy az említett jelenségeket a tudatfolyamregény műfaji sé májával összefüggésben elemezte szövegtani szempontból. A tudatfolyamregények elbeszélője tipikusan monologizál, az emlékezését a saját szituatív környezetének, mentális állapotának stimulusi indítják el, a szöveg befogadója (az olvasó) pedig ezzel együtt csupán a regénybeli (fiktív) megnyilatkozó emlékeire, illetve narratívájára támaszkodhat az elbeszélte történetek feldolgozása során. A szövegvilág fizikai, mentális és társas viszonyait csak a megnyilatkozó emlékein, benyomásain és interpretációján keresztül ismerheti meg.

Dolgozatom bemutatta, hogy az ismétlések, a visszaemlékezések és a személyközi viszonyok interpretációi a vizsgált példák esetében hogyan járulhatnak hozzá, hogy a látszólag spontán, az emlékezet működésének megfelelően csapongó szöveg mégis koherens legyen. Így rajzolódik ki előttünk *Az őz* viszonyrendszere is: egyetlen szereplő egyetlen helyszínen tett dialógusszerű, de valójában monológként értelmezhető megnyilatkozásán keresztül ismerjük meg a felidézett események fontos helyszíneit, történéseit és személyközi kapcsolatait.

Források

MNSZ2 = *Magyar Nemzeti Szövegtár 2*. <http://clara.nytud.hu/mnsz2-dev>
Szabó Magda 1975 [1959]. *Az őz*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

Hivatkozott szakirodalom

- Bakonyi Dóra 2008. A tagmondatok kapcsolódási formái egy ómagyar kori szövegtípusban: a legendában. In Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg – szövegtípus – nyelvtan*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 315–328.
- Bartha Judit 2000. A téridő-problematika narratológiai megközelítése. Virginia Woolf *Hullámok* című regényéről. *Jelenkor* 43(6): 667–676.
- Csépe Valéria – Győri Miklós – Ragó Anett (szerk.) 2007. *Általános pszichológia 2. Tanulás – emlékezés – tudás*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Csépe Valéria 2007. Alapvető tanulási formák. In Csépe Valéria – Győri Miklós – Ragó Anett (szerk.): *Általános pszichológia 2. Tanulás – emlékezés – tudás*. Budapest: Osiris Kiadó. 24–85.
- Endrődy Edit 2002. Realista hagyomány és belső monológ Szabó Magda műveiben. In Aczél Judit (szerk.): *Salve scriptor! Tanulmányok, esszék Szabó Magdáról*. Debrecen: Griffes Grafikai Stúdió. 21–33.
- Kabdebó Tamás 2003. Tanú a regényben. *Helikon* 14(19): 5–7.
- Komlósi Boglárka 2014. Most ironizálsz? Az ironia és az ironia kulcsingerei a különböző nyelvi szinteken. *Magyar Nyelvőr* 138(2): 226–244.
- Kosztrabszky Réka 2015. Narrációs technikák és paratextusok Szabó Magda korai regényeiben. *Létünk (Újvidék)* 45(2): 147–168.
- Kugler Nóra 2013. A szubjektivizáció jelenségének nyelvészeti értelmezései. *Magyar Nyelvőr* 137(1): 8–30.
- Oravecz, Csaba – Sass, Bálint – Váradi, Tamás 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In *Proceedings of LREC 2014*.
- Pléh Csaba 2019. Két klasszikus konstruktív emlékezetelmélet mai relevanciája: Bartlett és Halbwachs. *Magyar Filozófiai Szemle* 63(3): 11–45.
- Szegedy-Maszák Mihály 1996. A nyelvhasználat megújításának hagyománya a modern regényírásban. *Literatura* 1996(3): 311–336.
- Tátrai Szilárd 2000. Az elbeszélő „én” nyelvi jelöltsége. Kísérlet a személyes narráció szövegtani megközelítésére. *Magyar Nyelvőr* 124(2): 226–238.
- Tátrai Szilárd 2008. Ironia. In Szathmári István (főszerk.): *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 311–320.
- Tátrai Szilárd 2012. Viszonyulás és viszonyítás. In Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A stílus szociokulturális tényezői*. Budapest: ELTE.
- Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 899–1058.
- Tátrai Szilárd 2019. A kontextualizáció perspektivikussága és metapragmatikai reflektáltsága az elemi és az összetett mondatokban. In Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság*. Budapest: ELTE EC. 13–28.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2008. Topik és szövegtípus. In Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 80. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 42–50.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Prototípuselv és kategóriaszerkezet a szövegtipológiában. *Magyar Nyelv* 113(3): 276–289.

Az értelmező mint eltagolt szerkezetű típus*

Dolgozatomban a szakirodalom számára kihívást jelentő értelmezőt elemzem, egy, az eddigiek során figyelmen kívül hagyott szempontot, az eltagoláshoz kapcsolódó feldolgozói műveletet emelve a leírás központjába. Az elemzés során párhuzamba állítom a mondatzáró írásjellel eltagolt és a vesszővel elhatárolt bővítményeket, amelyeknek közös jellemzője, hogy az előző mondat szemantikai szerkezetébe integrálhatók, az adott mondat függőségi hálózatának egy csomópontjaként értelmezhetők, és csupán a konceptuális távolság mértékét tekintve különböznek egymástól.

Ha az értelmezőnek az eltagolt és elhatárolt bővítményekkel való összevetése során a morfoszintaktikai jelöltség jelentőségét is megvizsgáljuk, azt láthatjuk, hogy az értelmező és az értelmezett egyező inflexiójának funkciója nem más, mint hogy a két egység közötti viszonyt megkülönböztethetővé tegye a predikatív viszonytól, és az értelmező ezáltal megőrizze kidolgozó jellegét. Ennek alapján az értelmező besorolható az eltagolás és az elhatárolás tágran kezelt jelenségkörébe.

Kulcsszavak: értelmező, jelző, eltagolás, inflexió, predikatív melléknév, morfoszintaktikai jelöltség

1. Bevezetés

Jelen dolgozat az értelmezős szerkezettel (1) foglalkozik, és az eltagoláshoz kapcsolódó feldolgozói műveletet állítja a figyelem középpontjába.

(1) Hadsereget teremtettünk, ütőképeset. (MNSZ2)

Az értelmező jelenségét tárgyaló korábbi szakirodalmak és elemzések elsősorban az alá- és mellérendelés kategóriarendszerében vagy ahhoz képest próbálták meg elhelyezni a szerkezetű típust, illetve azt a kérdést igyekeztek eldönteni, hogy az értelmező és az értelmezett azonos morfoszintaktikai jelöltsége kapcsán valóban egyeztetésről beszélhetünk-e (vö. pl. Balogh 2003, 2004, Dér 2001, Jakab 1977, 1978, Károly 1958). Imrényi András (2017) ezzel szemben, a függőségi nyelvtan kategorizációs kérdéséről elfordulva a kontextualizálás fogalmával összefüggésben ragadta meg a műveleti oldalt (lásd még: Krizsai–Szabó 2019).

A jelen elemzés célja, hogy megalapozzon egy olyan felfogást, illetve kategóriarendszert, amely szerint a) az önálló elemi mondatban megfigyeltetett, de jelölten bővítmény típusú (esetragos, névutós) értelmező csak a konceptuális távolság mértékét tekintve különbözik a vesszővel elhatárolt értelmezőtől, ezért mereven nem választható el tőle, és b) mindkét szerkezetű típus besorolható az eltagolás és elhatárolás tágran értelmezett jelenségkörébe.

* Az Információs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült.

A következőkben az eltagolt bővítmények – vagyis a mondatzáró írásjellel elkülönített, de az előző mondat szemantikai szerkezetébe integrálható és az adott mondat függőségi hálózatának egy csomópontjaként leírható bővítmények – fogalmának ismertetése után amellet érvelek, hogy a mondatzáró írásjellel eltagolt és a vesszővel elhatárolt bővítmények között csupán skaláris különbséget feltételezhetünk, majd párhuzamot vonok az értelmező, illetve az eltagolt és elhatárolt bővítmények között.

Dolgozatom az értelmezős szerkezetet funkcionális kognitív nyelvelméleti keretben ragadja meg, a függőségi és a konstrukciós nyelvtannal összeegyeztethető módon (I. Imrényi 2017). Az elemzett példák többsége a Magyar Nemzeti Szövegtárból (a továbbiakban: MNSZ2) származó, célzott kereséssel nyert valós nyelvi adat. A dolgozatban szereplő korpuszadatokat esetenként ugyanakkor a szemléltetés, illetve a magyarázat érdekében módosított formában is elemzem.

2. Eltagolt bővítmények

Az *eltagolt kifejezés* terminust az olyan bővítmények megnevezésére használom, amelyek az őket megelőző elemi mondattól¹ (a továbbiakban: a bázismondattól) mondatzáró írásjellel elválasztva állnak, de az interpretált jelenet egy újabb körülményének vagy szereplőjének jelölőjeként a bázismondat szemantikai szerkezetébe integrálhatók, illetve megfeleltethetők a bázismondaton belüli függőségi hálózat egy csomópontjának. Például:

(2) Éjfél után volt vége a taggyűléseknek. Mindig. (MNSZ2)

A bázismondatot követő elemi mondatban az eltagolt bővítmény egy olyan folyamatot elaborál, amely az adott szerkezetben nincs explicit módon megjelenítve. Ez a művelet egy olyan sémát aktivál a szintaktikai konstrukció feldolgozása során, amely szerint a bővítmény (pl. a (2)-ben a *mindig* szabad határozó) részletezi az igei (vagy igei természetű) alaptag által jelölt folyamat valamely körülményét. Ennek a sémának az aktiválása idézi elő azt, hogy a megértés során az adott szerkezetben kifejtetlenül maradt folyamatot keresi a befogadó – vagyis a (2) esetében például azt, hogy mi az, ami *mindig* volt, van vagy lesz –, és ezt a már feldolgozott és megértett szövegelőzményben (a bázismondatban) fogja megtalálni.

Az eltagolt bővítmények tehát egy körülményt vagy egy szereplőt előtérbe állítva a bázismondat elaboráltabb változatát hozzák létre (vö. Langacker 2016), mivel megértésükhöz szükséges a bázismondatban megjelenített folyamat újbóli aktiválása. Az eltagolt bővítmények által kezdeményezett (ismételt) feldolgozás azonban nem azonos a korábbival, hiszen a bővítmény újrakontextualizálja a korábban megértett jelenetet – tehát a jelentéseket össze kell egyeztetni. A kiindulópontként szolgáló bázismondatnak az elaborációt megvalósító eltagolt bővítmény jelentésével való kiegészülése sztrátum-szubsztrátum viszonyban modellálható; a kiegészülés során egy magasabb szintű struktúra jön létre (Langacker 2016).

¹ Elemi mondat alatt azt az egy közlési aktus kifejezésére alkalmas nyelvi kifejezést tekintem, amely „egy elemi jelenetre irányítja a figyelmet, [és] prototipikus esetben tartalmazza egy lehorgonyzott folyamat ábrázolását” (Tolcsvai Nagy 2017: 1063).

3. Eltagolt és elhatárolt bővítmények

A mondatzáró írásjellel eltagolt bővítményekhez hasonlóan a vesszővel elhatárolt bővítmények esetében is az előttük álló tagmondat által megjelenített elemi jelenet valamilyen (kisebb) fokú lezártaságáról beszélhetünk. Például:

(3) Büszke is voltam, nagyon. (MNSZ2)

Az elhatárolt bővítmények újraaktiváló jellegére utal az is, hogy a vessző tipikusan halmozott (mellérendelő viszonyban álló) mondarészeket választ el egymástól. Ehhez képest az elhatárolt bővítmény ritkább: nem számít tipikusnak egy olyan hozzátoldott kidolgozó bővítmény, amely a vessző előtt álló (tag)mondat függőségi hálózatában egy csomópontnak feleltethető meg (lásd pl. OH: 342 és OH: 347). Ez a fajta elhatárolás tehát kevésbé megszokott, ezért feltűnőbb eljárás, az ilyen típusú szerkezetek pedig szemantikai szempontból jelöltebbek a tipikusabb szerkezetekhez képest.

Az eltagolt (mondatzáró írásjellel elkülönített) és az elhatárolt (elemi mondaton belüli) bővítmények feldolgozása esetében egyaránt újraaktiválás történik, és mindkét megoldás a formai oldalon jelzi a művelethez kapcsolódó nagyobb fokú pragmatikai tudatosságot, azaz a nagyobb mértékű mentális erőfeszítést (vö. Tátrai 2017: 1040–1041). Ez arra enged következtetni, hogy a mondatzáró írásjellel eltagolt és a vesszővel elhatárolt bővítmények között csupán skaláris, a bázismondat és a bővítmény közötti konceptuális távolság mértékének megfelelő különbséget kell feltételeznünk. Ezt a feltételezést támasztja alá az is, hogy további „nyereségként” mindkét szerkezet típus esetében szóba jöhetnek más funkciók is – ezeket ismertetem röviden a következőkben.

3.1. Az eltagolt és elhatárolt bővítmény mint önálló figyelmi keret

Az eltagolt bővítmények a formai oldalon jelölten önálló egységként vannak megjelenítve, így egyszerű kidolgozó bővítményekből az elemi mondatot reprezentáló kifejezéseké lépnek elő. Az eltagolt, illetve az elhatárolt bővítmény elkülönítésével a megnyilatkozó reflektál arra, hogy ezek a körülmények önmagukban bírnak akkora jelentőséggel, hogy önálló figyelmi ablakot képezzenek (a figyelmi keretéről lásd pl. Chafe 1994, Langacker 1987, Talmy 1996 és 2000).

Az önálló figyelmi keret létrejöttének oka lehet például, hogy a megnyilatkozó valamely információt szándékosan hangsúlyoz (pl. az újszerűsége miatt). Tehát az eltagolás és az elhatárolás utalhat arra – vagy lehet az eredménye annak –, hogy sem a bázismondat, sem pedig az eltagolt vagy elhatárolt bővítmény nem volt az előzetes közös tudás/feltételezés része.

(4a) Nagyjából minden leküzdhető nevetgélve.

(4b) Nagyjából minden leküzdhető. Nevetgélve. (MNSZ2)

(4c) Nagyjából minden leküzdhető, nevetgélve.

A (4a)-nak van egy olyan lehetséges (de legalábbis nem kizárható) jelentése, amely szerint az a tény, hogy nagyjából minden leküzdhető, a diskurzusban részt vevők közös tudásának a

részét képezte. A 'nehézségek leküzdhetők' ebben az esetben témának tekinthető, és új információval csupán az szolgál, hogy ez *nevetgélve* tehető meg, a könnyedség az eszköze. Ezzel szemben a (4b) és a (4c) esetében az elkülönítés oka lehet például az, hogy a bázismondat maga sem volt része az előzetes közös tudásnak (a megnyilatkozó ezt az adott pillanatban fogalmazta meg következtetésként), ezért kap helyet önálló figyelmi ablakban mind a bázismondat, mind az eltagolt, illetve elhatárolt bővítmény.

3.2. Egy folyamat – több kiterjesztő szerepű operátor

A kiterjesztés művelete egy állítás érvényességét bővíti az előzetes tudáshoz képest (a kiterjesztésről l. Imrényi 2017: 720–725). Például kiterjesztő kifejezés a *mindenki eljött* szerkezetben a *mindenki*, a *többször is eljött* szerkezetben pedig a *többször is*. Imrényi (2013: 81) megállapítja, hogy egy elemi mondatban csupán egy kiterjesztő kifejezés kaphat helyet. Eszerint a befogadó az (5a) esetében már adottnak veszi azt, hogy 'mindenki eljött' (valahányszor, legalább egyszer), és a *többször is* terjeszti ki a mondatban szereplő állítás érvényességét. Az (5b)-ben pedig a *többször is* alkotja az előzetes tudás részét, és a *mindenki* áll kiterjesztő viszonyban az *eljött* magmondatdal.

- (5a) Mindenki többször is eljött. (Imrényi 2013: 81)
- (5b) Többször is mindenki eljött. (Imrényi 2013: 81)
- (5c) Többször is eljöttek. Mindenki.
- (5d) Mindenki eljött, többször is.

Az eltagolás vagy az elhatárolás – az önálló figyelmi ablakban való megfigyeltetés révén – lehetővé teszi, hogy egy állítás érvényességét egyszerre több határozóval terjesszük ki. A több határozó révén több olyan körülmény jeleníthető meg, amely korábban nem volt része a közös tudásnak. Az (5c), illetve az (5d) esetében feltehetőleg mindkét határozó viselkedhet kiterjesztő operátorként, és egyik sem képezi feltétlenül a résztvevők előzetes tudásának részét. Míg az (5d) esetében a két operátor a bázismondaton belül működik (még ha nem is egyforma kohezivitással), addig az (5c) eltagolással megvalósított kiterjesztő művelete csak közvetetten, a folyamat újraaktiválásával vonatkozik az *eljöttek* magmondatra (amely tehát nem közvetlen operandum).

3.3. A felülíró bővítmény elkerülése

Az eltagolással, illetve az elhatárolással elkerülhetővé válik, hogy egy bővítmény felülíró szerepbe lépjen, vagyis aszimmetrikus viszonyba kerüljön operandumával, meghatározva ezáltal annak közlési funkcióját (Imrényi 2017: 726–730). Például a (6a)-ban a két határozó típusú bővítmény közül az egyik felülíró operátorként korlátozza a másik bővítmény, illetve az egész mondat jelentését. Ebben az esetben eltagolás, elhatárolás vagy valamilyen kötőszó (l. (6c)–(6d)) szükséges ahhoz, hogy a mondat arról szóljon, hogy ez a valaki jól és a nulláról tanít, ne pedig arról, hogy a nulláról ugyan jól tanít, de esetleg a haladó szintű tanulókkal már kevésbé tud megfelelően foglalkozni (vö. (6b)).

- (6a) Abszolút a nulláról tanít, jól. (MNSZ2)
- (6b) Jól tanít a nulláról. / Jól a nulláról tanít. / A nulláról tanít jól. / A nulláról jól tanít.
- (6c) A nulláról tanít, jól.
- (6d) A nulláról és jól tanít.

Természetesen nem állítom, hogy a határozók eltagolásának vagy elhatárolásának esetében meg lehet állapítani, hogy ezeknek pontosan milyen pozíciójuk „lett volna” a bázismondatokban, ha nem tagolódnak el tőle. Éppen ezért nem tartom célravezető módszernek, ha megpróbáljuk „visszailleszteni” ezeket a bővítményeket a bázismondatba. Az elemzés során csak a bővítmények és a bázismondat bizonyos (akár az egész folyamatra, akár annak csupán valamely körülményére vonatkozó) elemei között lévő szemantikai viszonyt tudjuk megállapítani. Jelen esetben azonban a (6b) példában megfigyelhető, hogy a *jól* módhatározó a bázismondatban semmilyen pozícióban nem tudna kötőszó nélkül a mondat ugyanazon részével vagy részeivel olyan szemantikai kapcsolatot létesíteni, mint amelyet eltagolt vagy elhatárolt szerkezetként létesít.

4. Az értelmező mint eltagolt vagy elhatárolt bővítmény

Az eddigiekben tárgyalt elhatárolt és eltagolt szabad határozókhöz képest, amelyek az elemi mondaton belüli határozói bővítményével azonos formában tagolódnak vagy határolódnak el, az értelmező esetében mindig van morfoszintaktikai jelöltség, amely felismerhetővé teszi a műveleti viszonyt, az értelmezettel való kapcsolatot, illetve ezzel összefüggésben szófajváltásról is beszélhetünk.

- (7a) Hadsereget teremtettünk, ütőképeset. (MNSZ2)
- (7b) Hadsereget teremtettünk. Ütőképeset.
- (7c) Hadsereget teremtettünk. Ütőképes.

A (7a)–(7c) alternatív konstruálási módok összevetése során a morfoszintaktikai jelöltség jelentőségét megvizsgálva azt láthatjuk, hogy a (7a) és a (7b) esetében éppen ez a viszonyrallal (a példákban a tárgyeset ragjával) történő jelöltség teremti meg annak a lehetőségét, hogy az elkülönítve megjelenített tulajdonság, az ütőképesség ‘tulajdonság’ jelentésű bővítményként, ne pedig lehorgonyzott folyamatként (lásd (7c)) legyen megfigyeltetve egy új elemi mondatban. A (7c)-ben a ragtalan *ütőképes* kifejezés predikatív melléknév, tehát a tulajdonsághordozást időben lehorgonyzott folyamatként ábrázoló bővítmény (Imrényi 2017: 711–712). A (7a)-ban és a (7b)-ben szereplő tárgyragos kifejezések azonban az *ütőképes* értelmező kidolgozó jellegét megőrizve műveletet végeznek el az elemi mondaton, tovább elaborálják a tárgyi viszonyban megjelenített szereplőt éppúgy, mint egy szokványos ‘tulajdonság’ jelentésű bővítmény. Tehát az értelmező és az értelmezett inflexiója azért egyezik meg, mert egyformán kezeljük őket: a tagok ugyanabba a függőségi viszonyba lépnek be, azonos diskurzusreferenssel rendelkeznek, a szövegvilágnak ugyanazon feldolgozott szereplőjét jelölik. Az egyező inflexió tehát következménye annak is, hogy a (7a)–(7b) példákban az eltagolt értelmező a tulajdonságon keresztül egy dolgot tesz elérhetővé (metonimizációval). Az teszi az értelmezős szerkezetet a

más típusú eltagolt és elhatárolt bővítményekkel egyenértékűvé, hogy esetében a számbeli (és birtokosságbeli) azonosság, valamint az azonos esetjelölés nem csupán referenciális azonossággal jár együtt, hanem azonos függőségi viszonyral is.

Más eltagolt bővítményeknél (például egy eltagolt határozónál vagy tárgynál) a predikatív viszonytól való eltérés jelölése nem szükséges, ám egy eltagolva álló, névelő és viszonyrag nélküli melléknevet egy névszói állítmányból álló önálló mondatként, önálló jelenetként értelmezne a befogadója. Ugyanis ha egy kifejezés a formai oldalon (írásjellel, illetve prozódiaiával) jelölten önálló egység, akkor amennyiben lehetséges, szemantikailag is önálló egységként értelmezzük. Mivel például egy eltagolt határozó (vö. pl. (2)) esetében nem lehetséges az önálló egységként való értelmezés, nem szükséges az ettől való eltérés jelölése sem; a *mindig* időhatározót a befogadó nem tudja önálló, lehorgonyzott folyamatként értelmezni, ezért a hozzá tartozó folyamatot szükségszerűen az előtte álló elemi mondat folyamatában fogja megtalálni.

(2) Éjfél után volt vége a taggyűléseknek. Mindig. (MNSZ2)

A viszonyraggal történő jelöltséghez hasonló funkcióval bírhat az episztemikus lehorgonyzás művelete, a névelős szerkezet is. Ha a bázismondat szereplőjét ki akarjuk dolgozni egy eltagolt vagy elhatárolt bővítménnyel, viszont a szereplőt jelölő kifejezésen nincsen esetrag, tehát azzal nem jelölhetjük, hogy a bővítmény kidolgozó jellegű, akkor a névelő szolgál az értelmezett-értelmező viszony feldolgozását segítő kontextualizációs utalásként.

A (8a) és a (8b) összevetésével megfigyelhetjük, hogy ha a *győztes* kifejezés határozott névelővel lehorgonyzódik, akkor megfeleltethető lesz az előző elemi mondaton belüli függőségi hálózat alanyi pozícióban álló csomópontjával, tehát koreferenciaviszony létesül. Ugyanakkor a (8a)-ban a névelőtlen *győztes* kifejezést predikatív melléknévként értjük meg, amely a folytonos diskurzustopikot jellemzi.

(8a) Ott van a fiú. Győztes.

(8b) Ott van a fiú. A győztes.

(9a) Nem lány jött vele, hanem fiú. Egy magas.

(9b) Nem lány jött vele, hanem fiú. Magas.

(9c) Nem lány jött vele, hanem egy fiú. A magas.

A névelők azonban (a lehorgonyzás mint művelet összetettségének megfelelően) nem ugyanolyan módon teszik felismerhetővé a referenciális azonosságot, mint a viszonyragok vagy a szám- és birtokjelek. A névelők is képesek jelölni, hogy nem predikatív viszonyról van szó, de az értelmezett és az értelmező lehorgonyzása nem szükségképpen azonos jellegű, mivel a két kifejezés ugyanannak a diskurzusreferensnek két eltérő feldolgozását adja. Így az is lehetséges, hogy az egyik tag névelőtlen, vagy a két tag eltérő típusú névelővel lehorgonyzódik le (l. (9a)–(9c)).

5. Összegzés

Elemzésem célja az értelmezős szerkezetek újszerű megközelítése és ezen keresztül annak bizonyítása volt, hogy a figyelemirányítási művelet hasonlósága alapján az értelmező beilleszthető az eltagolás szerkezet típusai közé. Ezzel a dolgozat egy olyan elemzés lehetőségét kínálta fel, amely szerint az értelmező nem képez önálló kategóriát a függőségi viszonyokon belül, vagyis nem egyfajta mondatrészként értelmezhető.

A fenti elemzés szerint az értelmező morfoszintaktikai jelöltségének a kontextualizáló viszony felismerhetővé tétele csak az egyik lehetséges funkciója; a másik funkciója az, hogy általa megkülönböztethetővé válik a viszony az adott tulajdonságnak a predikatív, önálló elemi mondatban történő kidolgozásától. Az értelmezőt a morfoszintaktikai sajátossága részben megkülönbözteti az egyéb eltagolt és elhatárolt bővítményektől, részben azonban éppen emiatt illeszkedik be az eltagolt és elhatárolt, további elaborációt megvalósító szerkezetek közé. Az értelmezős szerkezetek ezen kifejezéseken belül olyan esetet képeznek, amelyben kidolgozó jellegük az inflexiójuk révén őrződik meg.

Hivatkozott szakirodalom

- Balogh Judit 2003. Az értelmezős szerkezetek helye a szintagmák között I. *Magyar Nyelvőr* 127(4): 456–471.
- Balogh Judit 2004. Az értelmezős szerkezetek helye a szintagmák között II. *Magyar Nyelvőr* 128(1): 68–83.
- Chafe, Wallace 1994. *Discourse, consciousness and time. The flow and displacement of conscious experience in speaking and writing*. Chicago–London: The University of Chicago Press.
- Dér Csilla Ilona 2001. Értelmezek, azaz azonosítok? Az értelmezős szerkezetben belüli grammatikai viszonyról. *Magyar Nyelv* 97(1): 77–82.
- Imrényi András 2013. *A magyar mondat viszonyhálózati modellje*. Nyelvtudományi Értekezések 164. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Imrényi András 2017. Az elemi mondat viszonyhálózata. In Imrényi András – Kugler Nóra – Ladányi Mária – Markó Alexandra – Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor: *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 664–770.
- Jakab István 1977. Az értelmező és az értelmezett szószerkezeti viszonya. *Magyar Nyelvőr* 101(1): 9–19.
- Jakab István 1978. Igen, az értelmező mellérendelés. *Magyar Nyelvőr* 102(3): 293–298.
- Károly Sándor 1958. *Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban*. Nyelvtudományi értekezések 16. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Krizsai Fruzsina – Szabó Gergely 2019. Az értelmezős szerkezet lehetséges kategorizációja beszélnyelvi adatok alapján. In Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság*. Budapest: ELTE Eötvös József Collegium. 195–212.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2016. Baseline and elaboration. *Cognitive Linguistics* 27(3): 405–439.
- OH = Laczkó Krisztina – Mártonffy Attila 2006. *Helyesírás*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In Imrényi András – Kugler Nóra – Ladányi Mária – Markó Alexandra – Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor: *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 899–1058.
- Talmy, Leonard 1996. The windowing of attention in language. In Shibatani, Masayoshi – Thompson, Sandra. (eds.): *Grammatical constructions. Their form and meaning*. Oxford: Oxford University Press. 235–287.

Talmy, Leonard 2000. *Toward a Cognitive Semantics. Volume I. Concept Structuring Systems*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press. 257–309.

Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Fogalomtár. In Imrényi András – Kugler Nóra – Ladányi Mária – Markó Alexandra – Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor: *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 1063.

ROSKÓ MIRA
Eötvös Loránd Tudományegyetem
mirarozsa@gmail.com

A *be* és a *bele* igekötős igék szemantikája és gyakorisága*

Dolgozatomban a *be* és a *bele* igekötőket vizsgálom: arra keresem a választ, hogy ez a két elem milyen jelentéstartományokban fordulhat elő egymás szinonimájaként. Célom annak igazolása, hogy a *bele* igekötős igék gyakrabban utalnak konkrét, fizikai értelemben vett, egy adott irányba tartó mozgásra, míg a *be* igekötővel alkotott igék többször fejeznek ki absztrakt mentális tartalmakat; jelentésük könnyebben, gyakrabban absztrahálódik, mint a *bele* igekötős igék jelentése.

Feltételezéseimet a Magyar Nemzeti Szövegtár 2.0.5-ös verziójában (a továbbiakban: MNSZ2) végzett gyakorisági vizsgálatokkal és az azokra épülő számszerűsíthető adatokkal kívánom alátámasztani.

A kutatás alapjául Szili Katalin szemantikai kategorizációs modellje (Szili 2005a, Szili 2005b) szolgált, melynek elkészítése során az igekötők tartálymodellhez viszonyított jelentését vette alapul. Ebbe a rendszerbe illesztettem be a különböző *be* és *bele* igekötős igéket A magyar nyelv nagyszótárában (Nsz.) szereplő igekötői jelentések szerint.

Kulcsszavak: igekötő, tartálymodell, irányjelentés, példánygyakoriság, szinonímia

1. Az igekötőkről

Az igekötőket a mai magyar grammatika külön szófajként tartja számon – bár morfoszintaktikai szempontból ez a kategória sok hasonlóságot mutat a határozói és a predikatív vonzattal (Kiefer–Ladányi 2000: 460). Az igekötő olyan másodlagos predikátum, „mely összetett eseményt kifejező mondatokban jelenik meg, és melynek logikai alanya az ige *patiens* szerepű vonzata” (É. Kiss 2004: 43). A határozószóktól való elhatárolása sem mindig egyértelmű. Nem prefixum, hiszen nem alkot az igével elválaszthatatlan szintaktikai egységet: például a tagadó szerkezetben az ige mögé kerül (külön szóalak formájában), illetve eldöntendő kérdésre adott válaszként önállóan is alkothat megnyilatkozást. Szintaktikai viselkedése alapján preverbumnak tekintjük. Ebben a megközelítésben az igekötőknek az igemódosítokon belüli elhatárolása vet fel kategorizációs kérdéseket, de az elkülönítés során szempontként szolgálhat, hogy az igekötő nem funkcionál vonzatként (Kiefer–Ladányi 2000: 463). Funkcióját az ige szemantikai szerkezete határozza meg, ugyanakkor az igekötő specifikálja az ige folyamatjelentését, hatással van annak összetett jelentésszerkezetére – akár több alszerkezet vonatkozásában is. „A három alszerkezet szemantikai megléte az ige funkcionálásából vezethető le.¹ Az alszerkezetek sematikusak, amelyeket az adott mondat vagy szöveg valamely eleme ki tud dolgozni, szemantikailag részletezni” (Tolcsvai Nagy 2017: 317). Ennek értelmében beszélhetünk irányjelentéssel bíró,

* Ezúton is szeretném megköszönni Kugler Nórának a dolgozat írása során nyújtott szakmai segítségét, valamint lektoraimnak és szerkesztőimnek a hasznos megjegyzéseiket, melyekkel a kézirat javítására ösztönöztek.

¹ A három alszerkezet: 1. a temporális viszony; 2. a folyamat eseményszerkezete; 3. a figurák.

aspektus- és akcióminőség-képző, valamint jelentésspecializáló szerepű igekötőkről (Balogh 2000: 267–268). A dolgozat funkcionális szempontból vizsgálja a *be* és *bele* igekötős igéket, és nem foglalkozik részletesen azok alszerkezeteinek működésével, illetve változásaival.

A következőkben az igekötők jelentésrétegeit fogom tárgyalni – megalapozva a vizsgálatom elméleti keretét. Ezt követően Szili (2007) – *be* és *bele* igekötős igéket szemantikai szempontból csoportosító – kategóriarendszerének általam átdolgozott verziójának bemutatása következik. A modellbe besoroltam a *be* és a *bele* igekötős igék Nszt.-ban található jelentéseit, ezzel átláthatóbbá téve az igekötős igék jelentéseit, viszonyulását az irányjelentéshez, illetve a tartálymodellhez. Ennek során kirajzolódnak a modellben mintázatok – például melyik kategóriában fordul elő a legtöbb ige, melyik csoportokban gyakoribbak a *be* vagy *bele* igekötős alakulatok –, melyek alapján levonom következtetéseimet. Többek között választ keresek arra a kérdésre, hogy a mintázatok alapján megállapítható-e, hogy a *be* igekötős igék gyakrabban távolodnak el az irányjelentéstől. Következtetésem igazolásaként korpuszalapú vizsgálatokat végzek, ugyanis fontosnak tartom ütköztetni a szemantikai, kvalitatív elemzési módszert számosítható, kvantitatív (nyelvi adatokon alapuló) vizsgálatokkal. Gyakoriságvizsgálatokat végzek (példánygyakoriság, relatív gyakoriság, típusgyakoriság) annak céljából, hogy igazoljam a kategóriarendszerben és a szakirodalomban is megjelenő nézetet, miszerint a *be* igekötős igék könnyebben absztrahálódnak, veszítik el irányjelentésüket.

2. Jelentésrétegek

A *be* és a *bele* önálló jelentése hasonló: mindkét lexéma lativusi irányt jelöl. (Önálló jelentés alatt az igétől független, sémaszerűen előhívható, konvencionálódott és leginkább begyakorlott jelentést értem.) Tartálymodellel szemlélítve: a TARTÁLYBA befelé irányuló mozgás, történés asszociálódik hozzá, az igekötő jelentése ennek a profilálása. Ugyanakkor a két elem jelentése között különbség is megfigyelhető: a *be* jelentésének középpontjában maga az irány, a TARTÁLYBA befelé jutás áll, a *bele* azonban utal a cselekvés/történés végkifejletére, az okozott állapotra is ('a bekerülés után az a valami benne lesz a TARTÁLYban'). Tehát a *be* jelentése inkább a 'bejutás' mozzanatra és az irányra fókuszál, míg a *bele* a 'bejutás'-ra úgy, hogy a 'benne levés' mint végállapot is része a profilnak. Páll László tanulmányában (1999) a két igekötő jelentésének különbségét az általuk kifejezett mozgásirány összehasonlításával szemlélteti: a „*be* igekötő alapértelmezés szerint egy vízszintes irányúnak észlelt elmozdulást jelöl (pl. *vki bemegy a házba, vki beküld vkit a körbe* stb.), a *bele*- igekötő egy fentről lefelé irányuló mozgást is társít a kintről befelé irányuló elmozdulás mellé (pl. *vki beleesik a kútba, vmi belefolyik a vízbe* stb.)” (Páll 1999: 117). Állításával nem tudok maradéktalanul egyetérteni, hiszen a két igekötő közötti különbséget nem csak a mozgás iránya jelenti.

Az igekötők – más nyelvi elemekhez hasonlóan – a nyelvhasználatban nyerik el funkciójukat, jelentésüket. Így az előbb említett jelentések természetesen árnyalódnak, változnak, bővülnek, ha a bázisigék figyelembevételével próbáljuk körülhatárolni a jelentést. A fentebb tárgyalt irányjelentések mellett egyéb jelentésrétegek is asszociálódnak az igekötőkhöz. Ladányi Mária a *be* igekötőnek három jelentését különbözteti meg (Kiefer–Ladányi 2000: 480–3): 1. irányjelentés ('befelé mozog, mozgat'), 2. teljesség, totalitás ('tesz valamit valahova' és 'tesz valamit valamilyenné'), 3. telítettség, szaturativitás ('relatív nagy vagy kielégítő mértékben

[végzett cselekvés]). Hrenek Éva (2012) mindkét igekötő esetében vizsgálja még a szubmerzív ('belemerülés') jelentést is, és azt alapvetően a *bele* igekötőre tartja jellemzőnek, míg a szaturativitás kifejezését a *be* használataival kapcsolja össze.

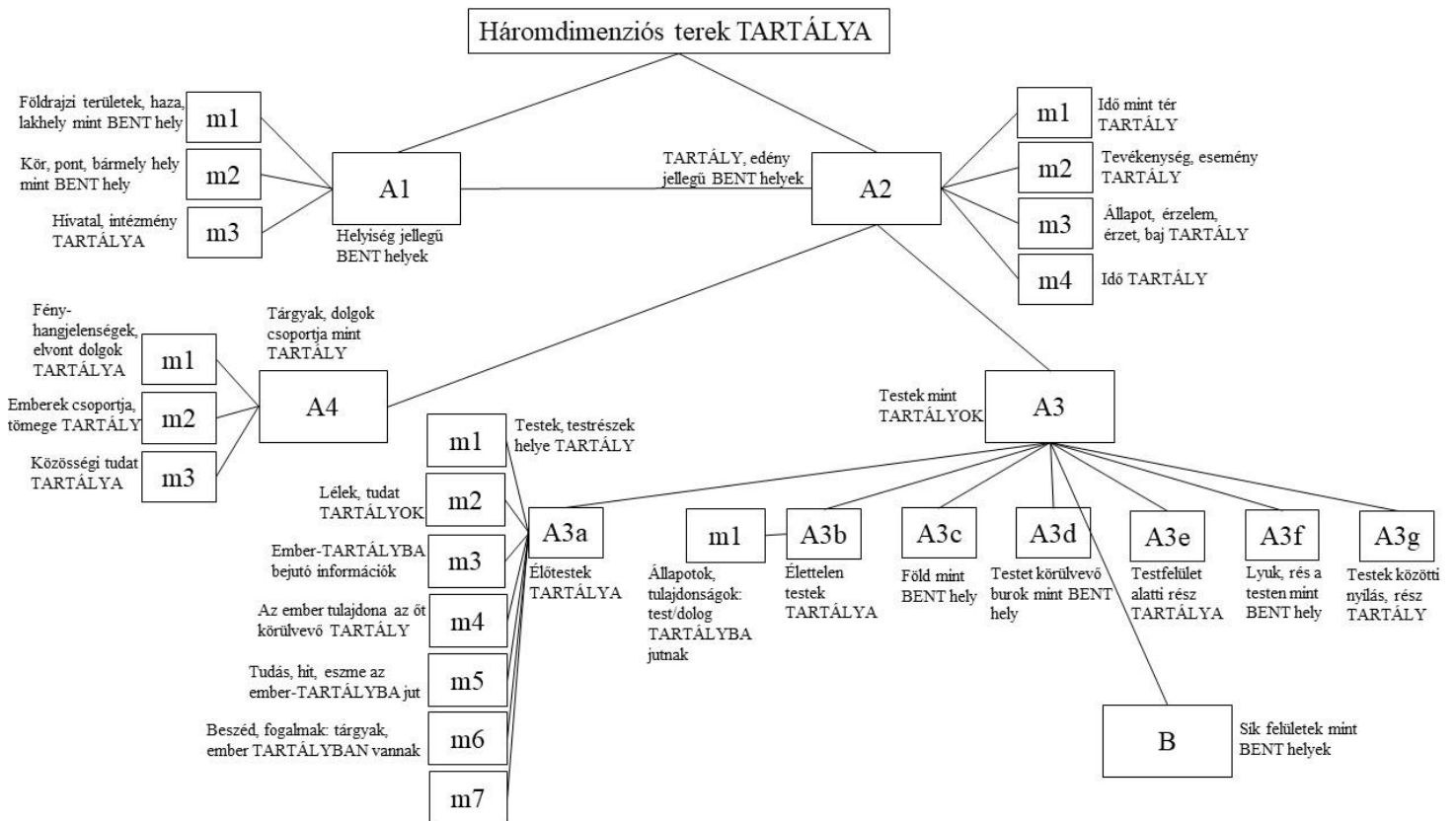
A két igekötő fogalmi szerkezetének (a TARTÁLYON belüli térrel, az abban történő további mozgással, illetve a benne levéssel kapcsolatos) fenti, finom különbsége nem eredményez minden jelentésben azonos erejű megkülönböztetést. A *be* és a *bele* alapjelentésében megfigyelt különbségek nem minden kontextusban nyilvánulnak meg. Kopcsák Róbertnek a szubmerzív jelentéssel foglalkozó munkája (Kopcsák 2018) arra figyelmeztet, hogy a szubmerzív *be* igekötős igék esetében a teljes hatókör részeként feldolgozódik a TARTÁLYON belül modellezhető folyamatszakasz is.

3. A kategóriarendszer és az abból levonható következtetések

3.1. Kategorizáció

Ladányi Mária és Szili Katalin is részletesen foglalkozott az ezen igekötőkkel létrehozott igék csoportosításával – mindketten más szempontból. Ladányi Mária (2007: 200–213) az igekötő, illetve a bázisigék jelentése, fogalomköre alapján csoportosította a *be* igekötős igéket. Fő rendszerezési elve az igekötő jelentésváltozással létrejött különböző jelentéseinek elkülönítése. Hangsúlyos gondolata, hogy nem csak az igék befolyásolják az igekötők jelentésváltozási folyamatát. Az igekötőhöz kapcsolható igék körének bővülése oka és következménye is az igekötő jelentésváltozásának. Tehát azáltal, hogy a *be* igekötőhöz kapcsolható igék csoportja bővül, jelentésváltozáson megy keresztül az igekötő, ami tovább generálja a hozzá kapcsolható igék körének bővülését. Szili Katalin az ÉrtSz.-ban szereplő *be* és *bele* igekötős igék jelentéseit vizsgálta, és a térhez, illetve a TARTÁLYMODELLhez való viszonyulás szempontját alapul véve dolgozta ki a kategóriarendszerét. Tanulmányainak (Szili 2005a, Szili 2005b) célja egyrészt a *be* igekötős igék szemantikai csoportosítása, illetve annak megállapítása, hogy milyen jelentésmódosulásokon keresztül válik az irányjelentésű igekötő perfekтивáló elemmé, másrészt a *bele* igekötő vizsgálata kapcsán törekszik a tipikus kapcsolódási mintázatok megfogalmazására és ezzel együtt a két igekötő használati körének elhatárolására is.

Dolgozatomban Szili Katalin modelljének egy általam módosított változatát veszem alapul (lásd alább a Szili 2007: 166. alapján készített 1. ábrát) – az egyszerűség és áttekinthetőség érdekében megtartva az eredeti kategóriaajelöléseket.

1. ábra. A *be* és a *bele* igekötős igék szemantikai jellegű csoportosítása a tartálymodellhez való viszonyulásuk alapján²

A rendszerezésen mindössze annyit változtattam, hogy az eredetileg az *A3* egy alcsoportjának tekintett *A4* csoportot én az *A2* alá soroltam be, ugyanis véleményem szerint az *A4* nem az *A3* TEST-TARTÁLY térábrázolásához, hanem az ennél általánosabb TARTÁLY JELLEGŰ BENT HELYEK kategóriájához, az *A2*-höz kapcsolódik közvetlenül.

Vizsgálatom során a Nszt.-ban szereplő *be* és *bele* igekötős igéket rendszereztem Szili Katalin idézett tanulmányait alapul véve. A kutatásom egyik célja az volt, hogy megvizsgáljam, milyen mintázatokat rajzolnak ki a kategóriarendszerben az alapigék *be* és *bele* igekötővel ellátott alakjai. Emellett választ kerestem arra a kérdésre is, hogy mely kategóriákban fordulnak elő szinonimákként az adott igék különböző igekötős változatai, illetve arra, hogy alátámasztható-e a *be* igekötő nagyobb mértékű produktivitása.

A modell betűkombinációkkal jelöli a kategóriák egymáshoz való viszonyulását. Az *A* csoportokba tartoznak a háromdimenziós térre utaló kifejezések, a *B*-be pedig – amely az *A3* kategória alá sorolódik – a sík felületre mint BENT helyre vonatkozik. Az *A1* a háromdimenziós, helyiség jellegű tereket mint BENT helyeket jelöli. Ebben az esetben a TARTÁLY üres belső tere kerül előtérbe – az igék jelentései is erre vonatkoznak (*bemegy*, *befolyik*, *beoson*). Itt az igekötő hozzájárul az igekötős ige mint egység irányjelentésének kialakításához, pontosítja a cselekvés/történés irányát (pl. *száll* – *beszáll*). Nagyrészt klasszikus mozgásigék vagy mozgatóst

² Szili 2007: 166, a szövegben közölt módosításaimmal.

kifejező (kauzatív) igék tartoznak ide. Az *A2*-ben szereplő igék szintén a TARTÁLY belső üres terére fókuszálnak, azonban az előző kategóriával ellentétben az ide sorolt igék statikus igék: az ágens nem végez helyváltoztató mozgást, miközben cselekvése a tartály belső teréhez kapcsolódik (*beakaszt, benyúl*). Fontos különbség a két csoport között a TARTÁLY mérete: az *A1* helyiség jellegű TARTÁLYA az embernagyságnál számottevően nagyobb (például szoba, terem), míg az *A2*-é embernagyságú vagy annál kisebb (például szekrény, zseb, edény). Az utóbbi alá besorolt kategóriák abban különböznek az előbb tárgyaltaktól, hogy a TARTÁLYnak nem az üres belseje kerül a középpontba. Az *A3* és az *A4* TARTÁLYAI tömörek, de át lehet hatolni rajtuk, van felületük és kiterjedésük (mélységük, szélességük). Jobban körülhatárolható a TARTÁLY jellege: az *A3* esetében testek, az *A4* esetében pedig tárgyak és dolgok csoportjai alkotják.

Az *A3* a TESTEK MINT BENT HELYEKHEZ KÖTŐDŐ kifejezéseket jelöli. Ez alá több alcsoport is tartozik a BENT helyek minősége szerint elkülönítve. Ezeket az ábécé kisbetűivel különböztetem meg egymástól. Bizonyos alkatégoriák alá *m*-mel jelölt csoportok tartoznak, melyek a vizsgált szavak lehetséges metaforikus jelentéseit foglalják magukba – a térkezelés, térviszony alapján.

A kategóriarendszerbe sorolás lehetővé tette az igekötős igék jelentéseinek áttekinthetőbbé tételét. Így átláthatóbbá vált az igék tartálymodellhez való kapcsolódása, lehetőség nyílt mintázatok felismerésére – például hogy a mozgást jelentő igék milyen kategóriákba tömörülnek, illetve milyen az igekötős igék eloszlása a tartálymodellhez való viszonyulásuk alapján.

3.2. Egyes szavak vizsgálata

A következőkben ezekre a viszonyulásokra, kapcsolatokra, elrendeződésekre fogok reflektálni néhány ige segítségével, amelyek véletlenszerűen, részben tudatosan válogatott kifejezésekben fordulnak elő. A kiválasztás esetlegessége abból adódik, hogy az említett tanulmányok (Szili 2005a, b, Szili 2007) olvasása és értelmezése közben figyeltem fel ezekre a szavakra, sokszori és egymástól távoli kategóriákban való előfordulásukra. A tudatosság pedig arra vonatkozik, hogy a bázisigék között szerepelnek egyszerű (*ad, lát, ér*) és képzett igék (*fordul, fektet*), tárgyas (*csap*) cselekvést kifejező tárgyatlan (*megy*), kauzatív igék (*ad, csempész*), és történést (is) kifejezők (*borul*). A Nszt.-t használtam annak meghatározásához, hogy hogyan hozható összefüggésbe egymással a két igekötővel alkotott szavak jelentéshálózata.

A *megy* ige *be(le)* igekötős alakjai is több jelentésben élnek a nyelvhasználatban. Van olyan jelentésmezői – sőt, általában ez jellemző –, amelyekben a *bemegy* és a *belemegy* is értelmezhető, tehát a két kifejezés bizonyos jelentéseiben szinonim lehet egymással (*bemegy a vízbe ~ belemegy a vízbe*). A szemantikai különbségek az igekötők tér- és irányjelentéséből adódnak: a *bele* igekötős változat inkább a cselekvés végeredményének BENT helyére irányítja a figyelmet. Csak abban az esetben használatos kizárólag a *bemegy* alak, ha helységről vagy helyiségről van szó (pl. *bemegy a városba, szobába*).

Szemantikai szempontból szintén változatos előfordulású a *becsempész* és *belecsempész*. Ugyanaz tapasztalható a jelentések szerinti modellbe való beillesztés után, mint a *bemegy* és *belemegy* igékkel kapcsolatban: a TARTÁLY-kategóriákba tartozók szinonim kifejezéseként viselkednek, más csoportokban azonban csak a *becsempész* fordul elő.

A *becsap* és a *belecsap* több, egymástól nagyobb mértékben eltérő jelentésben fordul elő a szótárban. A nagyszótár a *becsap*-nak tíz jelentését különíti el. Ebből hét a materiális

világra vonatkozik (pl. *becsapja a könyvet, becsap az eső, becsap a villám*), három pedig metaforikus jelentésű (*becsap 'átver'*). A *belecsap*-nak ezzel szemben a szótár csak hat jelentését említi. Szinonimaként használatos a két kifejezés a *becsap/belecsap a villám* szerkezetben, illetve ha azt akarjuk kifejezni, hogy 'hirtelen mozdulattal bedob valamit valahová' (*becsapja/belecsapja a kockákat a dobozba*). Az MNSZ2 korpusza a *becsap valamit valamibe* szerkezetre mindössze egy nyelvi adatot tárol:

(1) Mire az ág alá értek, Lidi egyet lendítve a horgászbóján becsapta a horgát a vízbe.

A *belecsap* igével alkotott ugyanilyen szerkezetre pedig huszonkét találatot ad a korpusz. Ez megerősíti a két igekötővel kapcsolatos szakirodalmi megállapítást az irányjelentést illetően, miszerint a *be* igekötő gyakrabban veszi el irányjelentését és válik perfekтивáló elemmé.

3.3. A kategóriarendszerben kirajzolódott mintázatok és lehetséges magyarázataik

A szótári igekötős igék vizsgálata, csoportosítása során különböző mintázatok rajzolódtak ki a modellben, amelyeket alapul véve megfogalmazhatunk néhány általánosítást az adott nyelvi egységek jelentésével kapcsolatban.

Mint korábban megállapítottam, a *bele* igekötős igék szorosabban köthetők a tartálymodellhez. Az *A1*-ben és alcsoportjaiban csak néhány olyan kifejezés található, amely kizárólagosan ezzel az igekötővel fordul elő ebben a jelentésben (így például: *belekiált [a levegőbe]*), ugyanis ezek a kategóriák egy tágabb értelemben vett tartályhoz kapcsolódnak, az igekötő irányjelentése pedig korlátozza az ezzel való összeegyeztethetőséget.

Az azonos alapigével alkotott *be* és *bele* igekötős igék sok esetben szinonim használatúak – vagyis az igekötők felcserélésével a kifejezés jelentése csak viszonylag kis mértékben változik meg. Szinonim viszony – a kategorizációs mintázat szerint – tipikusan akkor fordul elő, ha az igekötő mozgást, cselekvést kifejező igékhez kapcsolódik, szerepe pedig az irány kijelölése, pontosítása. A legtöbb szinonimapárt tartalmazó csoportok: a TARTÁLY MINT BENT HELY (*A2* – *bebújik a szekrénybe, belebújuk a szekrénybe*); az ebből származtatott TEST-TARTÁLY MINT BENT HELY (*A3*) alkategóriái közül az ÉLETTELEN TEST-TARTÁLY (*A3b* – *bemegy a vízbe, belemegy a vízbe*) és a NYÍLÁS, RÉS, LYUK A TESTEN-TARTÁLY (*A3f* – *bemászik a lyukba, belemászik a lyukba*).

Szemantikai okok következtében egyes csoportokban szinte kizárólagosan a *be* igekötővel alkotott alakulatok fordulnak elő. Ilyenek a 'burok' jelentésű (*A3d*) és a 'testek közötti rés megszüntetését' kifejező csoportba (*A3g*) tartozó igék – például: *beborul (az ég), begombol (egy inget), becsap (egy ajtót), becsípi (az ujját valami közé/valamibe), bezárul (a kapu)* –, valamint a testfelület változásaira utaló kifejezések (*A3e*): *beesik (az arca), behorpad, besülylyed* stb. A *B* csoport is a 'sík felületek mint BENT helyek' jelentésre épül, az *A3e*-vel ellentétben azonban itt a figyelem kizárólagosan a felületre irányul: a kifejezések nem utalnak arra, hogy a sík egy tartályszerű test felszíne (például *besózza a húst, bebarangol egy területet, bedeszkáz egy ablakot*).

Érdekes különbség figyelhető meg az ÉLŐ TESTEK TARTÁLYA (*A3a* – *behabzsol, berúg*) és az ÉLETTELEN TESTEK (*A3b* – *beleaprítja a zöldséget a levesbe, beleolvas a könyvbe*) csoportja között. Az *A3a*-ra és alkategóriáira jellemző, hogy néhány kivétellel csak *be* igekötős alakokat

tartalmaznak, míg a *A3b*-ben sokkal nagyobb arányban fordulnak elő *bele* igekötős igék, a *be*-vel létrehozott alakok pedig legfeljebb szinonimaként fordulnak elő – nem gyakori az, hogy egy *be* igekötővel létrehozott igének ne szerepelne a *belé*-vel alkotott alakja is. Az alapján, hogy az *A3a* kategóriában gyakoribbak a *be*, az *A3b*-ben pedig a *bele* igekötős alakok, arra következtethetünk, hogy a nyelvhasználatban az élő test absztraktabb minőségben jelenik meg az élettelen testtel szemben. Utóbbi materiálisabbként, sokkal megfoghatóbbként tűnik fel: olyan élettelen dologként konceptualizálódik, amelynek belseje van, illetve amelynek a belsejébe lehet férkőzni. Ezzel szemben az élő test olyan entitás, amelynek esetében értelmezhető a BE irány, azonban nem kerül a figyelem előterébe a 'bent, belsejében' fogalomkör úgy, mint a *bele* igekötős alakok esetében.

Az *A3a*-nak egyetlen metaforikus szintje van, amely köthető a 'bent'-hez, az irányulás végpontjához: a LÉLEK, TUDAT TARTÁLY – az ehhez tartozó *be* és *bele* igekötős kifejezések adott jelentéseikben egymás szinonimái. Ez valószínűleg az ember testfelfogásához köthető: kultúránkban a szellemi, személyiségbeli jegyeket az agyhoz, illetve a szívhez kötjük, ezek pedig a testen belül találhatóak. Ahhoz, hogy ezekhez hozzáférhessünk, „befelé” kell irányítani a cselekvést. Így például: *beleivődik, beleférkőzik, beelát*.

Az emberhez köthető állapotváltozásokat szintén a *bele* igekötővel hozzuk létre: *beleszik* ('beleszeret'), *beleborzong*, *belevörösödik*, *beleőszül*, *belehal*. Ezek az igék az ÉRZELEM, ÁLLAPOT, ÉRZET, BAJ TARTÁLYHOZ tartoznak, mely szintén az emberi tudathoz, az ember mentális jellemzőihez köthető. Itt a határozói vonzat nem a lélekre, illetve a tudatra utal, hanem arra a dologra, jelenségre, amely kiváltotta az állapotváltozást – okságot fejez ki. A *belepirul a bókba* példáján szemléltetve: a bók az átélő tudatában olyan érzést vált ki, melynek hatására az arca piros lett. Ez metonimizációval úgy fejeződik ki, mintha magába a bókba pirult volna bele (a bóktól pirult volna el) a szóban forgó személy, nem az érzésbe, amit az kiváltott.

4. Korpuszalapú vizsgálatok

A kategóriarendszerben tapasztaltak alátámasztására szolgálnak az MNSZ2 korpuszban végzett gyakoriságvizsgálataim. Korábban megállapítottam, hogy a *bele* igekötős igék szorosabban kapcsolódnak a tartálymodellhez, ezzel szemben a *be* igekötősök az ettől eltávolodó csoportokban is gyakoriak. A vizsgálatom célja, hogy számadatokkal, gyakoriságvizsgálattal alátámasszam azt a feltételezést, miszerint a *be* igekötős igék jelentése könnyebben absztrahálódik, vagyis ezek az igék gyakrabban veszítik el irányjelentésüket. Első lépésként példánygyakoriságot, majd típusgyakoriságot számolok – választ keresve a kérdésre: változatosabb előfordulásúak-e a *be* igekötős igék, produktívabbak-e a *belé*-vel alkotottaknál.

A *bele* igekötős igék specifikus jelentésük miatt kevesebbszer fordulnak elő az MNSZ2 korpuszában: egyrészt kevesebb igével kapcsolódnak össze, másrészt ezek az igekötős igék ritkábban jelennek meg a feldolgozott anyagban.

Az MNSZ2 adatai szerint a *bele* igekötős igék példánygyakorisága 222 834, míg a *be* igekötős igéké 1 254 178 – vagyis utóbbiak öt és félszer gyakoribbak. A korpusz teljes méretéhez viszonyított, relatív gyakorisága a *be* igekötős igéknek 1,21/1000 szó, a *bele* igekötős igéknek pedig 0,21/1000 szó.

Az egyes igekötős igék típusgyakoriságát a típusok számának és a példánygyakoriságnak a hányadosából számolt százalékban adtam meg (TTR = type-token ratio). A típusok számát úgy állapítottam meg, hogy mind a *be*, mind a *bele* igekötős igék konkordanciáján³ végeztem szótövekre korlátozott gyakoriságvizsgálatot. Az így kapott találatokra nem állítottam be gyakorisági küszöböt, vagyis a találati listán olyan nyelvi adatok is szerepelnek, amelyeknek az abszolút gyakorisága egy.

A *be* igekötős igék típusgyakorisága csak 0,48%, míg a *bele* igekötősöké 1,41%. Tehát – bár a *be* igekötő közel kétszer több (6019) igével kapcsolódik össze a korpuszban, mint a *bele* (3132) –, a *be* nem mutat akkora változatosságot a típusokat illetően (hiszen öt és félszer gyakrabban fordul elő).

Ezt a műveletet fordítva elvégezve – vagyis a példányszámot osztva a típusok számával – azt az eredményt kapjuk, hogy a *be* igekötős igék esetében egy típusra 209 példány jut, a *bele* esetében 71. Ebben az esetben minél nagyobb a kapott érték, annál kisebb fokú a változatosság, és annál nagyobb lexikalizálódási hajlandóságot lehet feltételezni a szerkezetekben.

Az így kapott számok nehezen vethetők össze, mert ez az érték – az első értékkel (TTR) ellentétben – felfelé nyitott, vagyis nem lehet megállapítani a maximumát. Az első számítás (TTR) során kapott százalékok összehasonlítása is kockázatos, ugyanis a kapott értékek nagyon alacsonyak, azok alapján nem lehetséges egyértelmű tendenciát kimutatni a produktivitást illetően.

A produktivitás mértékének összevetésére alkalmas lehet mindezek mellett az is, ha az egyszeri előfordulású típusok számát mérjük⁴ és hasonlítjuk össze. A *be* igekötős igék közül 2069 fordul elő csupán egyszer a korpuszon belül – ez az összes adat 0,16%-a. A 3132 *bele* igekötős ige közül 1128 egyszeri előfordulású – ez a teljes példánygyakoriság 0,51%-a.

Összevetve a fentebbi gyakorisági értékeket: a számszerű adatok arra engednek következtetni, hogy bár a *be* igekötő közel kétszer több igével kapcsolódik össze, típusgyakorisága alacsonyabb a *bele* igekötős igékénél. Ennek valószínűsíthető oka a lexikalizálódott kifejezések gyakori előfordulása. Ezt a feltételezést támasztja alá az is, hogy a Magyar igei szerkezetek (Sass et al. 2010) a *be* igekötős igék körében tizenkilenc lexikálisan kötött szerkezetet azonosít, míg egyetlen ilyen szerkezetet sem állapít meg⁵ a *bele* igekötő esetében.⁶ A nagyobb mértékű lexikalizálódási hajlam általában hat a produktivitásra⁷ is. A fenti számítások alapján azonban csak óvatos valószínűsítés fogalmazható meg azzal kapcsolatban, hogy a *be* igekötő produktivitása valamivel kisebb mértékű lehet, mint a *bele* igekötőé.

Feltételezéseim között szerepelt, hogy a *be* igekötővel alkotott lexémák gyakrabban vesztik el – az igekötők által eredetileg meghatározott – irányjelentéssel való kapcsolatukat. Ez az irányjelentésű kifejezések gyakoriságának vizsgálatával támasztható alá. A lativusi irányra utalhatnak nyelvileg az illativusi esetragos főnevek, illetve az ezeket helyettesítő

³ A *be* igekötős igék konkordanciája 1 254 178, a *bele* igekötősöké pedig 222 834.

⁴ A találatok közé bekerülhettek elütésből származó hibás alakok is, de mutatónak ettől függetlenül használhatónak tartom az arányként megállapított értéket.

⁵ Az eredmény természetesen nem független a szótár módszertanától, illetve a határértékek beállításától (lásd Sass 2010).

⁶ A szerkezetek nemcsak a lexikalizálódás, hanem az absztrahálódás mértékét is jelezhetik a bővítmények szemantikája révén – ezzel a kérdéssel azonban a jelen dolgozat terjedelmi okokból nem foglalkozik.

⁷ Produktivitás alatt egy adott nyelvi minta (nyelvi elem) szabad felhasználásának potenciálját értem „új (konkrét) nyelvi formák létrehozására” (Ladányi 2007: 41).

névmások: határozatlan (*valahova*), általános (*bárhova*), vonatkozó (*ahova*), kérdő (*hova*) és határozószói mutató névmások (*ide*, *oda*). Minél alacsonyabb az irányjelentésű igekötős kifejezések gyakorisága – vagyis minél kisebb arányban vannak jelen az alapjelentésű igekötő által kijelölt irányjelentést tartalmazó lexémák –, annál nagyobb az absztrahálódott jelentésű igekötős igék aránya. A metaforikus értelemben vett tereket kijelölő igéket nem különítettem el a konkrét, térbeli irányt kifejező igéktől, hiszen a metaforikus irányulásra utaló igekötős igék jelentése is nagyrészt az irányjelentésre épül.

Számításaim során kedvező esetnek tekintetem, amikor az igekötős igék a fentebb említett névszókkal fordulnak elő, majd ezt az értéket elosztottam az adott igekötővel alkotott igék összes előfordulásának számával. Ezt a műveletet külön a *be* és a *bele* igekötős igék esetében is elvégeztem, majd az így kapott két arányszámot összehasonlítottam egymással. A *bele* igekötős igék esetében a korábban említett 222 834 adatból kb. 117 500-ban – tehát megközelítőleg az összes találat 52%-ában – az ige vonzatai vagy bővítményei ezek a névszók. A *be* igekötős igék esetében az 1 254 178 adatból 239 342 esetében fordul ez elő – vagyis az összes találat csupán 19%-át képezik az említett konstrukciók. Problematikus ugyanakkor a statisztikával kapcsolatban, hogy a találatok magas száma miatt nincs lehetőség manuálisan ellenőrizni az esetleges ismétléseket, átfedéseket, illetve hogy a keresőprogram nem teszi lehetővé a mondathatárok, tagmondathatárok figyelembevételét, így előfordulhat, hogy az adott esetragos főnév az előző (tag)mondat tagja (nem az igekötős ige bővítménye). Azonban többszörös véletlenszerű mintavételeket⁸ vizsgálva azt találtam, hogy ezek a „hibák” nem olyan gyakoriak, hogy számottevően befolyásolják a statisztikát.

Az igekötős igékhez kapcsolódó főneveken végzett vizsgálat alátámasztja az eddigi állításaimat. A *be* és a *bele* igekötős igékre végeztem szűrést az igtől jobbra a második helyen álló főnevekre⁹ (a továbbiakban: R2) nézve, majd msd kóddal listáztam ezek gyakoriságát. Ebben a listában az összes R2 főnév 87-90%-a szerepel. (A *be* igekötős igék esetében az 501 289-ből 436 000-et jelenít meg, a *bele* igekötősök 88 819 találatából 79 919-et). A statisztikai adatok ennél fogva csak hozzávetőlegesek, ezzel azonban nem veszítik el hitelességüket.

A találatokat az esetragok szerint csoportosítva rendeztem táblázatba:

esetragok		<i>be</i> igekötős igék		<i>bele</i> igekötős igék	
		db	eloszlás (%)	db	eloszlás (%)
nominativus	zéró morféma	169747	38,93	25364	31,74
accusativus	-t	110084	25,24	7092	8,87
dativus	-nak/-nek	8290	1,9	508	0,64
instrumentalis	-val/-vel	6528	1,5	960	0,86
causalis-finalis	-ért	653	0,15	39	0,05

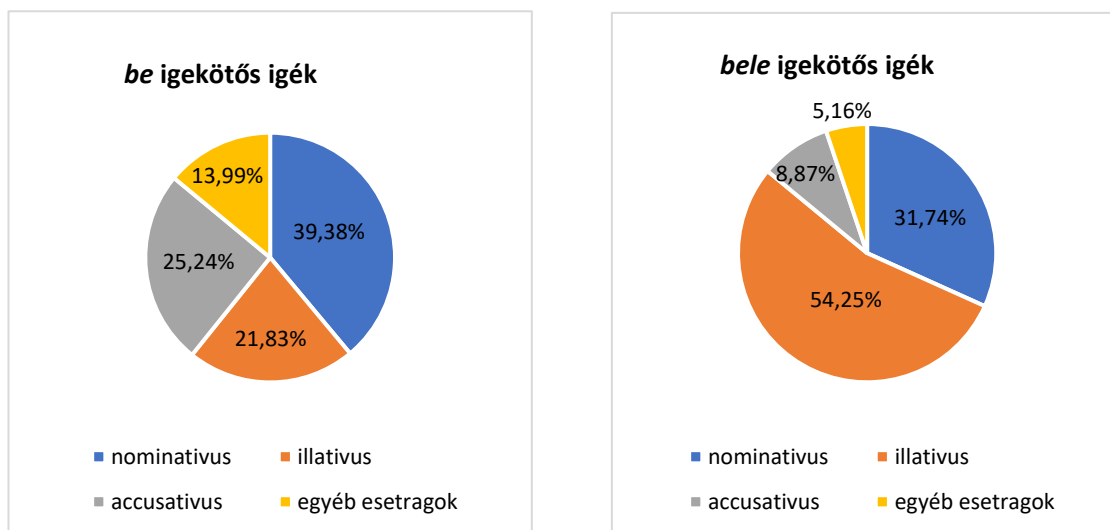
⁸ Ötször végeztem száz elemű véletlenszerű mintavételt, melyekben a hibás találatok 6-19% között mozogtak. 20%-os hibahatárral számolva a *bele* igekötős igék esetében a korábban számolt 52%-os érték 42%-ra csökkent, a *be* igekötősök esetében pedig a 19%-os érték 15%-ra esne vissza. A százalékos arány változik, de az egymáshoz viszonyított arányuk nem módosul számottevően.

⁹ Prototipikus szórend esetén az ige utáni második helyen állnak a főnévi bővítmények (első helyen a névelő áll) – ez a leggyakoribb szórend. Egyéb szórendi lehetőségeket nem vettem figyelembe, ugyanis a korpusz keresőprogramjának tulajdonságai (hogy mondat- és taghatárokat nem vesz figyelembe) jelentősen eltorzítják a statisztikát – manuális beavatkozás nélkül. A korábban említett szórend esetében a legkisebb a hibás találatok aránya. A vizsgálat során nem tettem különbséget a különböző bővítményfajták (vonzat, szabad határozó, kötött elem) között.

translativus factivus	-vá/-vé	180	0,04	32	0,04
inessivus	-ban/-ben	7723	1,77	729	0,91
supressivus	-on/-en/-ön	10054	2,31	773	0,97
adessivus	-nál/-nél	1045	0,24	51	0,06
sublativus	-ra/-re	14953	3,43	486	0,61
delativus	-ról/-ről	3073	0,71	127	0,16
illativus	-ba/-be	95183	21,83	43355	54,25
elativus	-ból/-ből	1430	0,33	236	0,3
allativus	-hoz/-hez/-höz	4421	1,01	71	0,09
ablativus	-tól/-től	1241	0,28	126	0,16
terminativus	-ig	475	0,11	119	0,15
formativus	-ként	529	0,12	40	0,05
essivus-formalis	-ul/-ül	391	0,09	84	0,11
R2 gyakorisági lista összes taláta		436000	100	79922	100

1. táblázat. A *be* és a *bele* igekötős igéktől jobbra a második helyen álló főnevek gyakorisága és százalékos megoszlása

A táblázat adataiból jól látszik, hogy a *bele* igekötős igék esetében az R2 főnevek leggyakoribb esetragja az illativus – az összes megjelenített R2 főnév 54,25%-a. A *be* igekötőhöz leggyakrabban kapcsolódó főnevek alanyesetűek, zéró morfémával állnak (38,93%), az illativusi rag csak a harmadik leggyakoribb rag, a találatok 21,83%-át képezi. Továbbá megfigyelhető, hogy az esetragok aránya ennél az igekötőnél egyenletesebb eloszlású, nincs akkora különbség a három leggyakoribb esetrag százalékos aránya között, illetve az ezeken kívüli esetragok összesített aránya magasabb. Ezt szemlélteti a 2. és 3. ábra.

2. és 3. ábra. A *be* és a *bele* igekötős igék R2 főnevek esetek szerinti százalékos eloszlása

A fenti eredmények egyetlen szórendi pozíció vizsgálatán alapulnak, mégis alkalmasak arra, hogy árnyalják Sass et al. (2010) eredményeit az igei szerkezetekkel kapcsolatban.¹⁰ A másik irányból, a szerkezetek világossága felől ugyanakkor Sass et al. (2010) meg is erősíti a fenti érvelésemet a *be* igekötős igék absztrahálódását illetően, a szótár ugyanis a *be* igekötő esetén huszonegy lexikálisan szabad szerkezetet azonosít, a *bele* igekötő esetében azonban csak négyet (Sass et al. 2010: 390–392).

Célom volt a kutatás során bebizonyítani, hogy a *be* igekötővel létrehozott igék között nagyobb az absztrahálódott jelentésű kifejezések aránya, mint a *bele* igekötős igék körében.

A *be* igekötővel létrehozott igék egyaránt utalhatnak konkrét fizikai (kisebb vagy egészen nagy kiterjedésű, vö. *A1*) terekre és metaforikus értelemben vett terekre. A *bele* igekötős igékre azonban az ilyen értelemben vett változatosság kevésbé jellemző. Leggyakrabban a fizikai valósághoz, emberi léthez szorosabban kötődő rétegekben fordulnak elő – ezek cselekedeteinek/történéseinek megfogalmazására szolgálnak az igék –, jelentésük kisebb mértékben absztrahálódik.

Azt, hogy a *be* igekötős igék esetében gyakoribbak az absztrakt jelentésű kifejezések, az MNSZ2 adatai is megerősíthetik. A *bele* igekötős igék leggyakrabban az *amibe* vonatkozó névmással alkotnak kollokációt,¹¹ a *be* pedig a *hogy* kötőszóval. Míg az *amibe* esetragos vonatkozó névmás koreferenciaviszonyt létesít a főmondat egyik szereplőjével, az ún. tartalmatlan *hogy* kötőszó nem szereplőre referál, történetileg későbbi kapcsolóelem. Ez összefüggésben áll azzal, hogy a *hogy* kötőszó elvontabb mentális tartalmak kifejtésének bevezetésére jött létre, a tagmondatok között összetettebb szemantikai kapcsolat áll fenn a vonatkozó alárendeléssel összevetve (Haader 2003, Pléh 2013). A korpuszadatok elemzése egyértelművé teszi, hogy az adatolt *hogy* kötőszók megközelítőleg 95%-a ezt, az ún. lényegi tartalomadó funkciót képviseli.¹² Ez tehát utalhat arra, hogy a *be* igekötős igék között nagyobb az absztrakt jelentésű nyelvi egységek aránya, gyakrabban alakítanak ki olyan konstrukciókat, amelyekben elvontabb viszonyok, összetettebb mentális tartalmak fejeződnek ki.

5. Összegzés

A jelen dolgozat nem talált, ezért nem állított fel szabályosságokat a *be* és a *bele* igekötők használatát illetően. Sikerült azonban mintázatokat, szemantikai alapú összefüggéseket megfigyelhetővé tennie: a Szili Katalin által kidolgozott kategóriarendszert alkalmazva a Nszt. igekötős igéire kimutathatóvá vált, hogy a *bele* igekötővel alkotott igék nem fordulnak elő minden kategóriában: az igekötő specifikusabb jelentéséből adódóan a vele alkotott igekötős igék tipikusan a jobban körülhatárolható TARTÁLYOKhoz kötődnek.

Az MNSZ2 korpuszán lefolytatott gyakoriságvizsgálat megerősítette azt az intuíciót, amely szerint a *be* igekötős igék példánygyakorisága jelentősen meghaladja a *bele* igekötősökét: annak mintegy öt és félszerese. A *be* igekötő kiterjedtebb jelentésrendszere miatt több igével

¹⁰ A szótár módszertanával kapcsolatban lásd Sass Bálint bevezetőjét (Sass 2010). A szótár az MNSZ korábbi (187 millió szövegszavas) állományára támaszkodva tárta fel a szerkezeteket.

¹¹ A *kollokáció* kifejezés alatt azokat az együttállásokat értem, amelyeket az MNSZ2 kollokációnak definiál.

¹² A *be* igekötős igék 1 254 178 találatán végeztem kollokációvizsgálatot a *hogy* kötőszóra, 93 486 találatot kaptam. Ezen ötször végeztem száz elemű véletlenszerű mintavételt. A „hibás” találatok (a nem tartalmatlan *hogy*-ok és vaktalálatok) aránya 2% és 8% közötti, így a lényegi tartalomadó funkciójú *hogy* aránya kb. 95%-ra tehető.

kapcsolódhat össze, mint a *bele*, és ez magyarázza a gyakoribb előfordulását. A típus-példány hányados és az egyszeri előfordulású típusok arányának vizsgálata azonban arra enged következtetni, hogy a *be* igekötő produktivitása kisebb, illetve hogy a példánygyakoriság alakulásában döntő szerepe lehet a gyakran használt lexikalizálódott kifejezéseknek is.

A *be* igekötős igék kisebb arányban fordulnak elő lativusi irányt kifejező bővítménnyel, mint a *bele* igekötős igék, emellett gyakrabban alkotnak kollokációt a *hogy* kötőszóval, ami utalhat az absztraktabb jelentésmezők nagyobb arányára.

Források

- MNSZ2 = Magyar Nemzeti Szövegtár 2. <http://clara.nytud.hu/mnsz2-dev>
 Nszt. = Ittész Nóra (főszerk.) 2006–. *A magyar nyelv nagyszótára 1–*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. <http://nagyszotar.nytud.hu/index.html>
 ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László (főszerk.) 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára. I–VII.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Hivatkozott szakirodalom

- Balogh Judit 2000. Az igekötő. In Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 266–268.
 Fazakas Emese 2015. A magyar igekötőrendszer változása a 15. századtól napjainkig hét térvizony szemantikai struktúrájának alapján. Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó.
 Haader Lea 2001. Mikrodiachrónia és változásvizsgálat (az összetett mondatokban). *Magyar Nyelvőr* 125: 354–370.
 Haader Lea 2003. A középmagyar kor. Az összetett mondat. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó. 677–690.
 Hrenek Éva 2012. Igekötők irányjelentésének metaforizálódása – a *ki*, a *be* és a *bele* igekötők kapcsán. http://epa.oszk.hu/02200/02284/00002/pdf/EPA02284_Osvenyek_2012_2_Hrenek.pdf (Utolsó elérés: 2020. jún. 13.)
 Kiefer Ferenc – Ladányi Mária 2000. Az igekötők. In Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 451–518.
 É. Kiss Katalin 2004. Egy igekötőelmélet vázlata. *Magyar Nyelv* 100: 15–43.
 Kopcsák Róbert 2018. A magyar aspektusrendszer és a szubmerzív jelentés –a *bealszik* példája. *Ösvények* 2018: 30–44.
 Ladányi Mária 2007. Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
 Lengyel Klára 2000. Az ige. In Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 81–95.
 Páll László 1999. A BENNE viszony jelentésszerkezete a magyar nyelvben. Kézirat. http://mnytud.arts.unideb.hu/szilagyi/pall_l.doc (Utolsó elérés: 2020. szept. 2.)
 Pléh Csaba 2013. A társas tudás megjelenése a grammatikában. In Kugler Nóra – Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *A megismerés és az értelmezés konstrukciói. Tanulmányok Tolcsvai Nagy Gábor tiszteletére*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 137–143.

- Sass Bálint 2010. A szótárról. In Sass Bálint – Váradi Tamás – Pajzs Júlia – Kiss Margit: Magyar igei szerkezetek. A leggyakoribb vonzatok és szókapcsolatok szótára. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 9–17.
- Sass Bálint – Váradi Tamás – Pajzs Júlia – Kiss Margit 2010. Magyar igei szerkezetek. A leggyakoribb vonzatok és szókapcsolatok szótára. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Szili Katalin 2005a–b. A *be* igekötő jelentésváltozásai I–II. *Magyar Nyelvőr* 129: 151–164., 282–299.
- Szili Katalin 2007. Beleöntsem a bort a pohárba, avagy beöntsem? A *bele* igekötő jelentésszerkezetéről. *Magyar Nyelv* 103: 163–178.
- Szili Katalin 2009. A *fel*, *le* és egyéb igekötős igék formai-szemantikai viszonyának kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 105: 175–188.
- Szili Katalin 2017. Fazakas Emese, A magyar igekötőrendszer változása a 15. századtól napjainkig hét térviszony szemantikai struktúrájának alapján. *Magyar Nyelv* 113: 227–234.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. Az igekötő + ige szerkezet szemantikája. *Nyelvtudományi Közlemények* 109: 187–226.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Jelentéstan. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 207–495.

SZABADHEGYI ANNA
Eötvös Loránd Tudományegyetem
szabadhegyi.anna@gmail.com

A létigét tartalmazó kétigés konstrukciók negatív polaritásának motivációi¹

A tanulmány a *van/lesz/nincs* PN_Q V_{CONJ} kétigés konstrukciók (pl. *nincs mit mondjak*) negatív polaritásának a motivációját vizsgálja. A szerkezetben a felszólító-kötő mód (a terminusra I. Ladányi 2017: 567–569) megjelenése az *el kell menjek* konstrukcióhoz hasonlóan a deontikus kontextussal is magyarázható (vö. Kiefer 2005), ahol a szükségesség (például a valamilyen elvárásból fakadó szükségesség) motiválja a kötőmód megjelenését.

A kétigés szerkezeteket az MNSZ2 korpuszadatain vizsgálok, a kontextus lekérdezéséhez a lehető legnagyobb elérhető szövegelőzményt használva.²

A korpuszvizsgálat során feltűnő volt, hogy a negatív konstruálás (*nincs mit mondjak* vs. *van mit mondjak*) erősen felülreprezentált (73%), amit szintén a deontikus kontextussal, az abban működő erődinamikai interakció sajátosságaival lehet magyarázni. Deontikus kontextus kétféle módon léphet fel: interperszonális viszonyban a szereplők között működik egy (jellemzően pozitív) elvárásrendszer; narratív szövegekben pedig a deontikus kontextus a koherenciateremtésben vesz részt. A deontikus modalitást (Pelyvás 2013 alapján) erődinamikai modellben értelmezem, és ezt a megközelítést kiterjesztem a deontikus kontextusra. A konstrukció azonosíthatóvá teszi az erődinamikai működést, de annak szereplői nem jelölhetők ki pontosan, általában csak az agonista dolgozódik ki a közvetlen hatókör részeként.

Kulcsszavak: kétigés konstrukció, erődinamika, polaritás, deontikus kontextus

1. Bevezetés

Az erődinamika viszonyainak a nyelvészeti kidolgozása az elemi mondat eseményszerkezetére vonatkozóan Talmy (2000) nevéhez köthető, az elméletet elsősorban fizikai tárgyak egymáshoz való viszonyának modellálására alkotta meg. A deontikus viszonyra absztrahált módon lehet vonatkoztatni az erődinamikai jelleget, a jelenet szereplői közötti hierarchikus viszonyal összefüggő elvárást (amely kényszerítő vagy engedélyező aktusként része a jelentésnek) az absztrakt erődinamika jellemzi (Pelyvás 2013). Az erődinamikai modell dinamikus szerkezetben teszi ábrázolhatóvá a jelenet szereplőinek erőinterakcióját. Az interakció a folyamattípus előhívása által akkor is feldolgozódik, ha nincs minden szereplő expliciten megjelenítve az elemi mondatban. Talmy rendszerében az agonista az az erőforrás, akinek a kiindulópontjából fel van dolgozva az energetikai interakció. A másik szereplő, aki szintén résztvevője az energetikai interakciónak: az antagonista.

¹ Az Információs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült.

² Ez körülbelül 170-200 szavas kontextust jelent.

A *van/lesz/nincs* PN_Q V_{CONJ}³ konstrukciót eseményt kifejező konstrukcióként értelmezem, tehát a szerkezet jelentése integrált erődinamikai viszonyként modellálható. A kétigés konstrukciós sémában az erőforrás, az energetikai interakció és az antagonista nem jelölhető ki egyértelműen, mert forgatókönyvi sémákhoz, illetve a közös tudáshoz kötődően a háttérben is működtetnek erődinamikai folyamatokat, amelyek motiválják a konstrukció alkalmazását. A felszólító-kötőmód azonban az erődinamikai viszonyokat nyelvileg is reprezentálttá teszi a *van/lesz/nincs* PN_Q V_{CONJ} konstrukció esetében. A háttérben elvárásrendszer működik, amelyet deontikus kontextusként értelmezek (vö. Kiefer 2005: 60–62).

Az erődinamikai megközelítést a deontikus szituációkra sikerrel alkalmazta Sweetser (1990), a magyar deontikus segédigékkel kapcsolatban pedig Pelyvás (2013). Az erődinamikával, a deontikus kontextussal szemantikailag motiválható a kötőmód megjelenése a potenciális cselekvést jelölő igealakban. A deontikus kontextus úgy is működhet, hogy a megnyilatkozásban nem fordulnak elő deontikus jelentésű nyelvi elemek, és maga a deontikus kontextus csupán a résztvevők mentális világában, egy forgatókönyvi séma részeként aktiválódik, és ez ösztönzi a megnyilatkozót a deontikus kontextusra való reflektálásra.

2. A negatív konstruálás és a deontikus kontextus viszonya

A korpuszadatokban erősen felülreprezentált a negatív konstrukciótípus (I. Szlávich 2018); ezzel kapcsolatban feltártam, hogy a deontikus kontextus motiválja a negatív konstruálást. Az MNSZ2 szövegtörzs keresőfelületén csak korlátozott terjedelmű szöveggörnyezet hívható elő, így a példaanyagot úgy kellett kiválogatni, hogy a körülbelül bekezdésnyi szövegmennyiség tartalmazzon elég információt ahhoz, hogy a kétigés konstrukció használatának a motivációját értelmezni lehessen. A vizsgálat során kiderült, hogy az interperszonális, dialogikus szövegekben előforduló konstrukciók esetében jellemző az, hogy a résztvevők viszonyában működik egy olyan elvárásrendszer, amelyből a potenciális folyamat mint szükségszerűség következik. A narratív szövegeknél azonban a deontikus kontextus a koherenciateremtésben vesz részt, tehát (jellemzően) nem az interperszonális viszonyok alakításában működik.

A deontikus kontextus úgy jön létre, hogy a résztvevők (és/vagy más szereplők) viszonyában valamilyen (elven, értékrenden, szabályozáson stb. alapuló) elvárásrendszer működik, amely kényszerítően hat egy potenciális cselekvőre. A potenciális cselekvő nyugalmi állapotának az felel meg, hogy nem hajtja végre a potenciális cselekvést, vagyis a kényszerítő erőnek bizonyos mértékben ellenáll (vö. Pelyvás 2013). A kérdezés beszédaktusában például az a forgatókönyvi séma, hogy a kérdező valamilyen választ vár el a beszélőtárustól. A kérdezés a forgatókönyvi sémát a befogadói oldalon is beindító kezdeményezés. Ennek a kérdező az aktív szereplője, aki a folyamatot kontrollálja, és azt feltételezi, hogy a beszélőtárs képes a verbális válasz megadására.

A viszony az erődinamika alapján aszimmetrikus, az elvárás a kérdező oldalán képződik meg, és a beszélőtárs cselekvésére (a verbális válasz megadására) irányul. A verbális válasz megadásával a válaszadó együttműködik ebben az erődinamikai interakcióban, ezzel az aktivált forgatókönyvi séma alapértelmezés szerint megvalósul. Az alapértelmezésnek felel meg

³ PN_Q: kérdő alakú névmás; V_{CONJ}: felszólító-kötő módú igealak.

az, hogy ilyenkor általában nincs metapragmatikai jelzés ('én most megadom a választ' funkcióban), amely reflektál az elvárásnak való megfelelésre. Ha azonban nem történik meg a válaszadás az elvárásnak megfelelően, akkor a normától való eltéréssel, ennek megfelelően nagyobb fokú reflektáltsággal számolhatunk.

(1a) És egyébként mi a véleményük erről a sztrájkról?

(1b) Hát nem tudom, én igazándiból *nincs mit mondjak*, igazán én nem látom át.

A kérdező (1a) tehát azt feltételezi, hogy az adott információ – vagy jelen esetben: vélemény – birtokában van a kérdezett személy, és ezt az információt meg is fogja adni. Ezt tekintem az elvárásrendszer pozitív működésének, pozitív kontextusnak. A válaszadó (1b) a kétigés szerkezettel fejezi ki, reflexíven viszonyulva a saját válaszadói szerepéhez, hogy nem valósítja meg a vélemény kifejtését, és ezt a helyzet átlátásának hiányával indokolja is, tehát a pozitívan megkonstruálódó elvárásrendszerhez (vö. 'van véleménye, van mit mondjon') nem illeszkedik az (1b) forduló lépése, amely elhárítja a vélemény kifejtését. Azt, hogy nem áll fenn a pozitív kontextus, hogy a válaszadót a kompetencia hiánya meggátolja az elvárásoknak való megfelelésben, metapragmatikai jelzések sora teszi érzékelhetővé. Beszélői bizonytalanságot jelölő kifejezések – (vö. *hedge, mitigator*; a magyarban „tompító diskurzusjelölők”, Dér 2016: 85) *hát nem tudom; igazándiból; igazán én nem látom át* – érzékeltetik az aktív válaszadói szerep elhárításának problematikuságát, a válaszadó negatív önkonstruálását.

A negatív konstruálás tehát azzal magyarázható, hogy működik egy elvárásrendszer a résztvevők között a diskurzus mentális világában (l. Tátrai 2019). Az elvárások jellemzően pozitívak, ez tekinthető alapértelmezés szerinti polaritásnak (l. Osgood 1980, Szilágyi 1996). A negatív elvárás szemantikailag komplexebb, mert feltételezi a pozitív pólus megképződését; a negatív elvárásoknál inferenciával zárjuk ki a lehetséges pozitív kimeneteket (vö. Kugler 2015). A szerkezet kontextusában tehát működik erődinamikai viszony, a pozitív elvárásrendszerre adott válaszként konstruálódik meg az, hogy nem áll fenn az implikált pozitív kontextus.

A (2) a negatív konstruálás példája:

(2a) [...] Nem fél tőlem?

(2b) Nem félek, *nincs miért féljek* a nőktől. Ami jó történt velem egész életemben, azt mindig a nőknek köszönhettem.

(2c) Maga az első.

A (2) diskurzusrészlet a kérdés negatív megkonstruálását szemlélteti, és az (1) példához hasonlóan interperszonális jelenetben valósul meg. A (2a) megnyilatkozója a korábbi tapasztalatai alapján azt feltételezi, hogy a beszélőtárs félni fog tőle, de bizonyos jelek arra mutatnak, hogy az ellenkezője a valószínűbb, ezzel magyarázható, hogy negatív formájú a kérdés. A (2b) a valószínűsítést megerősíti a szerkezet megismétlésével – a magyarban az a megszokott, hogy tagadó kérdésre adott válaszban az egyetértés külön nincs explicitté téve (vö. *Igen, nem félek* 'így van / igaza van'). Az elvárásrendszer működésének a jelenlétét igazolja az is, hogy a nő úgy folytatja (2c), hogy *maga az első*, tehát a korábbi tapasztalatai alapján is következtetett a sematizált pozitív kontextusra, a félelem meglétére. A (2c) válasszal a partner

tudomására is hozza, hogy a (2a) kérdéssel kifejezett meglepődést ('bizonyos jelekből arra következtet, hogy tapasztalataitól eltérően a partner nem fél') a helyzet szokatlansága indokolja. A szerkezet a metapragmatikai tudatosság magas fokára utal: a megnyilatkozó a beszélőtárs elvárt mentális folyamataira reflektál (vö. Tátrai 2011: 119–125, 2017: 1045–1057).

Az ilyen típusú közvetlen pozitív kontextus azonban csak interperszonális kommunikációban valósulhat meg, ezért a dialogikus szövegek, pl. interjúk szolgáltatnak ehhez nyelvi anyagot. Az MNSZ2-nek azonban csak két,⁴ a diskurzustípus szempontjából alulreprezentált alkorpusza tartalmaz ilyen szövegeket.

A narratív diskurzusokban perspektivikusan áthelyeződik a pozitív kontextus, hiszen nem primer módon van jelen, hanem következtetési, sémaaktiválási módokon fér hozzá a megnyilatkozó.

- (3) Az illuzionista egy hajón dolgozott. Minden héten tartott egy bemutatót. Az egyetlen probléma a kapitány papagája volt, aki műsor közben bekiabált és elárulta a titkokat. Az illuzionistát bosszantotta, de *nem volt mit tegyen*.

A (3) példában az erődinamika a koherenciaképzésben kap szerepet. Olyan aktivált sémákat mozgósítunk a szöveg befogadjaként, amelyek szerint az lenne észszerű, ha az illuzionista valamilyen módon megszüntetné a bosszantás forrását (pl. meg kellene szabadulnia a madártól – ezt azonban nem teheti meg, mert a papagáj a kapitányé). A koherenciaképzésben úgy vesznek részt ezek az erődinamikai mintázatok, hogy a szöveg a befogadó feltételezett elvárására is reflektál: a *de* konvencionáltan jelöli, hogy az első tagmondat implikált következményeivel kell dolgoznia az értelmezőnek, és ezt neki kell kikövetkeztetnie.

3. A pozitív konstruálás és a lehetséges deontikus kontextus viszonya

A pozitív konstruálás a kétigés létigei konstrukciónál azért ritkább, mert az ilyen konstrukciók negatív kontextust feltételeznek a háttérben, és a negatív kontextus csak inferenciával érhető el, így ekkor bonyolultabb konstruálási folyamat eredményeként valósulhat meg. Az észlelet mindig pozitív (l. Szilágyi 1996), és az észlelet a legsematikusabb háttértudás, amelynek sémakénti működése egy elvárásrendszer létrehozásában részt vehet. A negatív várakozás, illetve elvárás ('valami nem lesz, ne legyen') nem észleletalapú, hanem komplexebb mentális munkát igényel, mivel a lehetőség elgondolását, de nem teljesülését, kizárását jelenti. Így ebben az esetben mind a fogalmi, mind a nyelvi megkonstruálás bonyolultabb, illetve a megértés is nehezebb, mint az alapértelmezés szerinti pozitív konstruálás esetében (l. Osgood 1980).

A kétigés létigei konstrukciók pozitív megvalósulásainak alulreprezentáltsága igazolja a többlépcsős elvárásrendszer működését, a deontikus kontextus komplexitását.

- (4) Én rájuk még sohasem árulkodtam, **pedig** nekem is *lett volna mit mondjak*. Például, hogy reggel nem tettek nekem tízóráira almát, pedig azt úgy szokás.

⁴ A személyes és a beszélt nyelvi alkorpuszok.

A szöveg befogadójában aktiválódik az ÁRULKODÁS folyamattípusához kapcsolódó tudás (forgatókönyvi) sémája: hogy valaki, tipikusan gyerek, birtokában van olyan információnak, amely szerint valaki a hierarchiában felettük álló személy szerint elítélendő cselekedett, és ezt az információt a hatalmi személy tudomására hozza. A folyamatot a megnyilatkozó nem állítja, hanem tagadja: 'nem történt meg' (az alapértelmezett pozitív polaritás felülírásával és kiterjesztésével: *sohasem*; I. Imrényi 2017). A NEM ÁRULKODÁS-sal kapcsolatos tudás hasonló szerkezettel rendelkezik, mint az állító, de szemantikailag komplexebb. A befogadó erre a tudásra támaszkodva végez következtetést arra vonatkozóan, hogy miért nem következett be az esemény. A *sohasem árulkodtam* kifejezést alapul véve például az lehet a potenciális ok, hogy nem volt olyan információja, amit elárulhatott volna (a hierarchiában felette álló személy(ek)nek, pl. a szülő(k)nek). Az így (inferenciával) létrehozott negatív várakozás érvénytelenítését teszi explicitté a *pedig* kötőszó. A kétigés (állító) konstrukció szerepe a negatív várakozással nehezen összeegyeztethető állítás kifejtése (*lett volna mit mondjak* – bár a grammatikai múlt idő és a feltételes mód együttállása nyelvileg is utal arra, hogy az esemény nem valósult meg, a konstrukciót mégis pozitívnak tekintem a MONDANIVALÓ megléte és a pozitív konstruálás miatt; a negatív konstruálásra lásd: *nem lett volna mit mondjak*).

- (5) Ha az Index Fórumon kívüli dolgokra gondolsz, akkor **sajnos** nem segíthetek, magadnak kell kutatnod, ha érdekel. Biztatni tudlak persze, *van mit megtalálj*.

Az (5) példa interperszonális, fórumból származó adat. Feltételezhetően az a kontextus, hogy egy fórumozó segítséget kér valaminek a felkutatásához egy másik fórumozótól (ez nem visszafejthető a korpuszban). A fórumozó a segítségadást elutasítja, az igealakban a *-het* jelzi, hogy erre valamilyen okból nincs meg a lehetősége. A koherenciaképzés ebben az esetben úgy működik, hogy mivel nincs kidolgozva, hogy mi az oka annak, hogy a segítségnyújtás nem lehetséges, az értelmezőnek következtetéseket kell végeznie erre vonatkozóan. Következtethet arra, hogy a kutatás sikere kétséges, nehéz vagy nem lehet találatot remélni. Az így elérhető negatív kontextust számolja fel a biztatás, a *van mit megtalálj* állítás.

- (6) Egy rövidre szabott hétvégén is rengeteg képet adtak ki! Ezért aztán ezen a mai nagyon melegnek ígérkező napon (lehet, hogy hazai csúcs lesz!!) *van miből csemegézzetek!*

A (6) példa esetében a pozitív konstruálást nem a negatív megképződése és annak utólagos érvénytelenítése magyarázza, mint az eddig tárgyalt adatokban, hanem a pozitív póluson maradván annak továbbépülése, az értékbeli kongruencia fenntartása. A korábbi tapasztalat az, hogy sok kép volt, és ebből arra lehet következtetni, hogy most még több kép lesz, ráadásul a megnyilatkozó azt jósolja, hogy előfordulhat valamilyen rekorddöntés is. A *van miből csemegézzetek* konstrukció arra utalhat, hogy az említett *sok képet* érdemes lesz nézegetni. Az esemény bekövetkezése (a hazai csúcs megvalósulása, illetve hogy sok kép lesz) potenciális, ahogyan erre a *lehet* ige is utal, ezért a csemegézésnek a mennyiségből adódó lehetősége is megnyilatkozó következtetés eredménye. A nagyfokú bizonyosságot jelzi a *van* igealak.

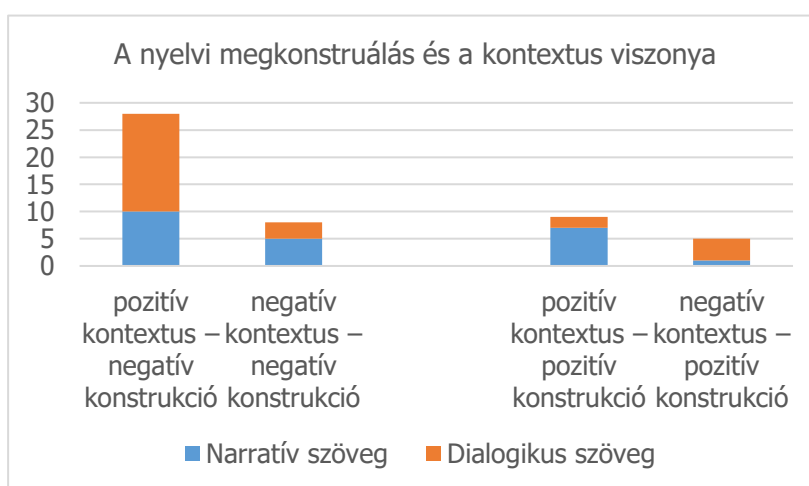
Előfordul, hogy az inferencia többlépcsős:

- (7) Rohadtul unatkozok! És nem azért, mert *nincs mit csináljak*, hanem azért, mert amit csinálni kéne ahhoz rohadtul nincs kedvem! Más elfoglaltságra vágyom!

A (7) második mondatában a megnyilatkozó az unatkozásának okával kapcsolatos lehetséges befogadói következtetéseket alkot meg, és ezeket cáfolja, szembeállítja a tényekkel (*nem azért, mert* [hipotetikus ok], *hanem azért, mert* [tényleges ok]). Az unatkozás és a *nincs mit csináljak* úgy kapcsolódik össze, hogy az unatkozás tipikus oka (a tétlenség) egy kedvezőtlen, az elvárásoknak nem megfelelő állapotként van megjelenítve, tehát az optimális *van mint csináljak*-hoz képest alkalmas az unatkozás mentális állapotának negatív értékelését kifejezni. A *nem azért, mert nincs mit csináljak* negatív konstrukció a tagadás tagadása révén valójában tehát pozitív értelmű ('van mit csináljak'). A deontikus kontextusban ('kell vmit csináljak'; *amit csinálni kéne*) megjelenő *amit* vonatkozó névmás koreferens a *nincs mit csináljak* konstrukció halmazként feldolgozható kérdő alakú névmásával, ami által hat a kötőmódú ige megjelenésére.

4. Kontextusvizsgálat nagyobb mintán

Az MNSZ2 szövegkorpuszban reguláris kifejezések segítségével lekértem az összes *van/lesz/nincs* PN_Q V_{CONJ} sémájú adatot, majd azokból egy 100 elemű véletlen mintát vételeztem. A megjelenítési beállításokat úgy módosítottam, hogy a lehető legnagyobb (kb. 170-200 szavas) kontextust mutassa. Ezután egy manuális szűrés következett, amelynek során töröltem a lírai szövegeket,⁵ az ismétlődéseket és azokat az adatokat, amelyeknél a konkordanciában maximálisan lekérhető kontextus sem adott elég támpontot az értelmezéshez. Végül egy 50 elemszámú mintán dolgoztam, amelyből 23 narratív jellegű, 27 pedig interperszonális szöveg része volt. Ebben a mintában az előző alpontokban bemutatott elemzés segítségével vizsgáltam a deontikus kontextus meglétét, valamint azt, hogy a konstrukció pozitív vagy negatív kontextusra reflektál-e.

1. ábra. A nyelvi megkonstruálás és a kontextus viszonya

⁵ A szépirodalom alkorpuszt nem zártam ki a keresésből, de a szépirodalmi lírai műveket, az amatőr verseket, illetve dalszövegeket nem vettem figyelembe.

Az 1. ábrán látható, hogy a negatív konstruálás az 50 elemszámú mintán is kiemelkedően nagy arányban fordul elő (I. az első két oszlopot). Az inferencia iránya a legtöbb esetben a pozitív kontextus kiindulópontjából negatív következtetés, az elemszám a narratív szövegeknél 10, a dialogikus szövegeknél 18, ami egy ekkora elemszámú minta esetében nagy arányokat jelent. A kontextus pólusánál nem a nyelvi megkonstruálásnak a polaritását (azaz hogy állító vagy tagadó mondatokat tartalmaz-e az előzmény), hanem az implikált jelentést vettem figyelembe.

- (8) [szituáció: fórumon megosztotta valaki, hogy befogadott egy menhelyi kutyát (ti. Dínót), és mesélt az új szituációról – erre több reakció is érkezett, a fórumhozzászólásban a téma megnevezése után következett az ahhoz kapcsolódó mondanivaló]
Dínó: örülök! Végre *van kihez/kikhez ragaszkodjon*, naná, hogy egyedül egy lépést sem akar tenni!

A (8) példánál az előzményszövegek pozitív konstrukciókat, állító mondatokat tartalmaztak, a válaszreakció (*végre van kihez/kikhez ragaszkodjon*) azonban az előfeltevés szerinti negatív kontextusra reflektál ('eddig nem volt kihez ragaszkodjon', vö. *végre*). Ezt emiatt a „negatív kontextus – pozitív konstrukció” kategóriájába tettem, és mivel fórumhozzászólás, az interperszonális szövegek közé soroltam be.

A negatív konstrukciók felülreprezentáltságát a pozitív pólus alapértelmezett volta motiválja. Ahogy alapértelmezés szerint a pozitív észlelet (azt észleljük, ami 'van') az alapbeállítás, analóg módon a (deontikus) kontextusban is az képződik meg alapértelmezésként, amit a megnyilatkozó (egyéni szándékának megfelelően vagy valamilyen társas norma szerint) elvár, és a legegyszerűbb feldolgozási módban ez a referenciális jelenet is pozitívan konstruálódik (pl. 'kötelező, szükséges'). Ehhez képest a negatívan megkonstruált elvárás (mi ne legyen, 'tilos, nem akart vagy nem engedélyezett') összetettebb, és kifejezése a formai megoldásokban is jelöltebb. A deontikus szituációkban kevésbé gyakori, hogy a megnyilatkozó azt jelenítse meg, amit nem vár el, tehát a referenciális jelenetre vonatkozóan az 'engedélyezett, elvárás, norma vagy szabály által nem gátolt' deontikus minőséget érvényesíti. Ebben az esetben is a pozitív konstruálás a könnyebben megérthető (pl. engedély arra, hogy a partner távozzon/maradjon), a negatív bonyolult és igen ritka (pl. engedély arra, hogy a partner ne távozzon / ne maradjon). Az engedélyadás relevanciáját ugyanis a mindennapi érintkezésben az engedélykérés, egy engedélyezést igénylő eseménnyel kapcsolatos szándék kinyilvánítása teremti meg.

Amikor a befogadó feldolgozza a diskurzusban a deontikus működést, és önmagát kényszerített szereplőként értelmezi ebben, akkor implicit műveletek esetén következtetést végez. Ezt a műveletet szintén a pozitív alapbeállítása irányítja: az alapértelmezés a pozitív elvárások azonosítására készíti (mi az elvárás). Az elvárt esemény pozitívan vagy negatívan is megkonstruálódhat. A felek erődinamikai interakciója többféleképpen alakulhat. Amikor a kényszerített szereplő a kinyilvánított/kikövetkeztetett elvárásnak megfelelően cselekszik, feltételezhető agonista és antagonistá viszonyában ellenállás a kötelezett oldaláról, de ez nem akadályozza az elvárt cselekvés teljesítését. Ha a feltételezett ellenállás nagy, és a partner a kényszerítő erőnek nem engedelmeskedik, akkor a referenciális jelenet megkonstruálása szempontjából ennek jellemző módjai vannak, ebben ellenállás esetén ellentétes polaritású konstruálást várunk:

- a) pozitív megkonstruált elvárás: 'a partner vmit tegyen; vmi legyen' →← nem teszi, az adott dolog nem lesz, ezt nyilvánítja ki nyelvi kifejezések segítségével;
- b) negatívan megkonstruált elvárás: 'a partner vmit ne tegyen; vmi ne legyen' →← teszi, az adott dolog lesz, ezt nyilvánítja ki nyelvi kifejezések segítségével.

A negatív konstruálás lehetséges előfordulása a negatív kontextusra reflektáló negatív konstrukció.

- (9) Húshagyó kedden, ha a kötelet átdobják a háztetőn, akkor nem férgesül meg a hús. – Ez egy igazi babona – mondja a pap. – Hogyhogy? – Mert ha át lehet dobni a kötelet, akkor már elfogyott a hús, **nincs mibe beleessen a féreg**.

A (9) példánál szintén többlépcsős inferencia tárható fel, azonban a közvetlen előzménye a kétigés konstrukciónak a 'hús elfogyása', amely negatív kontextusnak tekinthető ('nincs hús'), közvetlen következménye pedig az, hogy *nincs mibe beleessen a féreg*. Deontikus kontextust itt nem lehet megállapítani, hanem a körülményekből fakadó lehetőségek megértése megy végbe. A konstrukció egy potenciális esemény feltételeinek a hiányát állítja.

5. Összegzés

A *van/lesz/nincs* PN_Q V_{CONJ} típusú szerkezetekben a kötőmód megjelenését a deontikus kontextus indokolja. A korpuszadatok alapján ezeknél a szerkezeteknél a negatív konstruálás háromszor gyakrabban fordul elő, mint a pozitív – ennek a magyarázatát a háttérben meghúzódó elvárásrendszerben kerestem. Deontikus kontextus kétféle módon jelenhet meg: interperszonális viszonyban a szereplők között működik egy elvárásrendszer; narratív szövegekben pedig a deontikus kontextus a koherenciateremtésben vesz részt. A negatív konstrukciók felülreprezentáltságát a pozitív pólus alapértelmezett volta motiválja, illetve ezzel összefüggésben a pozitív konstruálás alulreprezentáltsága a negatív elvárásrendszer komplexitása miatt fordulhat elő.

Forrás

MNSZ2 = *Magyar nemzeti szövegtár 2*. clara.nytud.hu/mnsz2-dev

Hivatkozott szakirodalom

- Dér Csilla Ilona 2016. Tompító diskurzusjelölők használata az életkor függvényében spontán társalgásokban. In Balázs Géza – Veszelszki Ágnes (szerk.): *Generációk nyelve*. Budapest: ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék – Inter Nonprofit Kft – MSZT. 85–94.
- Imrényi András 2017. Az elemi mondat viszonyhálózata. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 664–760.
- Kiefer Ferenc 2005. *Lehetőség és szükségszerűség*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Kugler Nóra 2015. *Megfigyelés és következtetés a nyelvi tevékenységben*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Ladányi Mária 2017. Alaktan. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 501–660.

- Pelyvás Péter 2013. „Nekem most el kell menjek...”. A *kell* és az angol *must* konceptuális és grammatikai struktúrájáról. In Kugler Nóra – Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *A megismerés és az értelmezés konstrukciói. Tanulmányok Tolcsvai Nagy Gábor tiszteletére*. Budapest: Tinta Kiadó. 186–203.
- Sweetser, Eve 1990. *From etymology to pragmatics. Metaphorical and cultural aspects of semantic structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Talmy, Leonard 2000. *Toward a Cognitive Semantics. Volume I. Concept Structuring Systems*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Kiadó.
- Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 899–1058.
- Tátrai Szilárd 2019. A kontextualizáció perspektivikussága és metapragmatikai reflektáltsága az elemi és az összetett mondatokban In Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság*. Budapest: Eötvös József Collegium. 13–28.
- Oravecz Csaba – Várad Tamás – Sass Bálint 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In *Proceedings of LREC 2014*.
- Osgood, Charles E. 1980. *Lectures on language performance*. New York – Heidelberg – Berlin: Springer-Verlag.
- Szlávich Eszter 2018. *Nincs mit mondjak*. Egy konstrukció elemzése. *Ösvények 2018*: 55–71.
- Szilágyi N. Sándor 1996. *Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára*. Kolozsvár: Erdélyi Tankönyvtanács.

SZLÁVICH ESZTER
Eötvös Loránd Tudományegyetem
szlavicheszter@gmail.com